

# S Nicolaus och S Clemens

SVERIGES KYRKOR  
GOTLAND

ERIK BOHRN  
PER-OLOF WESTLUND



FÖLJANDE KYRKOR PÅ GOTLAND HAR UTKOMMIT I SERIEN SVERIGES KYRKOR,  
KONSTHISTORISKT INVENTARIUM:

- Akebäck, band I:5, volym 35  
Ala, band IV:4, volym 84  
Alskog, band V:2, volym 118  
Alva, band VI:4, volym 137  
Anga, band IV:4, volym 84  
Ardre, band IV:5, volym 97  
Atlingbo, band III, volym 54  
Bara, band IV:1, volym 61  
Barlingbo, band I:4, volym 33  
Björke, band I:5, volym 35  
Boge, band II, volym 42  
Bro, band I:3, volym 31  
Bunge, band II, volym 42  
Burs, band VI:1, volym 115  
Buttle, band IV:3, volym 68; tillägg  
i band IV:6, volym 101  
Bäl, band II, volym 42  
Dalhem, band IV:2, volym 66  
Eke, band VI:6, volym 156  
Ekeby, band I:4, volym 33  
Elinghem, band II, volym 42  
Endre, band I:4, volym 33  
Eskelhem, band III, volym 54  
Etelhem, band V:1, volym 105  
Fleringe, band II, volym 42  
Fole, band I:3, volym 31  
Follingbo, band I:5, volym 35  
Fröjel, band III, volym 54  
Fårö, band II, volym 42  
Gammelgarn, band IV:5, volym 97  
Gann, band II, volym 42  
Ganthen, band IV:2, volym 66  
Garde, band V:3, volym 145  
Gnisvärds kap, band III, volym 54  
Gothem, band IV:1, volym 61; tillägg  
i band IV:6, volym 101  
Gotska sandöns kap, band II, volym 42  
Guldrupe, band IV:3, volym 68  
Gunfiauns kap, band IV:5, volym 97  
Halls kap, band II, volym 42  
Halla, band IV:2, volym 66  
Hangvar, band II, volym 42  
Hejde, band III, volym 54  
Hejdeby, band I:4, volym 33  
Hejnum, band II, volym 42  
Helgomannens kap, band II, volym 42  
Hellvi, band II, volym 42  
Hemse, band VI:3, volym 131  
Hogrän, band III, volym 54  
Hörsne, band IV:1, volym 61



# S Nicolaus och S Clemens





# S Nicolaus och S Clemens

VISBY, GOTLAND

Av Erik Bohrn  
och Per-Olof Westlund



VOLYM 169 AV SVERIGES KYRKOR, KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

GRUNDAT AV SIGURD CURMAN OCH JOHNNY ROOSVAL

UTGIVET AV RIKSANTIKVARIEÄMBETET OCH KUNGL VITTERHETS HISTORIE

OCH ANTIKVITETSAKADEMIEN

Almqvist & Wiksell International

UTGIVET MED ANSLAG FRÅN  
STATENS HUMANISTISKA FORSKNINGSRÅD

REDAKTIONSKOMMITTÉ: ARON ANDERSSON, STEN KARLING  
ERIK B LUNDBERG, R AXEL UNNERBÄCK

*Beskrivningen av de båda kyrkoruinerna avslutades i september 1976. Manuskriptet har granskats av Sten Karling. Översättningen till engelska av bildtexter och sammanfattningar har utförts av Albert Read. Bildmaterial, anteckningar och excerpter förvaras i ATA.*

*Omslagsbilden återger S Nicolai kyrkas västgavel. Foto Raymond Hejdström 1976.*

*På omstående sida sigill för dominikanbrodern Gerardus i Visby. Invid maddonnan knäböjer en dominikanmunk, 2:1. Teckning av H Faith-Ell.*



# Förord

Med publiceringen av föreliggande volym påbörjar Sveriges Kyrkor beskrivningen av kyrkorna i Visby. Utgivningen av Gotlands landskyrkor har pågått sedan 1914 och av dessa är det nu endast de sydligast belägna som återstår att beskriva. Närmast i tur av Visbykyrkorna står nu S Maria, Domkyrkan, som beräknas utkomma under den närmaste tiden. Förberedelser har också gjorts för att publicera Drotten och S Göran.

S Nicolai kyrkoruin undersöktes genom omfattande utgrävningar åren 1934–35 av fil dr Erik Bohrn. Det var därför naturligt att uppdraget att författa byggnadsbeskrivningen för Sveriges Kyrkors räkning gick till denne med tanke på den stora kännedom om kyrkoruinen och dess byggnadshistoria han förvärvat. För hans omsorgsfulla, skickligt genomförda arbete vill undertecknade framföra ett varmt tack. De utomordentligt noggranna och vackert utförda uppmättningsritningarna av S Nicolaus, som ligger till grund för beskrivningen, utfördes 1934 på riksantikvarieämbetets uppdrag av byggnadsingenjören Ragnar Andersson. Nya uppmättningsritningar och kompletteringar till både S Nicolaus och S Clemens har med sedvanlig omsorg utförts av byggnadsingenjören John Söderberg 1974–76.

Beskrivningen av S Clemens kyrkoruin har utarbetats av en av Sveriges Kyrkors utgivare, fil dr Per-Olof Westlund, som tyvärr ej kan nås av detta tack. Han avled den 9 juni 1974. Beskrivningen har slutförts av Erik Bohrn.

Ett tack skall ytterligare här riktas till de personer och institutioner som på olika sätt har varit Sveriges Kyrkor och dess medarbetare behjälpliga i arbetet. Landsantikvarie Gunnar Svahnström har med beredvillig hjälpsamhet följt arbetet liksom övriga medarbetare vid Gotlands Fornsal. Särskilt bör arkitekten Jan Utas och fotografen Raymond Hejdström nämnas. Värdefull hjälp har författarna också fått av riksantikvarieämbetets Gotlandsundersökningar främst genom antikvarien Waldemar Falck och fil kand Ragnar Engeström, som utfört för beskrivningen mycket viktiga utgrävningar i S Clemens.

Slutligen återstår det oss att till Styrelsen för sällskapet DBW i Visby framföra vårt varma tack för det anslag som sällskapet lämnat för uppmätning av de båda kyrkoruinerna.

Stockholm i september 1976

*Aron Andersson    Sten Karling    Erik B Lundberg    R Axel Unnerbäck*





# Innehåll

## S NICOLAUS och S CLEMENS

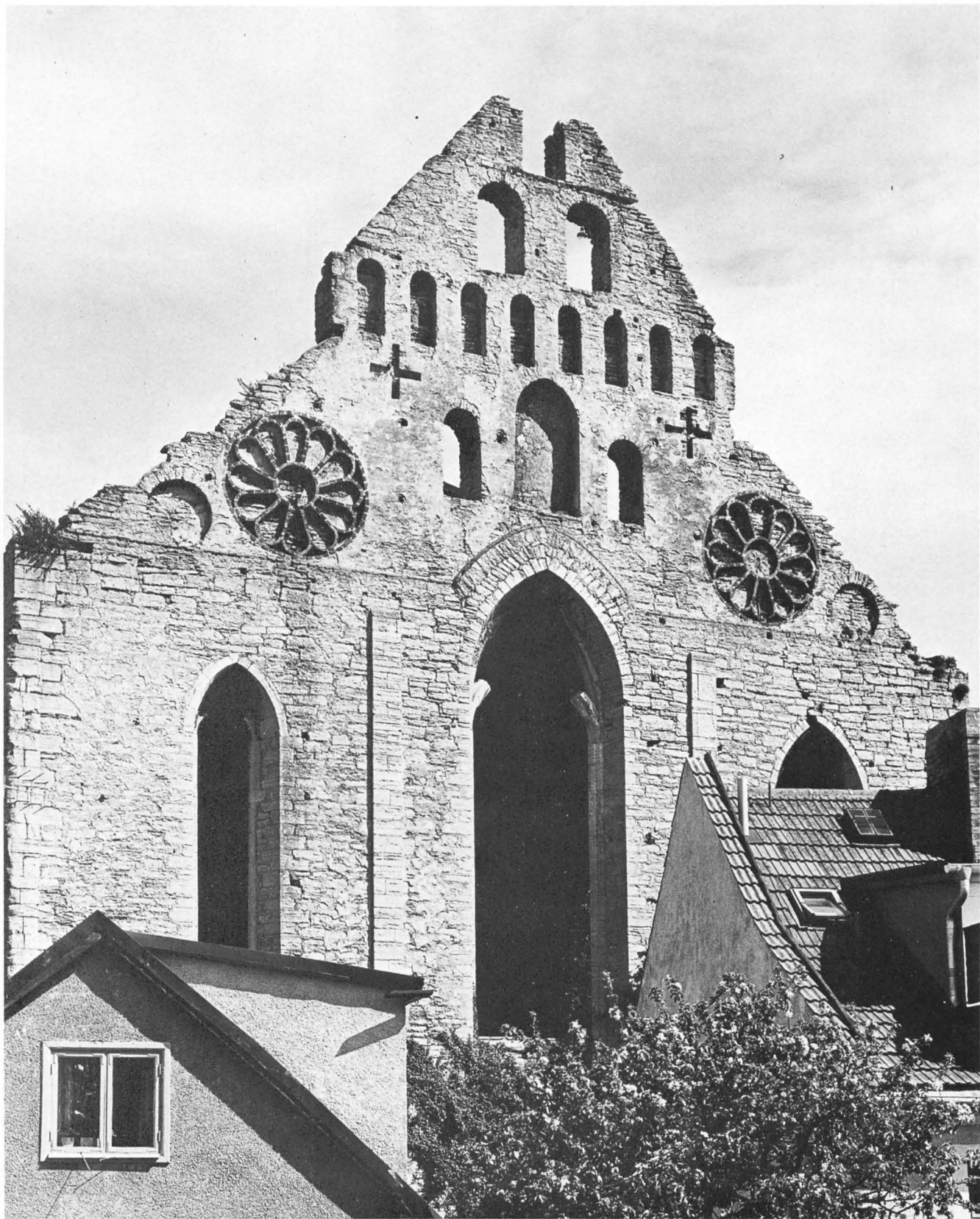
Förord	5
Inledning. Visby ruiner under nyare tid av Erik Bohrn	9

## S NICOLAUS av ERIK BOHRN

Grunder under marken	15
Byggnadsbeskrivning	37
Byggnadshistoria	88
<i>Absidkyrkan</i>	90
<i>Mellankyrkan</i>	90
<i>Mellankyrkans arkitekturhistoriska ställning och datering</i>	94
<i>Rakslutna kyrkan</i>	97
<i>Förlängning åt väster</i>	98
<i>Rakslutna kyrkans konsthistoriska ställning och datering</i>	99
<i>De två östligaste travéerna och det polygona koret</i>	100
S Nicolai ruin i nyare tid	101
NOTER	106
SUMMARY	108
PLANSCHER	113

## S CLEMENS av PER-OLOF WESTLUND

Inledning	123
Kyrkogård	124
Kyrkobyggnaden	124
Byggnadshistoria	156
<i>Äldsta kyrkan, Clemens I</i>	157
<i>Första om- och tillbyggnaden, Clemens II</i>	165
<i>Den nuvarande kyrkan uppföres, Clemens III</i>	172
<i>Senare förändringar</i>	176
<i>Inventarier</i>	177
NOTER	179
KÄLLOR OCH LITTERATUR	180
FÖRKORTNINGAR	182
SUMMARY	183





# Inledning

## Visby ruiner under nyare tid

av *ERIK BOHRN*

Då S Nicolai ruin är den första av kyrkoruinerna i Visby som blir beskriven i Sveriges Kyrkor, kan det vara lämpligt att i samband med denna beskrivning lämna en kortfattad allmän redogörelse för ruinernas öden efter reformationen, om de styrandes och allmänhetens inställning till dem, om åtgärder som hotat dem till deras bestånd och om åtgärder för deras skydd och bevarande.

Sammanfattande och sakrika skildringar i dessa ämnen har gjorts främst av C J Bergman, P-O Westlund och Lennart Bohman, vilken sistnämnde citerat ett flertal intressanta och belysande uttalanden om ruinerna av framstående och berömda personer under 1800-talet.<sup>1</sup>

År 1525 anfölls Visby av lybeckarna, som trängde in i staden från norr och därvid skall ha skövlut och bränt dess norra delar. Som en följd av reformationen nedlades klostren och övergavs samtliga kyrkor, S Maria undantagen, och lämnades att förfalla. År 1532 anslogs de nedlagda klostrens och de övergivna kyrkornas egendomar och tomter, alltså även ruinerna själva, till Visby hospital, som hade att åtnjuta avkastningen för sin verksamhet. Detta förhållande ägde bestånd till 1787, då den högsta ledningen av rikets barnhus, hospital och lasarett anförtroddes åt serafimerordensgillet. År 1863 föreskrev Kungl Maj:t, att vården av Visby ruiner skulle utövas av hospitalsdirektionen i Visby under Vitterhetsakademiens överinseende. År 1879 indrogs hospitalstomterna till statsverket, och genom Kungl brev den 28 maj 1880 ställdes Visby ruiner direkt under akademiens vård.

Ruinerna synes efter reformationen till att börja med under århundraden endast ha väckt intresse som materiella nyttigheter. De användes som upplagsplatser och fick tjäna som stenbrott. Tomterna omkring bebyggdes tätt inpå ruinerna. På 1600-talet förklarade borgmästa-

re och råd, att inom ruinerna icke finnas "några monumenter och antikitets signa, som kunde lända fäderneslandet och thenna orts inbyggare till någon gloire och beröm." Något sinne för att ruinerna själva utgjorde märkliga minnesmärken och värdefull arkitektur, hade man uppenbarligen icke.

På 1730-talet väcktes från statens sida förslag dels om försäljning av ruinerna till den högstbjudande "så inom som utom riket," dels att skatta dem på brukbart tegel och järn, allt för att skaffa medel och material för uppförandet av ett nytt landshövdingeresidens. Förslaget vittnar om att ruinerna i varje fall från statens sida alltjämt betraktades som blott och bart materiella nyttigheter. Undersökningen rörande förekomsten av tegel och järn gav klen resultat.<sup>2</sup> Mot förslaget inlade magistraten i Visby genom en skrivelse till landshövdingen den 25 september 1736 en energisk protest. Man framhöll att förslaget bl a stred mot "Kongl. Maj:ts placat av den 28 november 1666 om gamle monumenter och antikviteter i riket" och att det torde finnas möjlighet att anskaffa för residensets uppförande erforderliga medel utan att "ruinere desse härlige byggnader som till Guds helige namns ähro uppförde äre och man äfven nu ei kan wetta igenom hwad tidernas conjuncturer och förändringar de till sine förre loflige bruk kunde komma at nyttias och användas."<sup>3</sup> Detta magistratens uttalande är det tidigaste exemplet – låt vara endast från ortens sida – på verklig uppskattning av ruinerna som värdefulla minnesmärken. Denna inställning till ruinerna inom orten synes dock icke ha blivit bestående, ty då borgmästaren P H Grevesmühl år 1795 behövde huggen sten till sin gård Länna öster om Visby, skall han ha tagit sådan från portarna och korets stråvpelare på S:t Nicolai ruin.<sup>4</sup>

År 1783 befallde serafimerordensgillet, att ruinerna skulle på auktion försäljas med skyldighet för köparen

Fig 1. Västra fasaden. Foto R Hejdström 1976.

*The ruin from W.*



Fig 2. Visby från gamla hamnen. Efter akvarell av F W Scholander 1870.

*Visby from the old harbour. After a watercolour by F W Scholander 1870.*

att riva dem och planera tomterna. Inga köpare anmälde sig, och två år senare fann sig gillet tvunget återtaga befallningen.<sup>5</sup>

Serafimerordensgillet synes emellertid icke ha övergivit tanken på att sälja ruinerna för rivning. En framställning i ämnet synes ha tillställts Kungl Maj:t, som år 1801 remitterade ärendet till överintendenten för yttrande. Denne sände hovintendenten C F Sundvall till Visby, vilken i sitt memorial kraftigt och vältaligt uppträdde till de hotade minnesmärkenas försvar och föreslog att ruinerna snarast av kunnig arkitekt borde noggrant uppmätas, beskrivas och avtecknas. Han slutar med följande ord: "I södra länderna af Europa underhålles med kostnad vackra antiqviteter, måtte således ej för vinningslystnad, för små och låga intressen våra i Norden märkvärdigaste kvarlemningar af forntiden onyttigtvis öfverlemnas åt förstörelsen."<sup>6</sup> Genom sitt memorial torde Sundvall kraftigt ha bidragit till att väcka förståelse för Visby ruiner och skapat förutsättningar för deras bevarande.

Överintendentens yttrande med anledning av remissen, som i allt väsentligt torde ha utformats i anslutning

till Sundvalls memorial, avgavs icke förrän 1806 den 14 maj. S Nicolaus, S Katarina, S Clemens, S Göran, Helge Ands och Systerkyrkorna (S Lars och Drotten) ansågs böra bevaras och underhållas. En skicklig arkitekt och tecknare borde nedsändas till Visby för att uppmäta och avteckna ruinerna och upprätta förslag med kostnadsberäkning till erforderliga åtgärder. Sedan Kungl Maj:t därtill givit tillstånd avreste konduktören J W Gerss till Gotland och Visby med avfärd från Stockholm den 13 juni 1807 och återkomst den 14 oktober.<sup>7</sup> Gerss' vistelse i Visby och på Gotland resulterade bl a i en serie akvareller och planuppmätningar av Visby ruiner samt en rapport, daterad den 31 mars 1808, allt nu i ATA. År 1810 ställde statsmakterna 666 rdr 32 sk bko till länsstyrelsens förfogande för ruinernas vård. Anslaget blev emellertid aldrig rekvirerat, och några åtgärder torde sålunda aldrig ha utförts till följd av Gerss' besök. Ruinerna hade emellertid blivit fridlysta genom ett kungligt brev den 9 april 1805.

I den aktion för ruinernas bevarande och iståndsättning som resulterade i J W Gerss' uppmätningar, akvareller och förslag till åtgärder hade vitterhetsakademien

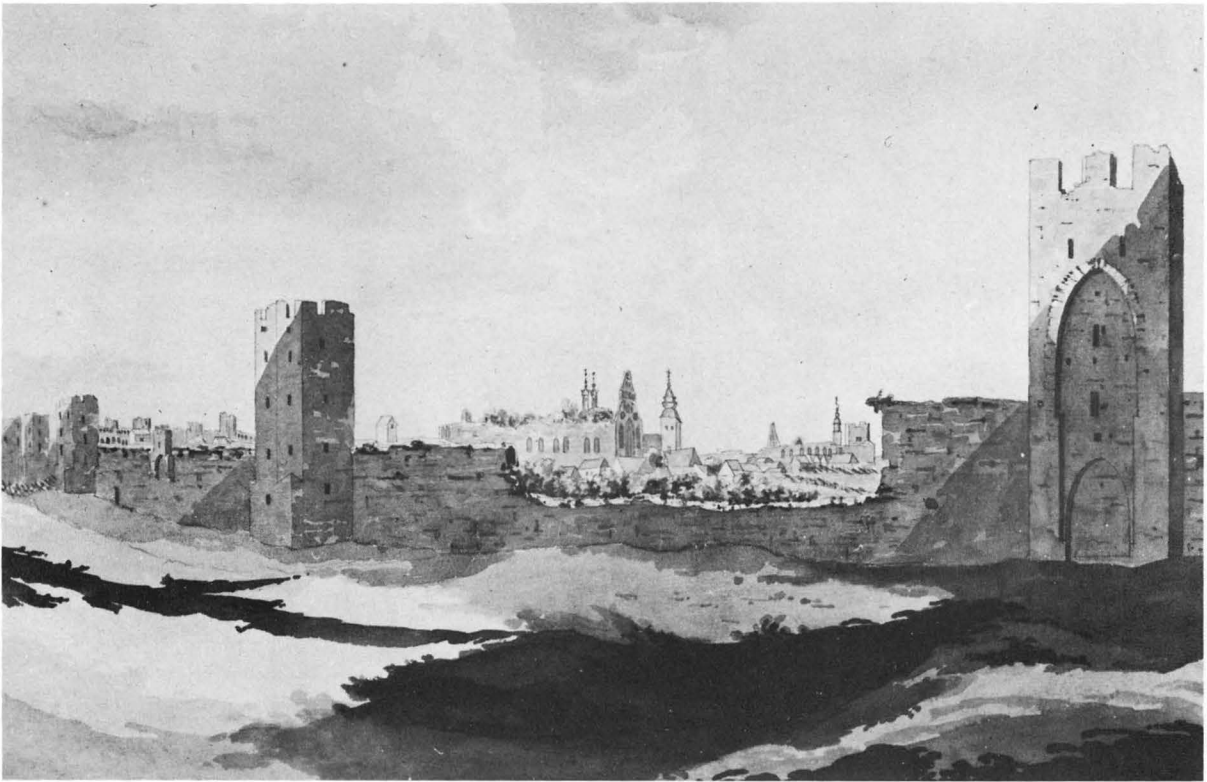


Fig 3. Visby från norr. Efter akvarell av L Cedergren omkring 1850. ATA.  
*Visby from N. After a watercolour by L Cedergren about 1850.*

icke varit inblandad. I samband med att det redan 1810 beviljade anslaget år 1825 äntligen rekviderades, hänsköts frågan år 1826 till vitterhetsakademien, vilken först 1834 avlät sitt svar, innehållande bl a följande rekommendationer: murpartier, som hotade att nedstörta och därvid kunde vålla skador och olyckor, borde avlägsnas; grus och sten borde bortforslas från ruinernas inre; järnankaren och järnband borde inläggas, där så kunde krävas för stabiliteten; ruinerna borde förses med stängsel och portar och i fortsättningen icke upplåtas till lagerlokaler eller andra ovärdiga ändamål. Frågan om ett eventuellt statsanslags storlek överläts åt Kungl Maj:ts avgörande.

Det är knappast troligt, att några praktiska åtgärder av större omfattning kom att vidtagas som en följd av denna akademiens skrivelse. Kungl Maj:t beslöt emellertid den 2 november 1836, att inkomsterna av hospitalens utarrenderade tomter skulle få användas till ruinernas vård.

År 1864 uppdrog vitterhetsakademien åt arkitekten F G A Dahl vid överintendentsämbetet att upprätta en plan för ruinernas istandsättning och framtida vård.

Planen innehåller givetvis delvis detsamma som vitterhetsakademiens skrivelse av år 1834 men går mer i detalj och lämnar anvisningar av teknisk natur. Rashotade partier borde förstärkas men om detta icke lät sig göra avlägsnas; träd och buskar som växte på och i murarna borde borttagas, om de bedömdes kunna vålla skada, i annat fall bibehållas; nedfallna huggstenar borde förvaras i de ruiner, till vilka de hörde, men övrig sten borde avlägsnas, såvida den icke bedömdes kunna användas för reparationer; igenmurade portar borde öppnas; kring ruinerna uppförda byggnader av olika slag, såsom magasin, avträden, svinhus m m borde avlägsnas.

En följd av denna utredning och akademiens på grund därav gjorda framställning blev att 1865–66 års riksdag till ruinernas vård anvisade ett anslag om kr 1.500. Riksdagen hemställde emellertid, att Kungl Maj:t – innan ökade anslag kunde komma ifråga – ville låta utreda, vilka ruiner som borde bevaras och kostnaderna härför. Till några mer omfattande istandsättningsarbeten på ruinerna kan det anslagna beloppet knappast ha räckt.

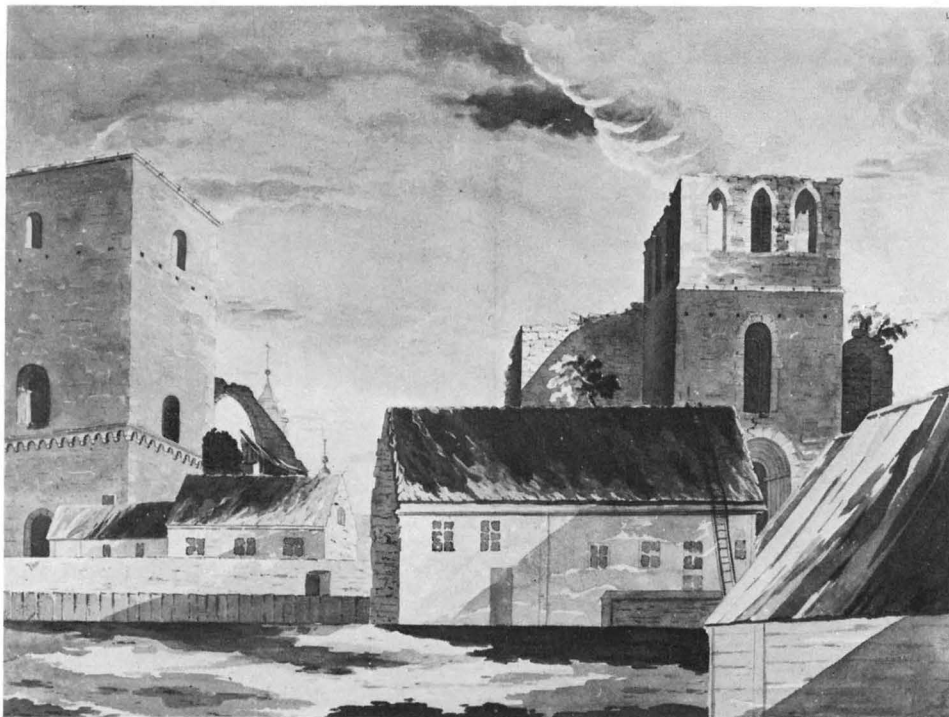


Fig 4. S Lars och Drottens "ödekyrkor" i Visby. Efter akvarell av L Cedergren omkring 1850. ATA.

*Ruined churches of S Lars and Drotten. After a watercolour by L Cedergren about 1850.*

På uppdrag av akademien utarbetade arkitekten E V Langlet återigen ett förslag till åtgärder, kostnadsberäknat till 20.130 kronor. Efter vederbörliga framställningar anslag 1884 års riksdag 20.000 kronor för arbetenas genomförande. Under ledning av Langlet utfördes under åren 1884 och 1885 omfattande iståndsättningsarbeten på följande ruiner, nämligen S Göran, S Nicolaus, Helgeands, S Clemens, Drotten, S Lars och S Karin. Langlet har själv lämnat utförliga redogörelser för arbetena, publicerade i akademiens månadsblad för 1884 och 1885.

Under de 90 år som förflutit sedan 1880-talet har ruinerna givetvis vid ett flertal tillfällen varit föremål för konserveringsarbeten. Dessa har emellertid skett mer individuellt, varför uppgifter om dessa arbeten lämpligen lämnas i samband med beskrivningen av de enskilda ruinerna. Dock bör i denna allmänt hållna resumé framhållas, att de omfattande arbeten för ruinernas vård och underhåll, som genomförts under de senaste decennierna, möjliggjorts dels genom frikostiga donationer av bankiren Tage Cervin, dels genom anslag från arbetsmarknadsstyrelsen.

Under 1800-talet och in på 1900-talet arbetades från riksantikvariens sida målmedvetet för ruinernas friläggande. Under tidernas lopp hade byggnader av skilda

slag, mest uthusbyggnader, vuxit upp omkring och intill ruinerna, och detta i sådan omfattning att dessa icke kunde komma till sin rätt. Redan hos J C Linnerhielm läses: "Så ses icke en enda av dessa vördiga ruiner, vittnen om stadens forna folkrikhet, välmåga eller andakt, fritt stående. De äro alla mer eller mindre gömda och inneslutna i tomter och af enskildas byggnader. --- Det vore staden och vårt tidevarv värdigt att undanröja dessa kojor och åt alla de högtidliga ruinerna bereda fria platser ---"<sup>8</sup> I arkitekten Dahls plan för ruinernas behandling av år 1864 reses likaledes krav på avlägsnandet av sådana byggnader. På anmodan av akademien utarbetades inom Visby stad år 1872 ett förslag till de viktigaste ruinernas frigörande från skyddande och vanprydande vidbyggnader. Förslaget genomförande beräknades draga en kostnad av 28.875 kronor. Akademien höjde summan till 30.000 kronor och inlämnade förslaget med livlig tillstyrkan år 1873 till Kungl Maj:t, som dock icke lät förslaget föranleda någon åtgärd. Likväl blev flera av ruinerna helt eller delvis frilagda så att deras arkitektur kan studeras.

De personer som under 1800-talet ivrade för ruinernas friläggande och också åstadkom praktiska resultat hade uppenbarligen ingen förståelse för miljön såsom en under lång tid framvuxen helhet. Först på 1930-talet

började en ändrad syn på dessa frågor göra sig gällande genom dåvarande antikvarien Erik Lundberg, på vars initiativ bl a de två byggnaderna nordöst om S Lars blev iståndsatta och bevarade.

Det starka intresse för ruinerna i Visby som framträdde omkring år 1800 och längre fram i århundradet ledde till åtgärder för deras bevarande och friläggande, hade sin grund i nyromantiken och i dess intresse för gångna tider och gamla minnesmärken. Detta intresse ledde också till att konstnärer och teckningskunniga amatörer begav sig till Visby och mer eller mindre konstfärdigt avbildade dess minnesmärken (fig 2-4). Det ledde också till att böcker och planschverk om Visby publicerades och därjämte till begynnande turism.

Redan i Linnerhielms "Bref under nya resor i Sverige" från 1806 återges en bild av S Olof från väster samt en exteriör och en interiör från Helge And. Därefter följde år 1807 Gerss dock aldrig i ett sammanhang publicerade avbildningar av ruinerna. År 1823 utgav J G Klingwall ett häfte med titeln "Fornlemningar i Visby" – tillägnad Kungl vitterhets- historie- och antikvitetsakademien – med planer, exteriörer och interiörer av S Nicolaus, S Clemens, domkyrkan och Helge And. Detta häfte har karaktären av turistvägledning och har haft betydelse såsom varande den första i en lång rad publikationer av detta slag. D Söderbergs "Vägledare i Visby ruiner" från 1845 är även den en turistvägledning, dock utan bilder. År 1828 utkom i Stockholm "Wisby ruiner lithografierade af M G Ankarsvärd", ett ståtligt bildverk med avbildningar av samtliga ruiner. Av interiörerna framgår, att marken i ruinerna låg betydligt högre än nu och att ruinerna regelbundet användes som upplagsplats för allehanda redskap, förnödenheter och skräp. År 1858 utkom bildverket "Gotland och Wisby i taflor, tjugo originalteckningar af P A Säve – – – – samt kortfattad beskrivande text af C J Bergman", vari samtliga kyrkoruiner återges, i flera fall både med exteriör och interiör.

För internationell publik hade Visby och dess ruiner blivit kända genom det monumentala verket "Voyages – – – en Scandinavie, en Laponie – – – – pen-

dent les années 1838, 1839 et 1840 – – – –" utgivet i Paris 1843-55 under ledning av Paul Gaimard. I andra volymen, meddelas i utsökta litografier bilder av domkyrkan, Helge Ands, S Karin, S Clemens, S Nicolaus och S Lars.

Under 1800-talets senare hälft och under 1900-talet har utkommit ett stort antal rikt illustrerade böcker om Visby och dess ruiner. Det skulle dock föra för långt att här nämna dem alla. I Allhems ståtliga bildverk "Gotland" återges emellertid i mönstergilla reproduktioner ett stort antal av ett flertal konstnärers avbildningar av ruinerna i Visby. Om den konstvetenskapliga litteraturen om Visby ruiner talas på annat håll i denna beskrivning (s 88-90).

Att turismen i varje fall från och med 1800-talets andra fjärdedel började bli av betydelse framgår av att turistvägledningar började utges. I en landshövdingeberättelse från 1833 talas rent av om att ruinerna fått ekonomisk betydelse genom den ökade turismen. Alla vet vi ju, att turismen sedan dess tilltagit ofantligt, varför ruinernas ekonomiska värde i våra dagar till följd därav stigit i motsvarande grad.

Om ruinernas popularitet såväl bland invånarna i Visby och på Gotland som bland turister, vittnar det förhållandet att det under 1800-talets senare del, sedan ruinerna genom avlägsnandet av rasmassor, skräp och allahanda bråte blivit lättare tillgängliga, blev allt vanligare att dessa av föreningar och sammanslutningar användes för sammankomster, högtidsfester, konserter, religiösa skådespel m m. Sedan 1929 har de s k ruinspelen, sångspelet "Petrus de Dacia", som uppföres i S Nicolai ruin varom utförligare nedan s 103, blivit ett årligt återkommande evenemang, som lockar både gotlänningar och turister.

I detta sammanhang kan nämnas, att vitterhetsakademien sedan stadsfullmäktige i Visby hos akademien begärt att fem av stadens ruiner skulle dagligen under viss tid hållas för allmänheten tillgängliga, i skrivelse till konungens befallningshavande den 6 juni 1890 medgav att så finge ske mot viss avgift. Sedan dess och alltfört hålles vissa av ruinerna under turistsäsongen öppna mot avgift.



# S NICOLAI KYRKORUIN

av ERIK BOHRN

## Inledning

Dominikanerorden eller predikarbrödernas orden (*ordo fratrum prædicatorum*), den förnämsta av tiggardordarna, grundades av den helige Dominicus, en spansk kanik, och stadfästes av påven 1216. Ordens uppgift är bl a utbredandet av den kristna tron och fördjupandet av det kristna livet främst genom predikan. Ordensstyresman var generalmästaren och dess högsta beslutande myndighet generalkapitlet, till vilket ombud sändes från de provinser, i vilka orden var indelad. En sådan provins var Dacia, bestående av Danmark och Sverige. Provinserna styrdes av en provinsialprior ansvarig inför provinsialkapitlet. De olika klostren, konventen, styrdes av en prior.

Det första konventet i Norden grundades i Lund 1223 och de första i dåvarande Sverige i Sigtuna och Skänninge 1237; konventet i Visby grundades före 1230.<sup>10</sup>

På grund av ordens uppgift ägnades särskild uppmärksamhet åt studiet av teologi och filosofi. Vid varje konvent skulle finnas en lektor med skyldighet att svara för brödernas undervisning. Därjämte fanns högskolor, *studia generalia*, dock ingen inom provinsen Dacia.

Dominikanerna verkade främst i de mer betydande städerna men bedrev själavård även inom områden dit den ordinarie kyrkliga organisationen hade svårt att nå. Från Visby utstrålade dominikanernas arbete för kristendomens rotfästande i Östersjöländerna.

S Nicolai ruin, utgörande lämningarna av dominikanernas kloster i Visby, är belägen längst åt norr inom kvarteret S Nicolaus (fig 5), vilket åt norr begränsas av den trädplanterade Nicolaiplan, åt väster av S Nicolai-gatan, åt sydväst av S Clemensgatan och åt sydöst och öster av Smedjegatan och Odalgatan. Klostret har legat inom stadens norra del i nära grannskap av norra ringmuren.

Den äldsta anläggningen – ett absidkor av sten, troligen från början med ett provisoriskt långhus av trä, allt sannolikt från omkring 1230 – kan icke ha föran-

staltats av munkarna utan torde ha utförts av en sammanslutning av främmande köpmän som faktorikyrka.

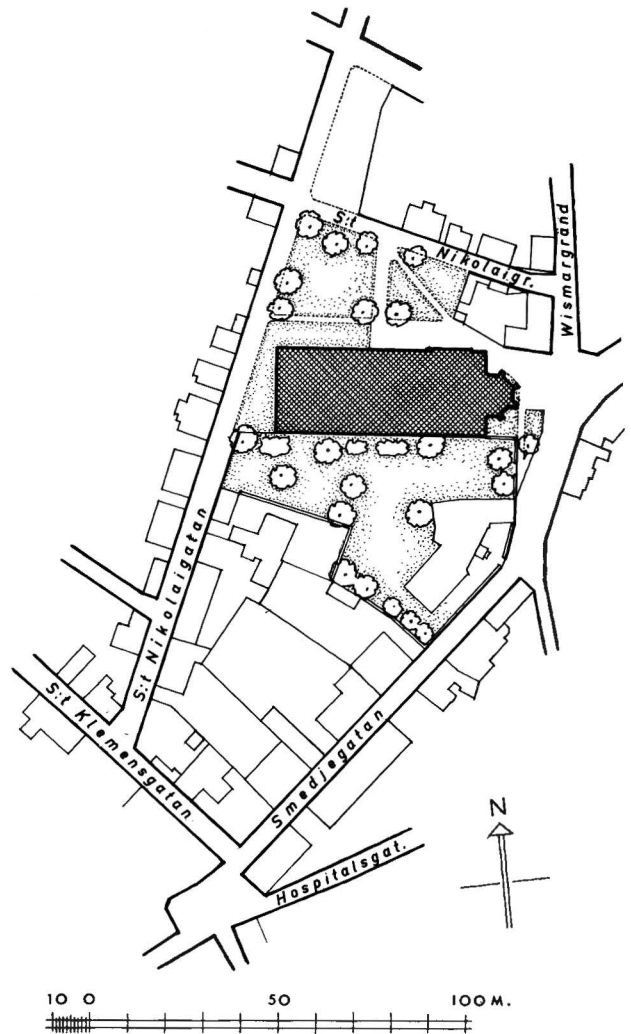


Fig 5. Situationsplan, 1:2000.  
Ritn J Söderberg 1976.

General plan.

Vilka dessa köpmän var vet vi icke. På 1240-talet påbörjades ett långhus av sten om 2½ travé och med torn i väster. Detta bygge drabbades av en eldsvåda – troligen var det det provisoriska långhuset som brann – och synes därefter ha övergivits av de ursprungliga byggherrarna. Först därefter – på 1250-talet – kan dominikanerna ha fått fast fot på platsen.

Det första dominikanerkonventet inom den svenska kyrkoprovinsen grundades emellertid såsom nyss nämnts långt dessförinnan – möjligen redan år 1228 – i Visby. Visbykonventet blev ett av de mäktigaste i Norden och fick en särskild betydelse som stödjepunkt för missionen i de östbaltiska länderna. Broder Daniel från Visby blev den förste priorn i Revals dominikanerkloster, grundlagt 1246. Inom Visbyklostret framlevde broder Tomas från Sigtuna, biskop i Åbo, sina sista dagar och skall där ha begravts efter sin död 1248.<sup>11</sup> Det är uppenbart, att dominikanerna fanns i

Visby långt före mitten på 1250-talet, men var de haft sitt kloster fram till denna tidpunkt är icke bekant.

Klostrets mest framträdande broder var Petrus de Dacia, vilken, född på Gotland 1235, efter mångåriga studier utomlands först blev lektor i Visby-klostret och därefter under åren 1284–1289 var prior därstädes.

Vid lybeckarnas anfall på Visby 1525, vilket skedde från norr, blev dominikanerklostret nedbränt och skövlad och blev därefter aldrig återuppbyggt. Som en följd av reformationen upphörde klostret att finnas till även som institution. Någon betydelse för religionsutövning och andlig odling har anläggningen därefter icke haft, om man icke i detta sammanhang vill tänka på de s k ruinspelen. År 1532 anslags de nedlagda klostrens och kyrkornas tillgångar för underhåll av Visby hospital, ett förhållande som ägde bestånd till långt in på 1800-talet.

## Grunder under marken

Åren 1912–1913 framgrävdes under ledning av Emil Ekhoft och markerades i marken under ruinens golv befintliga grundlämningar av senare försvunna byggnadsdelar.<sup>12</sup> Dessa undersökningar bekostades med anslag ur Blair-Brucefonden. Då emellertid resultaten av undersökningarna var kända endast genom de nämnda markeringarna i marken, genom Ekhofts originalanteckningar och genom på millimetterutat papper i blyerts uppritade uppmätningar av grunderna, av allt att döma utförda av fil kand Alfred Pettersson (Edle), men då ingen analys förelåg,<sup>13</sup> ansågs det nödvändigt att åter blotta grunderna för ett förnyat grundligt studium. Dessa undersökningar utfördes under åren 1934 och 1935 under ledning av dåvarande antikvarien vid riksantikvarieämbetet Erik Lundberg och med författaren till föreliggande beskrivning som dagkontrollant.<sup>14</sup> Förutom vidgad kännedom om de tidigare genom markeringarna i marken kända grundresterna utvanns härigenom också kännedom om ett tidigare icke observerat stadium i kyrkans byggnadshistoria, nämligen en vidgning av det äldsta långhuset åt öster med en travé och ett rakslutet kor. Undersökningarna 1934, som huvudsakligen berörde kyrkans äldsta västparti och den första vidgningen åt öster, nedfördes icke till större djup än vad som var nödvändigt för ett säkert fastställande av grundernas utsträckning i plan. Särskilt grunderna under det äldsta västpartiet bör ha sträckt sig betydligt djupare, än vad av grävningarna framgätt.

År 1935, då en större arbetsstyrka stod till förfogande, nedfördes emellertid grävningarna ända till bottnen av grundresterna. De anträffade grundresterna (planen pl VI:3) markerades i marken med skilda beteckningar för olika perioder (fig 6–8).

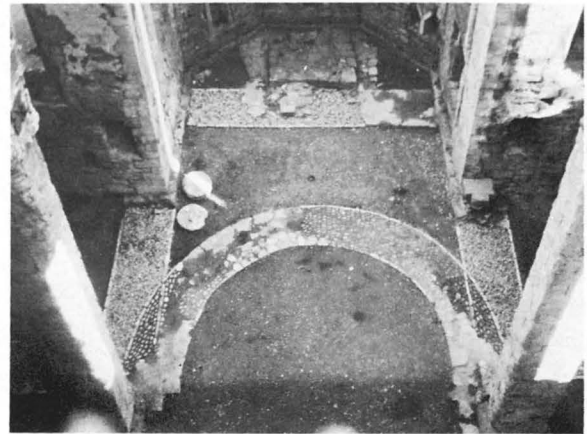


Fig 6. Markeringar i marken av absidkyrkans absid och rakslutna kyrkans kor. Längst upp grunden till högaltaret. Till vänster syns två ur rakslutna kyrkans korgrund upptagna kolontrummor. Foto E Bohrn 1935.

*Marks in the ground of the apse of the absidal church and the chancel of the straight-ended church. Top: the foundations of the high altar. Left: two column drums excavated from the chancel foundations of the straight-ended church.*



Fig 7. Markeringar i marken av mellankyrkans västparti, södra delen. Pelaren C2 synlig något till höger. Foto E Bohrn 1935.

*Marks in the ground of the south part of the "middle church", W section. Pier C2 visible to the right.*



Fig 8. Markeringar i marken av mellankyrkans västparti, norra delen. Högst upp syns pelaren B2. Foto E Bohrn 1935.

*Marks in the ground of the west part of the "middle church", N section. Pier B2 can be seen at the top.*

För att underlätta förståelsen av den följande beskrivningen av grundresterna och av ruinen samt av analysen av byggnadshistorien synes det vara praktiskt att redan nu lämna ett kort sammandrag av byggnadshistorien.

1. Äldst på platsen synes ha varit det kvadratiska med absid försedda kor jämte delar av östra långhusmu-

ren till en aldrig fullbordad kyrka, varav rester anträffats inom M5 och M6. Till detta bör ha hört ett provisoriskt långhus av trä. Denna kyrka kallas i fortsättningen absidkyrkan (fig 120).

2. De mellersta partierna av det nuvarande långhuset med ett nu försvunnet torn i väster uppföres. Kallas i fortsättningen mellankyrkan. Se pl I:1 med periodbeteckningar.

3. Långhuset förlänges åt öster med en travé och förses med ett rakslutet kor. Perioderna 3 och 4 torde vara mer eller mindre samtidiga.
4. Långhuset förlänges åt väster till nuvarande längd.
5. Från period 3 härrörande byggnadsdelar rivs och de två östligaste nuvarande travéerna jämte det tresidigt avslutade koret uppföres. I norra långhusmuren inom travé 5 och 6 – (för travéernas, valvfackens, arkad- och väggpilastrarnas benämning m. m. se pl I:1–2) – ingår delar av en byggnad av profan karaktär.

#### Grunderna till absidkoret och den äldsta östra långhusmuren

Grunderna – i plan återgivna på pl VI:3, på fig 11 och 12 samt i sektion på fig 9–10 – är byggda av ohuggen kalksten i kallmur och går ned under den nuvarande marknivån till ett djup som växlar mellan 175 och 225 cm. De är överallt nedförda till ett lager av brunröd fin sand. De undre delarna av grunderna är tjockast med en bredd som varierar från 200 till 270 cm. Efter ett tydligt markerat trappsteg på 35 till 70 cm djup under nuvarande marknivå blir murarna tunnare och är därefter uppförda av bättre tillpassad sten, lagd i bruk. Murtjockleken ovanför trappstegen varierar mellan 130 och 170 cm. Ingenstädes finns spår av sockel.<sup>15</sup>

Av absidgrunden är relativt litet bevarat, dock fullt tillräckligt för att en säker rekonstruktion skall kunna göras. Av utsidan (sektion A–B; fig 13) går blott ungefär en tredjedel upp i nuvarande marknivå omedelbart norr om absidens mittlinje. De viktiga punkterna i föreningen mellan absidens och korets norra och södra murar saknas. Av absidgrundens insida är däremot hela sträckningen bevarad så när som på ett litet parti strax söder om mittlinjen (sektion C–D; fig 14). I vinkeln på insidan mellan absidmuren och norra kormuren finns en murklack, som torde ha uppburit en hörnkolonett. En sådan murklack har helt visst funnits också på södra sidan; där kunde emellertid inga iakttagelser göras, då murlacken vid nr 75 (planen pl VI:3) byggts över. Ovanpå absidgrundens pall på insidan fanns en del flata stenar, som sannolikt haft till uppgift att tjäna som grund under absidens stengolv.

Ungefär i absidens mittlinje fanns en av tunna kalkstenshållar förfärdigad kista (nr 1 på planen pl VI:3), bevarad till något mer än hälften. Kistan var tom.<sup>16</sup>

I absidens begränsning mot själva koret fanns en mur, som blott haft till uppgift att ge stadga åt grunden och att sammanbinda absidmurens ändar med kormurarna (sektion C–D; fig 14). Denna grund låg i förband med absidgrunden vid nr 2 och 3 på planen (sektion G–H och O–P) samt med korets norra mur vid nr 5

(sektion C–D). Hur förhållandet är på motsvarande ställe på södra sidan, kan nu icke studeras, då hörnet här skymmes av en murklack (nr 77 på planen), som uppförts som stöd för den sent tillkomna pelaren C6. Det torde dock icke behöva råda något tvivel om att förband funnits även i detta hörn. Vid nr 4 finnes däremot givetvis icke förband lika litet som vid nr 6. De nedre delarna ligger stumt emot grunden till södra kormuren. Klacken framträder klart som en senare konstruktion. Den är också byggd på annat sätt än intilliggande grunder med murbruk ända ned i botten.

Grunden till korets södra mur (Sektion E–F och G–H) är helt bevarad upp i marknivån, dock med undantag av hörnet mot absidgrunden och på ett parti på utsidan, där en urrivning gjorts, tydligen för att bereda plats för en begraving. På insidan fördes grävningen ända ned till grundens botten utefter hela mursträckningen men på utsidan blott mot grundens östra ände. Mot väster låg kistor, som icke utgrävdes, hindrande i vägen.<sup>17</sup>

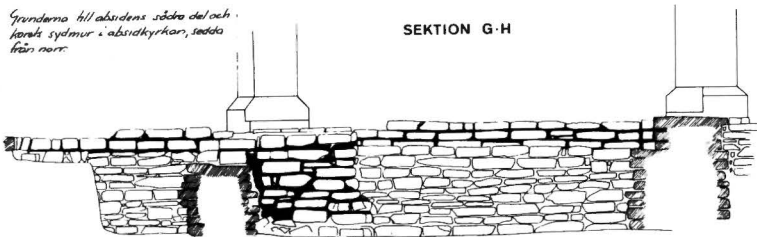
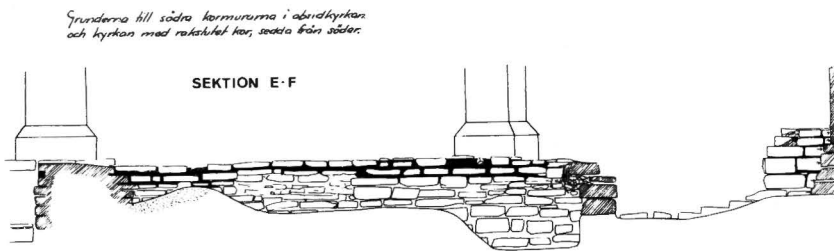
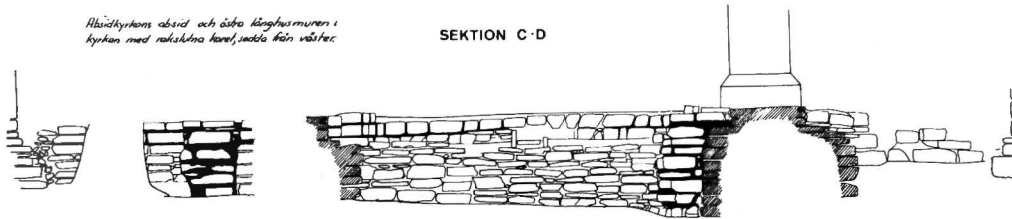
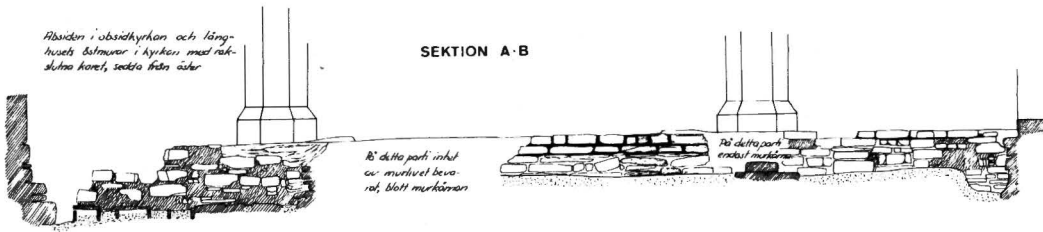
I hörnen vid nr 8 och 10 fanns tydliga förband (fig 16).

Även i triumfbågen gick en grund från norr till söder, tydligen med uppgift att ge stadga åt långhusets östra mur (sektion I–J och K–L; fig 12, 15 och 16). På denna grund fanns tydliga rester av triumfbågens poster, dock endast delvis bevarade upp till nuvarande marknivå. Triumfbågens bredd är emellertid fullt säkert belagd.

Korets norra mur är i hela sin sträckning bevarad upp till nuvarande marknivå (sektion O–P och M–N; fig 11 och 15). I hörnen vid nr 9 och 17 fanns förband. Förhållandet mellan norra kormuren och östra muren i rakslutna kyrkans norra sidoskepp kunde icke studeras, då mötet mellan de nämnda murarna doldes av den murklack (nr 78 på planen), som här uppförts till stöd för pelaren B6. Mellan denna murklack, vilken i likhet med den vid nr 77 på planen är murad med murbruk ända ned i botten, finnes ingenstädes förband med intill stötande grundmurspartier. Ovanpå norra kormuren kvarligger intill västra sidan av pelaren B6 en platta med huggningen väl bevarad. Den har uppenbarligen ingått i kyrkans golv, sedan det äldsta koret rivits. Att plattan är så föga nött kan bero på att här stått ett korskrank i den åt öster utbyggda kyrkan.

Norra kormuren är betydligt bredare än den södra – 170 cm mot något över 140 cm. Detta kan möjligen tyda på att här gått en trappa, som väl bör ha lett till korvinden.

Grunden till östra muren i absidkyrkans södra sidoskepp var bevarad upp till nuvarande marknivå (sektion I–J och K–L; fig 17). Vid nr 10 på planen fanns förband men däremot icke vid nr 12. Grunden går här





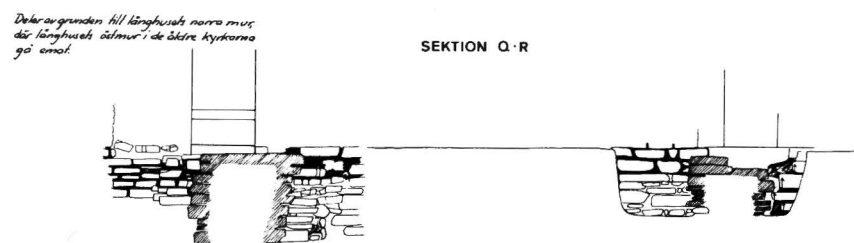
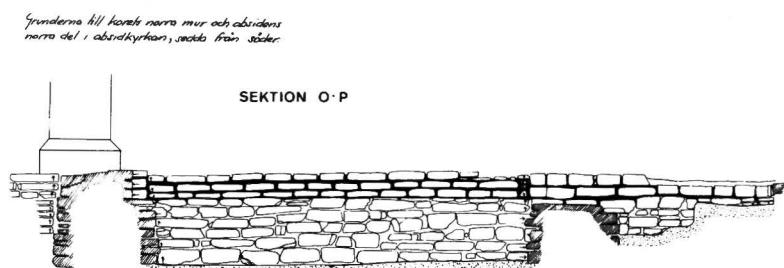
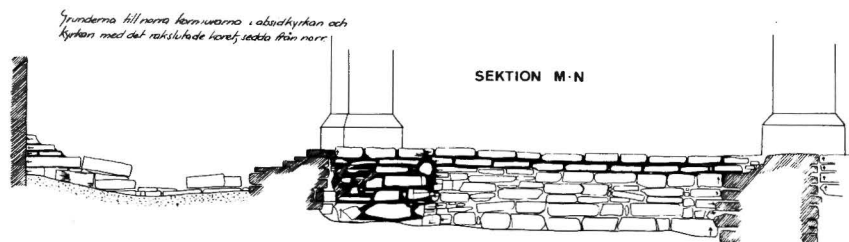


Fig 9-10. Utgrävda grunder, fasader. Efter uppmätning av E Bohrn. Skala 1:150. För sektionernas lägen se pl VI:3.  
Excavated foundations, fronts. For the positions of the sections, see Pl VI:3.



Fig 11. Grundens till absiden och norra kormuren i absidkyrkan. Invid pelaren B6 syns en golvplatta från ett senare skede. Foto E Bohrn 1935.

*The foundations of the apse and the N wall of the chancel in the apsidal church. By pier B6 can be seen a floor slab from a later phase.*



Fig 12. Triumfbågsgrundens i absidkyrkan. Pelaren C5 till vänster och B5 till höger. Foto E Bohrn 1935.

*Foundation of chancel arch in the apsidal church. Piers C5 to the left and B5 to the right.*

in i grunden till den nuvarande sydmuren. Den österifrån kommande grunden är lagd stumt emot. Hur den nu aktuella grunden på västsidan förhållit sig till den nuvarande sydmuren, har icke konstaterats, då man icke gärna kunde gräva bort grunden under väggpilastern.

I grunden finns vid nr 11 och 14 på planen (fig 18) vertikala skarvar, som visar att grundens södra parti icke hänger samman med dess norra. De två översta skiften går emellertid obrutna fram över skarven, vilket dock kan bero på att de i större eller mindre utsträckning tillkommit i samband med Ekhooffs markeringar. Ett försök till tydning av dessa skarvar liksom av motsvarande skarvar i grunden till östra muren i absidkyrkans norra sidoskepp skall göras i den byggnadshistoriska analysen (se sid 90).

Grunden till östra muren i absidkyrkans norra sidoskepp (sektion I–J och K–L; fig 19) är i allmänhet icke bevarad upp till nuvarande marknivå. Dock fanns även av dessa partier så mycket kvar att bredden kunde bestämmas. Vid nr 17 fanns förband. Vid nr 19 (sektion Q–R), skulle man ha väntat att grunden skulle gått in och att den från öster kommande grunden skulle ha varit lagd stumt emot. Detta kunde dock icke avgöras. Vid nr 21 finns en grundklack, som ligger i förband med

Fig 13. Utsidan av grunden till absiden i absidkyrkan, norra delen.

Foto E Bohrn 1935.

*Outside of the apse foundation in the apsidal church, N section.*



Fig 14. Insidan av absidgrunden, södra delen. Till höger grunden i tribunbågen.

Foto E Bohrn 1935.

*Inside of the apse foundation, S section. Right: foundation of the tribune arch.*



nuvarande norra långhusmuren men däremot icke med den framgrävda grunden. Liksom i motsvarande grundparti på södra sidan fanns, såsom nyss antytts, även i det nu aktuella grundpartiet vertikala skarvar vid nr 18 och 20 på planen (fig 20).

#### **Grunder till mellankyrkans västparti**

Av grunderna till mellankyrkans västparti (fig 7, 8, 21–24) fanns icke så mycket bevarat som av grunderna

till absidkyrkan, förmodligen beroende på att här efter kyrkans vidgning åt väster erbjödits goda möjligheter att begrava. Utgrävningen av västpartiet, som verkställdes 1934 fördes såsom ovan nämnts icke så djupt som i fråga om absidkyrkan. Planen är emellertid fullt klarlagd (pl VI:3).

Mest är bevarat av grunden till norra sidoskeppets västmur. Här stötte man på grundrester på ett djup av 35–50 cm under den nuvarande marknivån (fig 23 och 24). I övrigt låg grunderna på ett djup av omkring 100 cm, varierande med omkring 20 cm uppåt och nedåt.



Fig 15. Grunderna till västra (t v) och norra kormuren i absidkyrkan. Upptill pelaren B5 och väggpilastern A5. Foto E Bohrn 1935.

*Foundations of the W (left) and N chancel walls in the apsidal church. Above pier B5 and pilaster A5.*

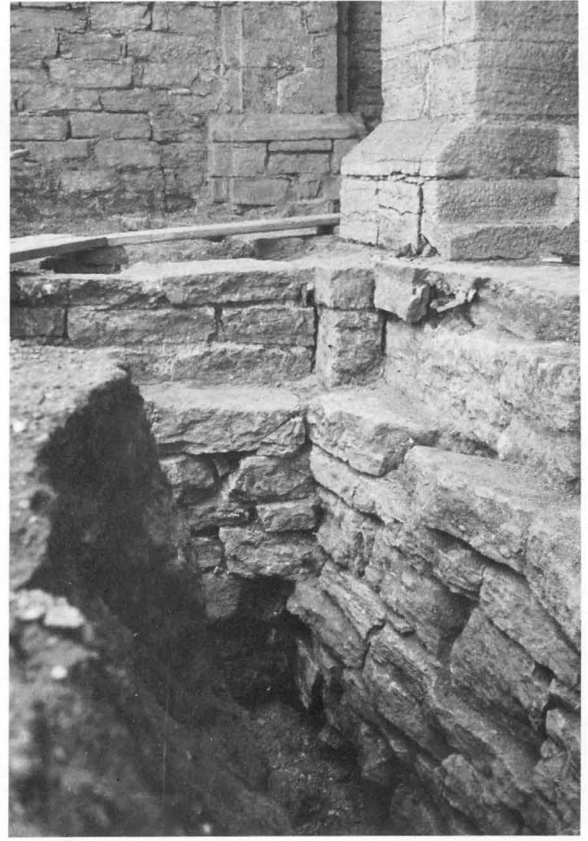


Fig 16. Hörnet mellan grunderna till södra (t v) och västra kormuren i absidkyrkan. Upptill t h pelaren C5. Foto E Bohrn 1935.

*The corner between the foundations of the S (left) and W chancel walls in the apsidal church. Above right, pier C5.*



Fig 17. I förgrunden södra muren till absidkyrkans kor och därbortom grunden till östra muren i absidkyrkans aldrig utförda södra sidoskepp. Längst bort väggpilastern D5. Foto E Bohrn 1935.

*In the foreground the S wall of the chancel of the apsidal church, and beyond the foundations to the E is the S aisle (never completed) of the apsidal church. In the background pilaster D5.*



Fig 18. Grunder till det aldrig utförda södra sidoskeppets östmur i absidkyrkan sedd från väster. Observera den vertikala skarven, synlig även på grundens andra sida. Foto E Bohrn 1935.

*The foundations of the E wall of the S aisle (never completed) of the absidal church, seen from W. Note the vertical joint, also visible on the other side of the foundations.*

Fig 19. Grunder till östra muren i absidkyrkans aldrig utförda norra sidoskepp. Högst upp syns ett hörn av pelaren B5. Foto E Bohrn 1935.

*Foundations of the E wall of the N aisle (never completed) of the absidal church. At the top can be seen a corner of pier B5.*

Liksom i fråga om absidkyrkan blev grunderna på ett visst djup bredare och övergick samtidigt från verkliga murar till kallmurar. Denna övergång skedde emellertid här på större djup än i absidkyrkans grunder – 75–100 cm under nuvarande marknivå. Förklaringen till detta förhållande kan möjligen vara, att man här i väster velat göra grunderna starkare för att de skulle kunna bära tyngden av det planerade tornet.



Fig 20. Grunder till östra muren i absidkyrkans aldrig utförda norra sidoskepp, sedd från väster. Observera den vertikala skarven synlig omedelbart till höger om den närmaste grundklacken. Foto E Bohrn 1935:

*Foundations of the E wall of the N aisle (never completed) of the absidal church, seen from W. Note the vertical joint visible to the immediate right of the nearest foundation stone.*

Skarven på insidan mellan grundens till mellankyrkan och grundens till utbyggnaden åt väster ligger på södra sidan vid nr 22 på planen. Södra delen av grundens till södra sidoskeppets västmur i mellankyrkan saknas. Den har antagligen bortgrävts i samband med någon begravning. På södra utsidan utfördes omkring nr 21 en mindre grävning för konstaterande av skarvens läge. Här kunde emellertid knappast någon skarv iakttagas,





Fig 21. Grunden till mellankyrkans västparti med grunden till södra sidoskeppets västmur uppåt vänster och därefter torngrunderna. I mitten pelaren C2. Foto E Bohrn 1934.

*Foundations of the W part of the "middle church" with the foundations of the W wall of the S aisle to the upper left and, beyond, the foundations of the tower. Pier C2 in the middle.*

vare sig i grunden eller i sockeln, vilken sistnämnda med oförändrad profil fortsätter förbi den aktuella punkten. Möjligen kan det förhållandet, att höjden på det understa skiftet av huggen sten ändras vid den kritiska punkten, ha något att betyda i detta sammanhang. På norra utsidan har förhållandet icke undersökts i grunden. På murarnas insida visar emellertid tydliga vertikala skarvar i N3 och S3 gränsen för mel-

lankyrkans utsträckning åt väster, med andra ord läget för det sydvästra och det nordvästra innerhörnet i mellankyrkans långhus (pl V:1 och IV:2; fig 25 och 26).

Utgrävningen av grunderna till mellankyrkans västparti gav endast upplysning om detta partis utformning i stora drag. Svar på frågan om detaljer erhöles icke. Sålunda gavs ingen antydning om huruvida västportal funnits eller ej.



Fig 22. Grunden till mellankyrkans västparti med tornmurarna till vänster och grunden till norra sidoskeppets västmur till höger. I mitten pelaren B2. Foto E Bohrn 1934.

*Foundations of the W part of the "middle church" with the tower walls to the left and the foundations of the W wall of the N aisle to the right. Pier B2 in the middle.*

Fig 23. Grunden till norra sidoskeppets västra mur i mellankyrkan.

Foto E Bohrn 1934.

*Foundations of the W wall of the N aisle of the "middle church".*



Till ökande av kännedomen om mellankyrkans västparti undersöktes grunderna till pelarna C3 och C4 samt B3 och B4. Grunderna till de återstående pelarna i kyrkan har kunnat studeras i samband med övriga grävningar. Därjämte undersöktes grunderna till de bortbrutna väggpilastrarna vid nr 67, 68, 69 och 70 på planen pl VI:3.



Fig 24. Grunden till norra sidoskeppets västra mur i mellankyrkan.

Foto E Bohrn 1934.

*Foundations of the W wall of the N aisle of the "middle church".*

Det var särskilt *ett* problem rörande tornets utformning som gav anledning härtill. Ett torn placerat på den framgrävda torngrunden skulle ha blivit i så hög grad hoptryckt i öst-västlig riktning att konstruktionen förefaller orimlig. Man tvingas till antagandet, att tornets östra mur vilat på pelare, alltså på samma sätt som i S Lars. Med anledning härav var det av vikt att få konstaterat, om grunderna under pelarna B3 och C3 var så kraftiga, att de kunde tänkas ha burit dylika pelare och tyngden av tornets östmur, och därjämte om de var kraftigare än grunderna under pelarna B4 och C4.

Grunderna till pelarna B3, C3, B4 och C4 (fig 27) är till sina undre delar kvar från mellankyrkans tid. De är nämligen byggda på ett annat sätt än de från utbyggnaden åt väster härrörande grunderna till pelarna B2 och C2 (fig 28). Dessa sistnämnda är blott föga vidlyftigare än pelarbaserna och dessutom murade med murbruk ända från botten. De förstnämnda – alltså grunderna till mellankyrkans pelare – är i de understa skiften lagda i kallmur och är dessutom till dessa partier betydligt omfångsrikare än vad som fordras för de på dem nu stående pelarna. En blick på planen visar också, att vissa pelare är egendomligt osymmetriskt ställda på sina grunder. De övre murade partierna har tillkommit i samband med de nuvarande pelarna.

Sedan det nu visats, att grunderna till pelarna B3, C3, B4 och C4 med största sannolikhet härrör från mellankyrkan, kan en jämförelse mellan dem göras. Det visar sig då, att grunderna till B3 och C3 är kraftigare än grunderna till B4 och C4. I S Lars är de pelare, som uppbär tornets östra vägg, kraftigare än övriga pelare i kyrkan, dock icke mer än att grunderna till





Fig 25. Södra murens insida i S2. I mitten skarven mellan mellankyrkans murverk till vänster och murverket i förlängningen åt väster till höger. Till vänster om skarven öppningen till trapprummet i södra muren. Foto A Edle 1913.

*Inside of the S wall in S2. In the middle the joint between the masonry of the "middle church" to the left, and the masonry of the extension westwards to the right. To the left of the joint is the opening to the staircase in the S wall.*



Fig 27. Grunden till pelaren C3, södra sidan. Foto E Bohrn 1935.

*The foundation of pier C3, S side.*

Fig 26. Norra murens insida i N2. I mitten skarven mellan mellankyrkans murverk till höger och murverket i förlängningen åt väster till vänster. Till höger om skarven ingången till trappan i norra muren och till vänster därom den från mellankyrkan härrörande sekundärt använda ljusöppningen till trappan. Foto A Edle 1913.

*Inside of N wall in N2. In the middle the joint between the masonry of the "middle church" to the right and the masonry of the extension westwards to the left. To the right of the joint is the entrance to the staircase in the N wall, and to the left of this staircase a window from the "middle church" used secondarily here.*



Fig 28. Grunden till pelaren B2 från sydöst.  
Foto E Bohrn 1934.

*The foundation of pier B2 from SE.*

pelarna B3 och C3 kan tänkas ha burit motsvarande tornet stödjande pelare i S Nicolaus.

I långmurarna finns såväl i N3 och S3 som N4 och S4 vertikala skarvar, som tyder på att här funnits väggpilastrar (pl IV:2 och V:1, fig 29 och 30). Sedan nu genom grävningarna förekomsten av grunder under dessa skarvar konstaterats (vid nr 67–70 på planen), får det anses vara bevisat, att väggpilastrar verkligen funnits på dessa ställen. Grunderna var alla i ganska gott skick så när som på grunden vid nr 68, vars inåt kyrkan vettande del bortbrutits för att ge plats för en begravning. De nedre delarna var uppförda i kallmur, under det att de övre var murade med bruk. Ett undantag härifrån utgjorde dock grunden vid nr 69, vilken helt var uppförd i kallmur. Samtliga pilastergrunder låg i tydligt förband med grunderna till långhusmurarna.

Nyssnämnda väggpilastrar, en inom varje travé i mellankyrkan, visar, att denna kyrka varit tänkt att täckas med ett bundet valvsystem. Under sådana omständigheter borde mellan de nuvarande pelarna i mellankyrkan finnas grunder till bipelare, som motsvarat de bortbrutna väggpilastrarna. Med anledning härav grävdes på de punkter, där sådana grunder var att vänta. I travén N3–S3 hittades inga sådana grunder. I travén N4–S4 hittades däremot grunder i stor utsträckning (nr 60–66 på planen). Bland dessa urskiljes vid nr 66 ett i det närmaste kvadriskt grundparti, till omfånget något mindre än grunderna till pelarna B4 och C4 (fig 31). Grunden, som helt är uppförd i kallmur, tycks ligga i förband med ett åt öster utgående grund-

parti, i vilket murbruk förekommer. Grunden vid nr 66 förefaller genom sitt läge vara väl lämpad att uppbära en bipelare.

På södra sidan, där en liknande anordning vore att vänta vid nr 60, fanns visserligen grundrester, men ingenting som kunde jämföras med pelargrunden vid nr 66. Allt var emellertid synnerligen trasigt och trassligt. Att grunden vid nr 66 verkligen varit avsedd att bära en bipelare, torde få anses vara mycket troligt, särskilt som det i ruinen finns en bas till en rund pelare (fig 32), som kan ha varit avsedd att ingå i en sådan bipelare. Av de iaktagna förhållandena synes framgå, att mellankyrkan från början varit avsedd att täckas med ett bundet valvsystem men också att detta system övergivits på ett tidigt stadium, eftersom endast en bipelargrund kommit till utförande. Ytermurarna synes dock av de förut behandlade spåren efter bortbrutna väggpi-

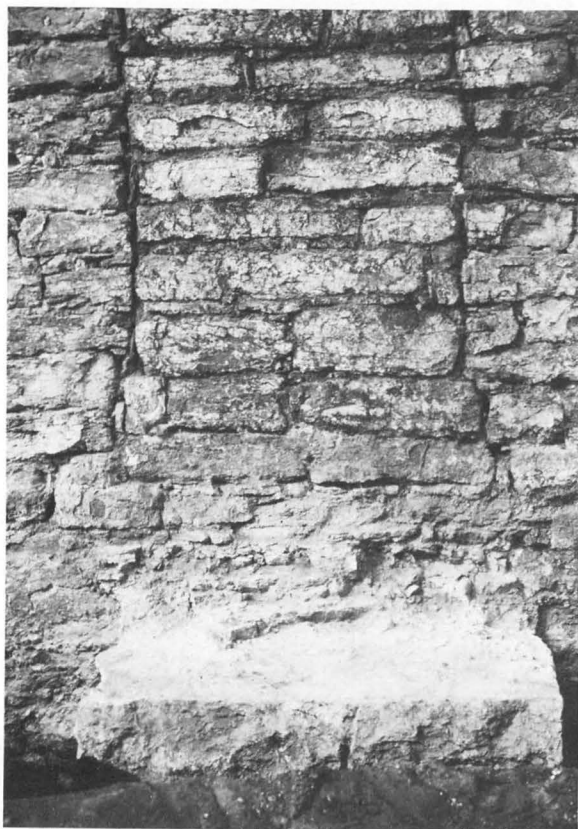


Fig 29. Grunden till bortbrutna väggpilastern i S4.  
Foto E Bohrn 1935.

*The foundation of the demolished pilaster in S4.*



Fig 30. Grunden till bortbrutna väggpilaster i N4.  
Foto E Bohrn 1935.

*Foundation of the demolished pilaster in N4.*



lastrar att döma ha hunnit uppföras åtminstone till nuvarande fönsterbänks höjd, innan systemet övergavs.<sup>18</sup>

#### Grundrester i M4

Grundresterna i M4 (pl VI:3) utgrävdes 1934, varför det icke på varje punkt kan sägas, hur djupt de sträcker sig. I samband med utgrävningarna 1935 av absidkyrkans triumfbågs mur kunde emellertid konstateras, att de stannar på 65–75 cm mindre djup än grunderna till denna. De är till sina djupare delar uppförda i kallmur, under det att de övre är lagda i bruk. Ett undantag härifrån utgör förutom, såsom förut nämnts, pelargrunden vid nr 66, även partiet vid nr 61 (fig 33). Detta består av synnerligen ojämnt stenmaterial, nedlagt i massor av bruk, och kan snarast karakteriseras som en omkring 1 fot tjock platta, som ligger på ett lager, vari kol, delvis ännu något så när bevarande trästyckenas form, utgör en huvuddel.

Grundresterna vid nr 60 på planen är bäst bevarade i sina östra delar. Av de övre murade partierna finns så mycket kvar, att ett tydligt murliv kunde iakttagas från pelaren C5 och fram ungefär till den plats där siffran 60 står. På denna del av grunden har sannolikt vilat en mur av något slag. Vilket ändamål grunden väster om siffran 60 tjänat, kan till följd av grundens dåliga tillstånd knappast avgöras. Östra delen av ifrågavarande grundparti är stumt lagt emot västsidan av grunden till absidkyrkans triumfbågs mur.

Även på norra sidan fanns grundrester, som tyder på att en liknande mur funnits därstädes (fig 31). Grundresternas övre, betydligt smalare med bruk murade parti, har delar av bägge murliven bevarade. Grundpartiet går in under pelaren B5 men är där lagt stumt emot grunden till absidkyrkans triumfbågs mur.

Bland övriga grundrester kan tvenne kvadratiske partier urskiljas, det ena vid nr 62 på planen och det andra vid nr 64, och mellan dem ett rektangulärt parti vid nr 63, alla tre med ordentligt murliv åt öster och tydligt avgränsade från grundpartiet vid nr 61.

De nu omtalade grunderna vid nr 60, 62, 63, 64 och 65 torde ha utgjort grunden till ett lektorium. Då innerkanterna på de bägge kvadratiske partierna vid nr 62 och 64 är symmetriskt placerade i förhållande till absidkyrkans triumfbåge men däremot osymmetriskt i

Fig 31. Grunder i M4. Närmast det kvadratiske parti, som troligen uppburit en bipelare. Högst upp pelaren B5.

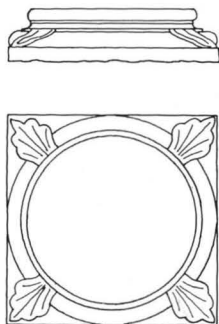
Foto E Bohrn 1935.

*Foundations in M4. In the foreground the square part, which probably supported a secondary pier. At the top is pier B5.*



Fig 32. Kolonnbas av kalksten. Efter uppmätning av J Söderberg. Skala 1:25. Hörnblad på kolonnbasen. Foto R Hejdström 1974. Kolonner med baser av detta slag planerades ursprungligen för mellankyrkans bundna valvsystem.

*Limestone base of a column. Angle spur on the column base. Detail of column base placed between N4 and M4. Columns with bases of this type were planned originally for the bound vaulting system of the "middle church".*



förhållande till pelarna B5 och C5, bör det antagna lektoriet ha tillhört ett stadium i kyrkans byggnadshistoria, då absidkyrkan ännu fanns kvar. Detta förhållande styrkes av att grunderna vid nr 60 och 65 går in under pelarna B5 och C5 och är lagda stumt mot grunderna till absidkyrkans triumfbågsмур.

#### Lagerföljder

Vid undersökningarna har orubbade lagerföljder undersökts på två ställen, nämligen inom absidkyrkans



Fig 33. Grunder i M4, mellersta delen, från väster. Foto E Bohrn 1935.

*Foundations in M4, central part, from W.*

kor samt vid grunden till väggpilastern vid nr 70. I absidkoret var lagerföljden bevarad så när som på ett bälte från väster till öster, där den rubbats i samband med begravingar. Här nedan skall redogöras för lagerföljden sådan den gestaltade sig invid norra väggen i absidkoret.

De tre understa lagren 1–3 (fig 34) bestod av orörd fin sand och svallat grus. Aldrig röroda var möjligen också lagren 4 och 5, det undre av tunna kalkstensflisor, uppblandade med något som klibbar, och det övre av fin sand, blandad med svallat grus. Nedåt är detta lager svagt gråbrunt men uppåt skarpt brunt. Lager nr 6 är svart, dock utan bevarade träkolsstycken, med största sannolikhet dock ett brandlager. Detta kan utgöra en förklaring till missfärgningen av det underliggande lagrets övre delar. Lager 7 består av lera med grov huggflis och har sannolikt förts på för att dölja det underliggande lagret. Lager 8, som består av grövre och finare huggflis, och det därpå följande nr 9, som består av spillbruk, grov stenflis och sand, utgörs bägge av avfall från kyrkans byggande. Lager 10 är den moderna markbeläggningen.

Lagerföljden vid väggpilastern vid nr 70 (fig 35) var följande, nedifrån räknat: Nr 1 rätt mörk fin sand; till detta lagers övre yta var marken orörd. Nr 2 huggflis och nr 3 spillbruk. Nr 4 var ett skarpt avgränsat kollager, vari på sina ställen kunde iakttagas rester av mindre bjälkar. Nr 5 rätt mörk sand, sannolikt påförd för att dölja underliggande kollager. Nr 6 spillbruk och grov

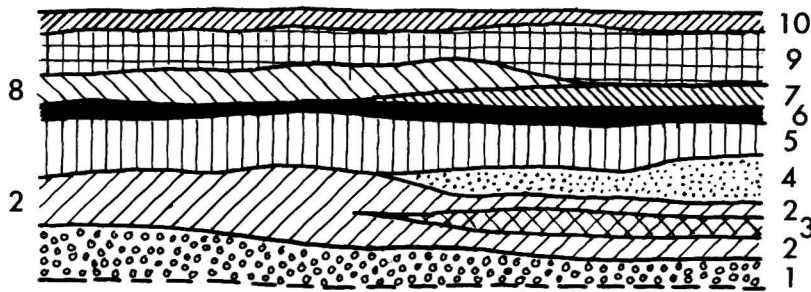


Fig 34. Lagerföljden i absidkyrkans kor. Efter uppmätning av E Bohrn. Skala 1:50.

*Course succession in the chancel of the apsidal church. After a scale drawing by E Bohrn. Scale 1:50.*

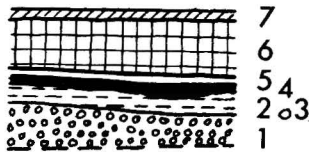


Fig 35. Lagerföljden vid bortbrutna väggpilastern nr 70. Efter uppmätning av E Bohrn. Skala 1:50.

*Course succession by the demolished pilaster no 70. After a scale drawing by E Bohrn. Scale 1:50.*

stenflis. Nr 7 bildar den moderna markbeläggningen. Lagren 2, 3 och 6 utgjordes av avfall från olika perioder i kyrkans byggande.

Jämförs de bägge lagerföljderna lägger man först och främst märke till att i bägge finns ett tydligt markerat, mycket mörkt lager, tydligen ett brandlager. Det finns dock en tydlig skillnad mellan dessa lager: i koret finns endast finfördelat kol men vid pilastern även kolstycken med trästrukturen i behåll. Brandlagret i koret torde ha legat öppet under lång tid, innan det täcktes, vilket bestyrkes av den starka missfärgningen i underliggande lager. Brandlagret vid nr 70 torde däremot inom kort tid ha blivit övertäckt. I koret finns avfall från bygget endast över kollagret; vid nr 70 finns sådant avfall både under och över kollagret, vilket kan tyda på en brand under pågående bygge.

#### Grunden till den rakslutna kyrkans östra del och kor

Grunderna till detta mellanstadium i kyrkans utbyggnad åt öster (pl VI:3) frilades 1934, och grävningen fördes sålunda icke djupare än vad som var nödvändigt för fastställande av planen och förhållandet till angränsande grundmurar.

Grunderna till detta östparti är mycket sämre bevarade än grunderna till absidkyrkan. Så mycket är dock bevarat, att grunderna kan påstås vara byggda på i stort sett samma sätt som grunderna till absidkyrkan, dvs med ett i kallmur utfördt undre bredare parti och därövan ett med bruk murat, trappstegsformigt indraget smalare parti.

Tämligen väl bevarad är grunden till korets östra vägg (fig 36). Det understa av de framgrävda skiften bestod på insidan delvis av icke färdighuggna kolonntrummor – fem stycken. Detta förhållande, som givetvis är av stor vikt, visar, att då kyrkan första gången utbyggdes åt öster till det rakslutna stadiet, långt förberedda planer på att använda kolonner i kyrkan övergivits.

Antages att den tvärs över koret gående grundmuren tjänat att uppbära östväggen i ett kor, skulle man vänta att i grunden vid nr 40 och 45 på planen finna murskarvar liksom också vid nr 41 och 44, vidare att grunden till senaste huvudaltaret vid nr 42 och 43 skulle ligga stumt emot och slutligen att förband skulle finnas vid nr 55 och 57.

Antages däremot att grunden tvärs över koret haft samma uppgift som grunden tvärs över absiden i absidkyrkan, nämligen att ge stadga och fasthet åt grunden, skulle man vänta att finna förband på alla dessa punkter, möjligen med undantag av i hörnen mot altargrunden vid nr 42 och 43.

Vare sig vid nr 40 eller 45 på utsidan kunde skarvar upptäckas. På insidan vid nr 41 (fig 37) fanns snarast förband, men detta bär spår av att vara tillkommet av en tillfällighet. Det understa skiftet i grunden till den rakslutna kyrkans östmur går in i grunden till nuvarande korets sydmur, men de två följande skiften slutar och sydmurens två motsvarande skift fortsätter förbi. Emellertid finns i dessa skift ett betydande mellanrum mellan grunderna till det rakslutna korets östmur och det nuvarande korets sydmur. Man får intrycket, att östmuren rivits utom i det understa framgrävda skiftet och att grunden till den nuvarande sydmuren sedan dragits förbi. På norra sidan vid nr 44 (fig 38) synes med all önskvärd tydlighet, att grunden till östmuren fortsätter in och att den från öster kommande grunden till nuvarande korets nordmur är lagd stumt emot. Fig 39 visar, att altargrunden vid nr 42 är lagd stumt emot grunden till rakslutna östmuren. På norra sidan vid nr 43 är förhållandet detsamma endast i botten-skiften.

Fig 36. Grunden till östra muren i rakslutna kyrkans kor. På övre bilden syns också grunden till huvudaltaret och dess plattform i det polygona koret. – Nedtill till vänster östra kormursgrunden sedd från söder och till höger samma grund sedd från norr. Samtliga foton E Bohrn 1934.

*Foundation of the E wall of the chancel in the straight-ended church. In the upper picture, the foundation of the high altar and its platform in the polygonal chancel can also be seen. Lower left the foundation of the E wall of the chancel from S, and right the same foundation from N.*

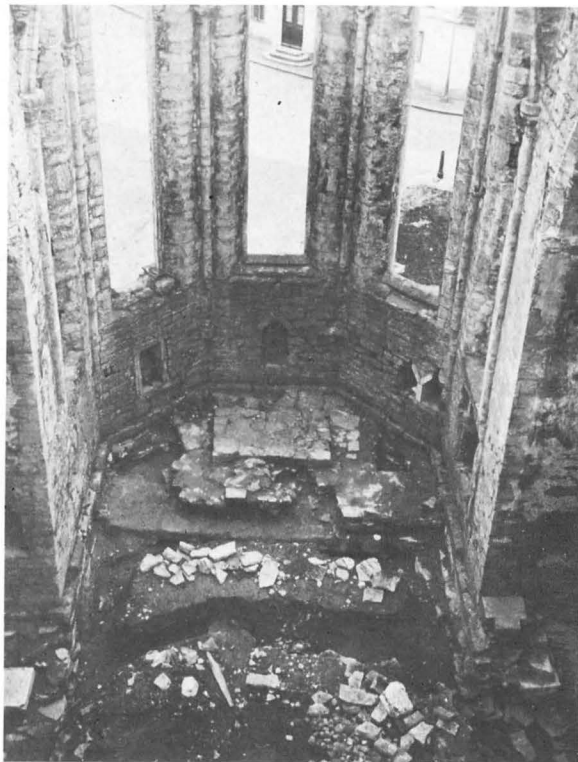






Fig 37. Hörnet mellan östra sidan av rakslutna kyrkans östra kormur, till höger, och polygona korets sydvägg, till vänster. Det understa skiftet i korväggen går in under sydväggen, men högre upp går sydväggen obruten fram. Hörnet måste ha rivits. Foto E Bohrn 1934.

*The corner between the E side of the E wall of the chancel in the straight-ended church, right, and left the S wall of the polygonal chancel. The bottom course in the chancel wall extends under the S wall, but higher up the S wall continues uninterrupted. The corner must have been demolished.*

Fig 38. Hörnet mellan östra sidan av grunden till det rakslutna korets östra vägg, till vänster, och det polygona korets norra vägg. Grunden till det rakslutna korets östra vägg går in i nuvarande kormuren. Foto E Bohrn 1934.

*The corner between the E side of the foundation of the E wall of the straight-ended chancel, left, and the N wall of the polygonal chancel. The foundation of the E wall of the straight-ended chancel penetrates the present wall of the chancel.*



Altargrundens översta skift går, såsom av planen framgår, in över grunden till östmuren. Detta måste emellertid bero på att vid östmurens borttagande rivningen här gått något djupare. Vid anläggandet av altargrunden har det sålunda uppkomna hålet måst fyllas och altargrunden har därför här kommit att gå in över grunden till östmuren. Av förhållandena framgår att altargrunden hört till det altare som fungerat i det tresidigt avslutade senaste koret. I hörnen vid nr 55 och 57 fanns förband (fig 40).

Av grunden till södra kormuren i rakslutna kyrkan (fig 41; sektion E–F) är östra delen, dvs den del som även fått tjäna som grund till det nuvarande korets sydmur, bevarad upp till något ovan den nuvarande marknivån, under det att av västra delen endast finns djupt liggande delar, sannolikt bottenkiftet. Övergången mellan dessa bägge delar förmedlas av en oregelbundet trappformig rivning, som tydligt visar, att muren fortsatt åt väster. Härvid har den nödvändigtvis måst komma i kontakt med grunden till absidkyrkans absid. Denna är här till sina yttre delar bortbruten, vilket givetvis kan bero på att den måst ge vika för grunden till det nya östpartiet. Det är emellertid mer sannolikt, att den till vissa delar fått tjäna som grund även i rakslutna kyrkan. De yttre delarna av absid-

grunden försvann sannolikt samtidigt med och av samma anledning som västra delen av grunden till södra muren i rakslutna kyrkans kor, nämligen för att ge plats för begravingar inom kyrkans slutliga östparti.

Med antagandet att den nu ifrågavarande grunden skulle ha tjänat att uppbära södra muren i den rakslutna kyrkans kor följer, att vid nr 38 och 39 på planen icke skulle finnas förband. Så är emellertid fallet vid nr 39. Vid nr 38 syns det emellertid desto tydligare, att grunden till södra sidoskeppets nuvarande östmur är stumt lagd emot grunden till södra muren i rakslutna kyrkans kor, vilken otvivelaktigt fortsätter in (fig 42).

Av föregående framställning har framgått, att vid undersökningen framkommit en del förhållanden, som skulle kunna tala emot att de funna grundresterna skulle härröra från grunden till den rakslutna kyrkan. Särskilt besvärande är, att vid nr 39, 40 och 45 (vid nr 46 har förhållandena icke kunnat undersökas) inga murskarvar anträffats. Å andra sidan har förhållanden iakttagits, som i så hög grad bestyrker att ett rakslutet stadium existerat, att en bortförklaring av de icke önskvärda förhållandena synes vara berättigad. Att inga murskarvar finns vid nr 39, 40 och 45 beror med all säkerhet på att vid anläggandet av grunden till det polygona koret och utförandet av dess fasadsockel den gamla grundens ytterliv bortrivits. Förhållandena i hörnet vid nr 41 låter sig också synnerligen väl förena med ett sådant antagande.

Grunden till norra muren i rakslutna kyrkans kor (fig 43–44; sektion N–M) är liksom motsvarande grund på södra sidan till sin östra del, som fungerar som grund under det nuvarande korets nordmur, bevarad upp i marknivån. Av västra delen är endast djupt liggande delar bevarade, sannolikt bottenskiftet. Den liksom på södra sidan ojämnt trappformiga övergången visar tydligt, att grunden fortsatt åt väster. Den har då måst komma i kontakt med absidgrunden. Härom gäller det samma som sagts om grunden till södra kormuren på motsvarande punkt. I grunden låg – sannolikt i bottenskiftet – liksom i grunden till östra kormuren, tvenne kolonntrummor (nr 48 och 49 på planen). Dessa togs upp (fig 45). Den ena är blott ett ämne, under det att den andra sannolikt varit färdighuggen; dock finns av huggen yta endast ett mindre stycke bevarat. Den icke

Fig 40. Hörnet mellan rakslutna kyrkans östra kormur, till vänster, och dess södra. Upptill murverk tillhörande det nuvarande koret. Foto E Bohrn 1934.

*Left: the corner between the E and S walls of the chancel in the straight-ended church. Above, masonry belonging to the present chancel.*



Fig 39. Hörnet mellan östra sidan av grunden till rakslutna kyrkans östra mur, till vänster, och grunden till huvudaltaret, till höger. Den sistnämnda ligger stumt an emot den förra. De två översta skiften i kormursgrunden är av huggen sten. Foto E Bohrn 1934.

*The corner between the east side of the foundations of the E wall of the straight-ended church, left, and right, the foundation of the altar. The latter is flush with the former. The top two courses in the foundations of the chancel walls are of dressed stone.*





Fig 41. Närmast grunden till östra muren i rakslutna kyrkans södra sidoskepp och därbortom grunden till korets södra mur. I vinkeln mellan grunderna kistor och kalkstenshällar. Foto E Bohrn 1934.

*In the foreground foundation of the E wall of the S aisle of the straight-ended church, and beyond it the foundation of the S wall of the chancel. In the angle between the foundations are coffins and limestone slabs.*



Fig 42. Hörnet mellan grunden till rakslutna kyrkans södra kormur, till vänster, och till östra muren i den nuvarande kyrkans södra sidoskepp. Observera att i sistnämnda grund ligger en huggen sten med skråkant, härrörande från mellankyrkans sockels nedersta skift. Foto E Bohrn 1934.

*The corner between the foundation of the S wall of the chancel in the straight-ended church (left) and of the E wall of the S aisle of the present church. Note that in the latter foundation is a dressed stone with a bevelled edge, emanating from the lowest course of the plinth of the "middle church".*

färdighuggna trumman har en diameter av 86 cm; från detta mått måste något tänkas avgå, för att trumman skall få sin färdiga bredd. Genom mätningar på den bevarade cirkelbågen på den färdighuggna trumman har dennas diameter kunnat beräknas till 90 cm. Att döma av dessa mått har trummorna varit avsedda att ingå i en uppåt smalnande kolonn.

Vid undersökningen framgick med all önskvärd tydlighet, att i hörnet vid nr 47 den från norr kommande grunden till nuvarande östmuren i norra sidoskeppet är stumt lagd emot den ifrågavarande grunden, vilken fortsätter in.

Grunden till södra sidoskeppets östra mur i rakslutna kyrkan (fig 41; sektion A–B och C–D) är bevarad i mycket fragmentariskt skick. Intill grunden till långhusetets södra mur saknas den helt. På västra sidan saknas likaledes ett stycke. I övrigt finns ett till tre synnerligen ojämna och dåligt lagda skift bevarade. Öster om grunden ligger ett flertal stenkistor, av vilka två går in under grunden, som skiljs från kistorna av ett 20–30 cm tjockt sandlager. Dessa kistor, vilka givetvis måste vara från en tid, som ligger före den rakslutna kyrkans, är icke exakt orienterade i öster och väster, utan med fotändarna betydligt förskjutna mot norr. Denna förskjutning beror ganska säkert på närheten till absiden i absidkyrkan: de har följt dennas ytterliv och härrör alltså från denna kyrkas tid. Tvenne kistor intill grunden till södra kormuren i rakslutna kyrkan och med exakt öst-västlig orientering har sannolikt tillkommit efter uppförandet av nyssnämnda parti av kyrkan.

Förhållandet mellan grunden till östmuren i rakslutna kyrkans södra sidoskepp och grunden till samma kyrkas södra kormur vid nr 37 på planen kunde icke studeras; alltför litet fanns i behåll. I hörnet vid nr 7



Fig 43. Närmast till vänster grunden till östra muren i rakslutna kyrkans norra sidoskepp och till höger en stödklack för pelaren B6. Därövan grunden till norra muren i rakslutna kyrkans kor. Högst upp hörnet mellan nuvarande norra sidoskeppet och koret. Foto E Bohrn 1934.

*In the left foreground the foundation of the E wall of the straight-ended church, and right, a support for pier B6. Above, the foundation of the N wall of the chancel in the straight-ended church. Top, the corner between the present N aisle and the chancel.*



Fig 44. Grunden till norra kormuren i rakslutna kyrkan, sedd från väster. Observera de två kolonntrummorna till vänster. Högst upp hörnet mellan nuvarande norra sidoskeppet och koret. Foto E Bohrn 1934.

*The foundation of the N wall of the chancel in the straight-ended church, seen from W. Note the two column drums to the left. Top, the corner between the present N aisle and the chancel.*

syntes dock tydligt, att grunden är lagd stumt emot den trappstegsartat sig vidgande grunden till korets södra mur i absidkyrkan. Förhållandet till grunden vid nuvarande södra långhusmuren vid nr 36 och 53 kunde icke studeras, då grundens sydligaste del är helt bortbruten. Vid nr 35 finns emellertid en skarv i den nuvarande sockeln (fig 46). Mellan nr 36 och 53 borde synas spår efter den bortbrutna grunden. Inga verkligt övertygande tecken härpå kunde dock iakttagas.

Av grunden till norra sidoskeppets östra mur i rakslutna kyrkan (fig 43; sektion A–B, C–D och Q–R) är mer bevarat. Innersidan finns kvar ända upp i nuvarande marknivå. Yttersidan är däremot bortbruten djupt ned, sannolikt i samband med begravingar.

Förhållandet mellan ifrågavarande grund och grunden till norra kormuren i rakslutna kyrkan (vid nr 50 på planen) kunde icke bestämmas; alltför litet fanns kvar. Hörnet mot norra kormuren i absidkyrkan kunde ej heller studeras på grund av murklacken vid nr 78, med vilken förband givetvis icke finns. I hörnet vid nr 51 finns icke förband. Grunden fortsätter in, och den från öster kommande grunden till nuvarande norra långhusmuren är lagd stumt emot. På utsidan vid nr 52 gjordes ingen undersökning. Vid nr 59 skulle man vänta att finna förband; så är dock icke fallet (fig 47). Grunden till norra långhusmuren fortsätter förbi. Mellan denna och den aktuella grunden finns ett parti, som icke är ordentligt lagt utan fyllt med trassligt liggande





Fig 45. Två kolonntrummor som upptagits ur grunden till östmuren i rakslutna kyrkans kor. Foto E Bohrn 1935.

*Two column drums taken from the foundation of the E wall of the chancel in the straight-ended church.*

Fig 46. Sockelskarv på södra sidan mellan rakslutna kyrkans långhus och den sista utbyggnaden åt öster. Foto E Bohrn 1935.

*Plinth joint on the S side between the nave of the straight-ended church and the latest extension eastwards.*

Fig 47. Hörnet på västra sidan mellan nuvarande norra långhusmuren i N6 och grunden till östra muren i rakslutna kyrkans norra sidoskepp. Foto E Bohrn 1934.

*The corner on the W side between the present N wall of the church, in N6, and the foundation of the E wall of the N aisle of the straight-ended church.*





stenar och stenflis. Det verkar som om grunden till största delen rivits för att lämna plats för grunden till norra långhusmuren.

Grunden till norra sidoskeppets östra mur kunde möjligen från början ha utgjort grund för östra muren i en vid norra sidan av absidkyrkans kor utbyggd sakristia. I sådant fall borde förband finnas bakom mur-

klacken vid nr 78. Tyvärr kunde som nämnts förhållandet icke här undersökas. Grunden mellan nr 19 och 59 kan emellertid icke vara grunden till denna sakristias norra mur, ty då skulle förband ha funnits vid nr 59. Grunden under nämnda mursträckning torde ha lagts om, då nuvarande norra långhusmuren byggdes inom N5 och N6.

## Byggnadsbeskrivning

### Plan

Kyrkan består av ett rektangulärt, treskeppigt långhus om 6 travéer (pl I:1) och ett åt öster tresidigt avslutat korutsprång, motsvarande mittskeppets bredd. Mittskeppet är dubbelt så brett som sidoskeppen. Kyrkan har varit helt välvd; nu saknas emellertid valv i M5, M6 och M7. Yttertak finns ej.

### Material

Ruinen är uppförd i kalksten; dock förekommer tegel på sina håll, såsom senare i beskrivningen kommer att nämnas. I de stora murytorna är materialet tuktad kalksten med utbredda fogar; den ursprungliga fogningen är emellertid till allra största delen bortfallen. På många ställen finns spår av gråbrun puts, utvändigt obetydliga men invändigt på sina håll rätt omfattande. Utvändigt torde kyrkan från början ha stått oputsad med utbredda fogar men har senare putsats. Invändigt har den säkerligen från början varit putsad.

Arkitekturdetaljer såsom socklar, hörn- och väggpilastlar – både utvändigt och invändigt – portaler, fönster med omfattningar, poster och masverk, valvpe-lare, sköldbågar, arkadbågar och gördelbågar samt i korutsprånget även valvribbor och strävpelare är av huggen sten. Även golvet torde ha varit täckt med huggna plattor; härav är emellertid ytterst litet bevarat.

### Sockel

Kyrkan har med nedan angivna undantag haft sockel runt om. Runt korutsprånget och vid långhusets östligaste partier är sockeln dold av marken, som där stigit rätt avsevärt. Dess existens även på dessa partier har emellertid konstaterats genom grävningar på ett flertal punkter.

Sockeln på västra fasaden består av tre led (fig 48): underst en skråkant, därovan attisk bas och slutligen ett led med platt och hålkäl. Sockel av detta slag finns även på stora delar av nord- och sydfasaden. På den sistnämnda finns den fram till mellankyrkans sydöstra långhushörn vid nr 13 på planen, där den går om hörn och viker in i muren (fig 49). Sockeln – med undantag av det översta ledet – viker in i portalsmygarna. På nordsidan (pl II:2) går sockeln med alla tre leden fram t o m första väggpilastern från väster. De två nedersta leden fortsätter därefter fram till en sekundär, igensatt murgenombrytning i fjärde klostergångsbågen från väster (fig 55). Öster om denna vidtager sockeln på nytt och fortsätter ehuru svårt skadad fram till nordportalen, där de två undre leden viker in och bildar sockel. Även öster om nordportalen finns sockeln och sträcker sig med alla tre leden fram till hörnpilastern vid mellankyrkans nordöstra hörn, där den efter vinkelbrytning går in i muren (fig 110). Dock finns ett avbrott vid en sekundär, nu igensatt murgenombrytning under klostergångens östligaste båge. Strax väster om mellankyrkans nordöstra hörn finns i sockeln ett hugget, rektangulärt urtag.

På sydfasaden utgöres sockeln från mellankyrkans sydöstra långhushörn (vid nr 13 på planen; pl VI:3) och fram till en punkt under sydfasadens östligaste fönster, vid nr 35 på nämnda plan, av de två understa leden i sockeln runt kyrkans västra del. Både vid nr 13 och nr 35 finns tydliga skarvar i sockeln (fig 46 och 49).

På resten av sydfasaden, på långhusets östfasad och runt korutsprånget samt på nordfasaden fram till den i denna ingående byggnaden (se s 81) finns sockel med enkel skråkant (fig 48, 50 och 51); sockeln saknas dock på ett parti av korutsprångets nordmur, där det funnits en sekundär, nu igensatt dörröppning (fig 66). I sockeln

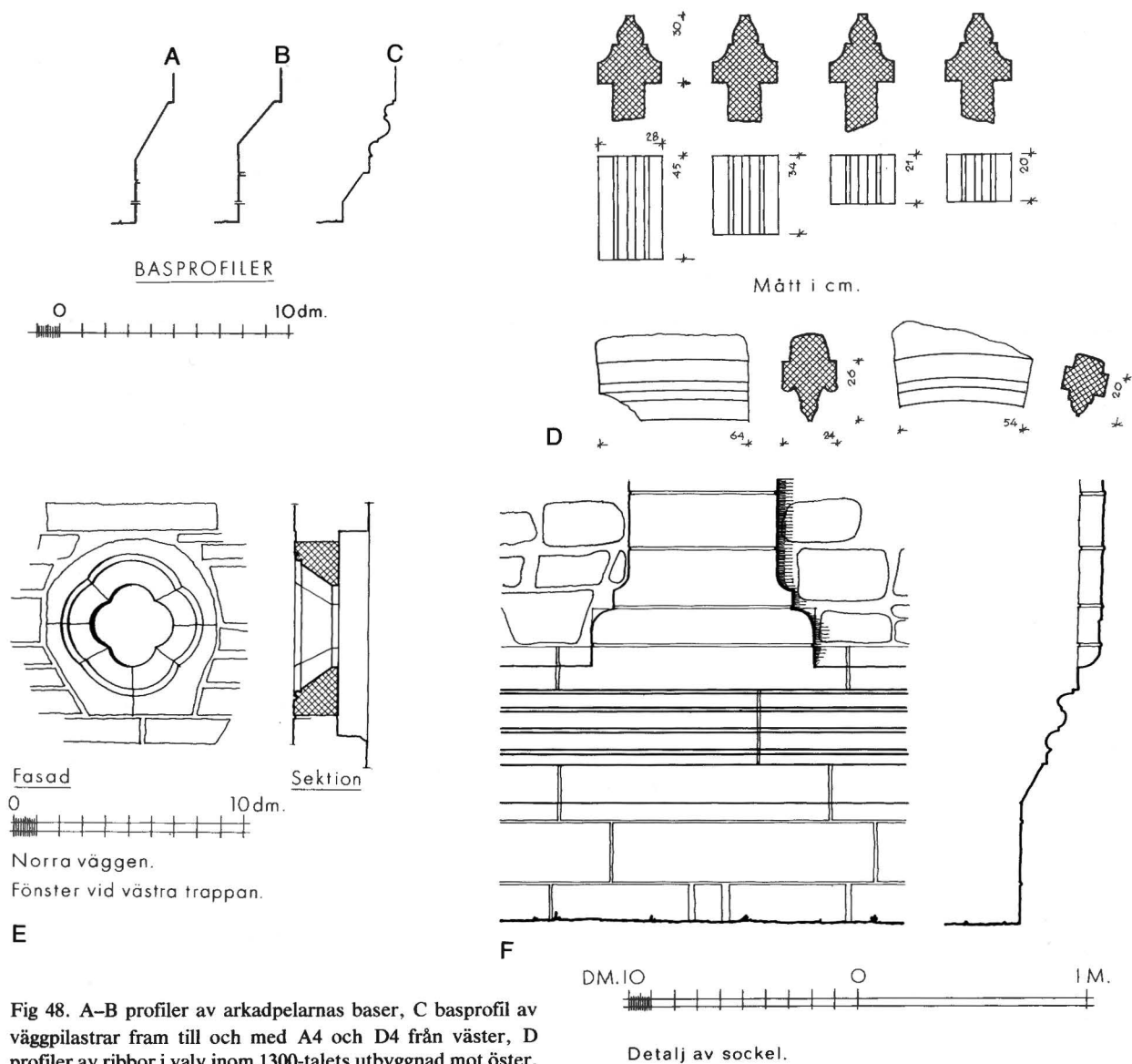


Fig 48. A–B profiler av arkadpelarnas baser, C basprofil av väggpilastrar fram till och med A4 och D4 från väster, D profiler av ribbor i valv inom 1300-talets utbyggnad mot öster, E ljusglugg till trappa i norra muren vid N2, F sockel och väggpilastrarbas på västra fasaden. Uppm J Söderberg 1974.

A–B profiles of the bases of the arcade pillars, C profiles of the bases of the pilasters from W up to A4 and D4, D profiles of vault ribs in the 14th century extension eastwards, E light hole for staircase in the N wall at N2, F plinth and base of pilaster of the W wall.

har icke konstaterats några skarvar. Hörnen är vackert hophuggna såväl mot långhuset som mellan korutsprångets väggar och strävpelarna. Dock fanns egendomligt nog under korets nordnordöstliga strävpelare i stället för skiftet med skråkant endast en grovt huggen platta; under denna låg dock väl huggen sten som på andra håll i skråkantsockeln.

På det parti av norra långhusmuren som består av lämningar efter en därstädes uppförd byggnad, varom mera nedan, saknas sockel.

#### Pilastrar

Fasaderna livas av plana pilastrar, som skjuter ut lika mycket över murlivet som hålkälen i den rikare soc-

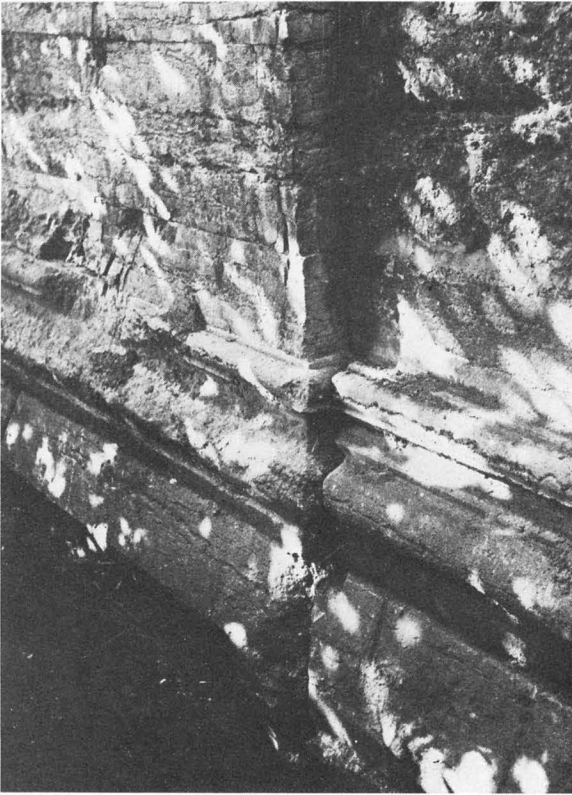


Fig 49. Mellankyrkans sydöstra långhushörn till vänster. Till höger rakslutna kyrkans sockel. Av bilden framgår, att mellankyrkans sockel går om hörn och in i muren.  
Foto A Edle 1913.

*Left: the SE corner of the "middle church". Right: the plinth of the straight-ended church. The picture shows that the plinth of the "middle church" goes round the corner and into the wall.*

kelns översta led. Pilastrarna är byggda av omväxlande stående skivor och liggande block, vilka sistnämnda går in i murverket och binder. Västfasaden (pl. III:1; fig 1 och 52) begränsas i norr och söder av hörnpilastrar, vilka också ingår i nord- och sydfasadens komposition. Dessa pilstrar når ej fullt upp till takfoten utan slutar något nedanför, den norra 2 m och den södra 2,5 m. Hörnen mellan pilstrarnas slut och gavelröset är uppfört av väl huggen sten. På västfasaden finns därjämte två pilastrar mellan fönstren. Dessa är visserligen högre än hörnpilastrarna men når dock ej

Fig 51. Sockeln under långhusets nordöstra hörn. Foto E Swanström 1973.

*The plinth under the NE corner of the church.*

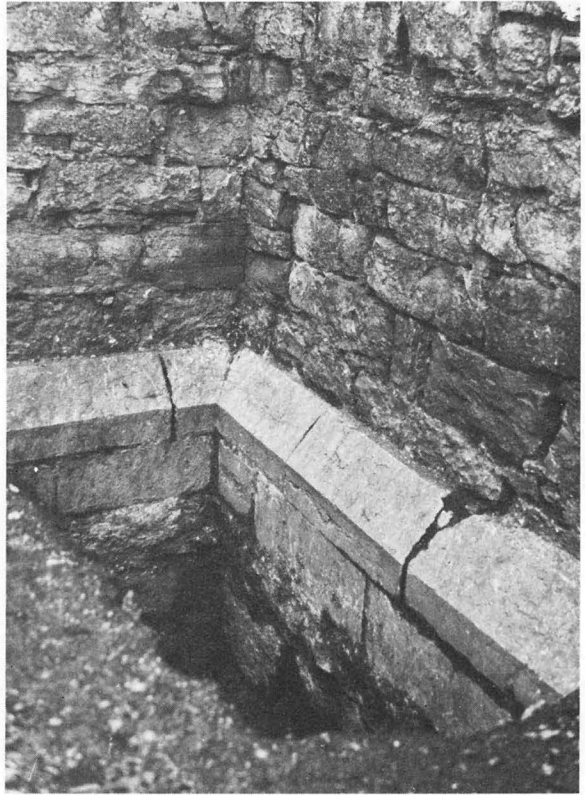


Fig 50. Sockel och grund mellan nuvarande södra sidoskeppet och nuvarande korets södra mur. Här finns gott förband.  
Foto E Bohrn 1935.

*Plinth and foundation between the present S aisle and the S wall of the present chancel. There is a good bond.*







Fig 52. Västra gaveln. Foto R Hejdström 1976.

*The ruin from W.*



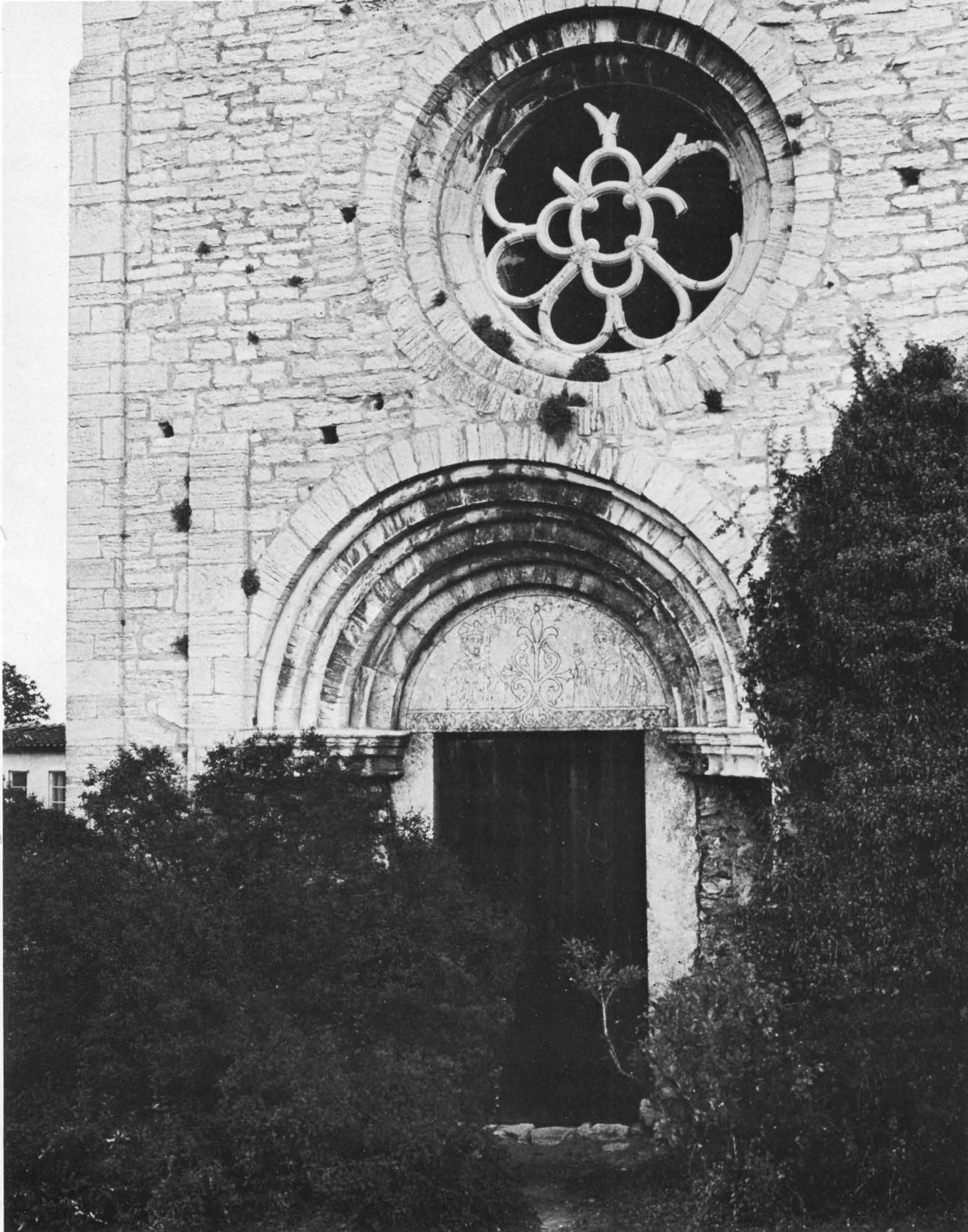


Fig 53. Den västra av sydportalerna med rundfönstret.  
Foto R Hejdström 1974.

*The western one of the S portals with the round window.*



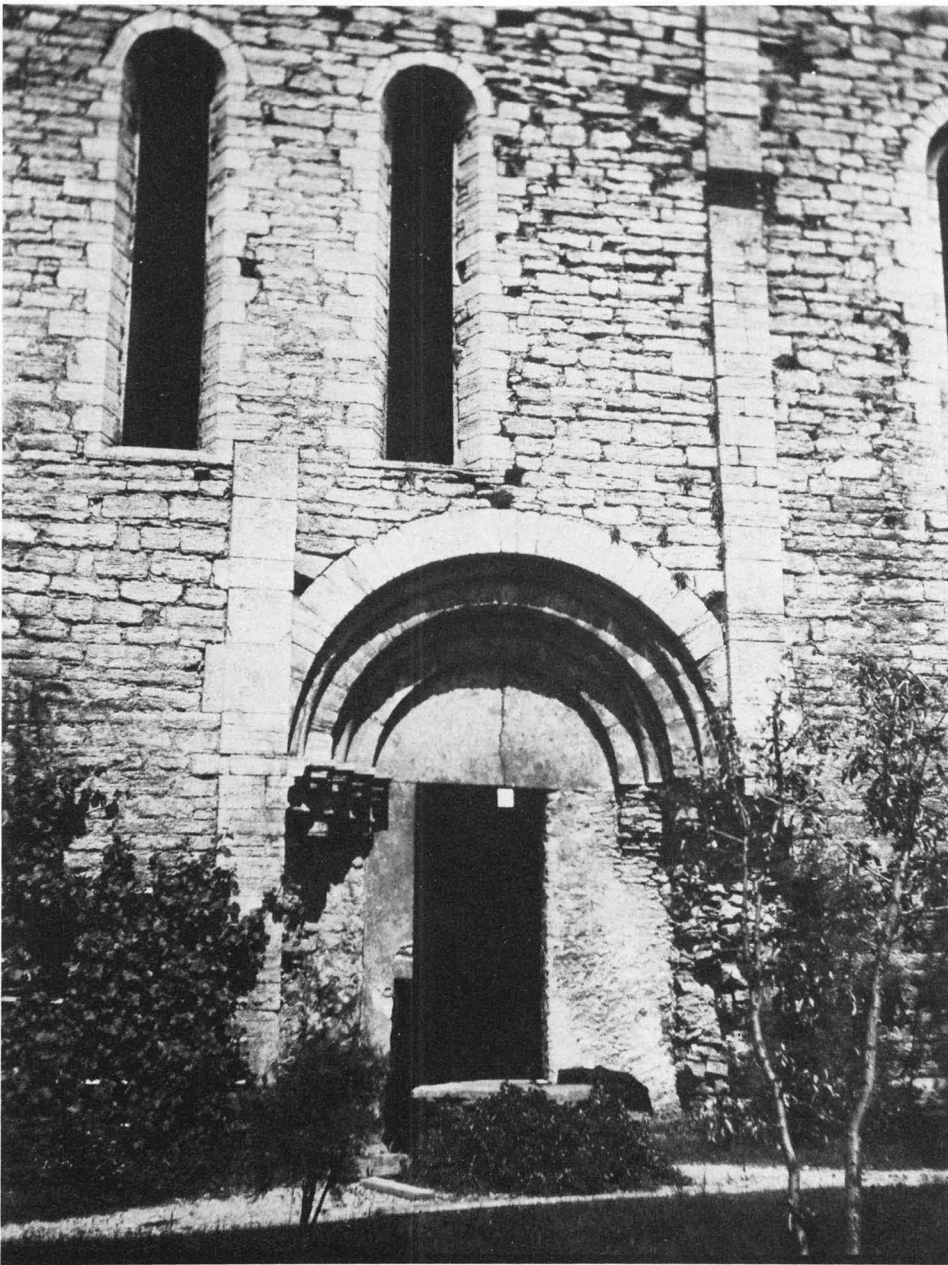


Fig 54. Den östra av sydportalerna. Observera att pilastern till höger om portalen når upp till murkrönet. Foto O Sörling 1907.

*The eastern one of the S portals. Note that the pilaster to the right of the portal reaches up to the top of the wall.*

fullt upp till gavelröstets underkant. Dessa pilastrar har nedåt givits en rikare avslutning än övriga med ett skift med hålkäl och ett med en utåtgående kvartsrundning (fig 48). Såväl hörnpilastrarna som pilastrarna mellan fönstren ligger i gott förband med omgivande murverk.

Som förut antytts markeras sydfasadens sydvästra hörn av en pilaster som ej når helt upp till murkrönet (pl II:1; fig 53). Fasadens sydöstra hörn har ej någon

pilaster utan markeras blott av en hörnkedja av bättre huggen sten än i murverket i övrigt. Putsränder förekommer ej. Vid mellankyrkans förut nämnda sydöstra hörn finns en pilaster, vilken når upp till murkrönet. Pilastern viker in i muren och murverket öster därom går stumt emot (fig 49), under det att det på västsidan finns gott förband med tillstötande murverk. Pilastern har alltså varit en hörnpilaster, vilket ju också framgår

av förhållandena i sockeln. Nedåt blir denna pilaster något bredare genom en skråkantig övergång på västsidan.

Strax väster om det gotiska fönstret i S2 finns även en pilaster av samma slag som övriga; den når dock ej upp till murkrönet. Den ligger till sina synliga översta delar (i övrigt dold av murgröna) i svagt förband med omgivande murverk och är till stora delar gjord av stående kalkstensskivor.

Bägge sydportalerna flankeras av pilastrar (fig 53 och 54) av samma bredd och djup som övriga pilastrar och som förhåller sig till sockeln på samma sätt som dessa; de är delvis sammanhuggna med portalomfattningarna. De ligger i förband med omgivande murverk, på sina ställen dock något osäkert. De bägge pilastrarna kring västra sydportalen slutar i höjd med det stora rundfönstrets understa ring. Mittportalens västra pilaster slutar i höjd med nedre kanten på fönstren i S3, under det att den östra når ända upp till takfoten. Att den västra pilastern blott förts upp till fönsterbänkhöjd beror uppenbarligen på att den eljest skulle ha kommit i allt för nära kontakt med ovanför varande fönster.

Det kan förtjäna påpekas att avståndet mellan sydvästra hörnpilastern och pilastern väster om det gotiska fönstret i S2 är detsamma som från denna pilaster och fram till mittportalens västra pilaster.

Såsom förut antytts markeras nordfasadens västra hörn av en pilaster (pl II:2). Vid östra hörnet finns ingen pilaster utan hörnet markeras liksom på motsvarande ställe på sydfasaden av en hörnkedja av omsorgsfullare huggen sten än i omgivande murverk (fig 55). Liksom på sydsidan markeras mellankyrkans nordöstra hörn av en pilaster. Detta framgår av att pilasterns fint huggna stenar efter vinkelbrytning går in i murverket (fig 110). Åt väster ligger pilastern i gott förband med tillstötande murverk, under det att på östsidan det från detta håll kommande murverket är lagt stumt emot. Pilastern har alltså varit en hörnpilaster, vilket ju också antydes av förhållandena i sockeln. Den har ganska säkert liksom på södra sidan ursprungligen nått upp till murkrönet men har till sina övre delar försvunnit i samband med anläggandet av en spiraltrappa i muren strax öster därom.

Liksom på sydfasaden finns även på nordfasaden en pilaster inom västra delen, omedelbart öster om och nedanför den västligaste fönstergruppen (fig 55). Den slutar strax under det nedan (s 54) omtalade spåret i muren för korsgångens södra takfall. Att den icke förts högre beror uppenbarligen på att den då skulle ha kommit i kollision med ovanför befintligt fönster. Pilastern ligger i gott förband med omgivande murverk.

Nordportalen flankeras liksom sydportalerna av pilastrar som förhåller sig till sockeln på samma sätt som övriga pilastrar och som delvis är sammanhuggna med portalomfattningen (pl II:2; fig 64). Bägge pilastrarna når ganska högt upp på muren men slutar dock ett ganska betydande stycke under murkrönet. De nedre delarna ligger i gott förband med omgivande murverk, men ovanför spåret för korsgångens södra takfall blir förbandet mer osäkert. Att man här i motsats till på sydfasaden kunnat dra upp även den västra pilastern beror på att nordportalen är något smalare, varför man fått plats med pilastern mellan fönstren.

Koret har vid de fyra ytterhörnen strävpelare av väl huggen sten och med väl tillpassade fogar (pl III:2; fig 57 och 58). Strävpelarna är svårt ruinerade men har av såren i murverket att döma nått upp till murkrönet. Huruvida de övre delarna såsom på S Karin varit grundare, kan nu icke avgöras men är troligt. Krönen och den eventuella avsatsen mellan djupare nedre partier och grundare övre torde ha varit starkt sluttande och täckta med kalkstenshällar.

### Portaler

I sydfasaden finns tvenne rundbågiga portaler, den ena ledande till S1 och den andra till S3 (pl II:1; fig 53 och 54). Bägge är i stora drag uppbyggda på samma sätt. Tidigare har nämnts, att bägge flankeras av pilastrar och att sockeln två nedre skift går in och bildar sockel i portalernas smyggar. Dessa består på den västra av sydportalerna av tre rätvinkliga språng, i vilka kolonner varit inställda. Baser och kapitälband har till följd härav sex språng. Bågen följer smygarnas profil och har sålunda tre rätvinkliga språng med rundstavar inlagda i de inåtgående vinklarna. Mittportalen har blott två rätvinkliga språng, i vilka kolonner varit inställda, och bågen som följer smygarnas profil, har sålunda blott två rundstavar. Den västra portalen har varit större och rikare. Själva dörröppningen har på bägge portalerna begränsats av stående block och täckts med en halvcirkelformig tympanonsten. Tröskeln utgöres i den västra portalen av sekundärt inlagda stenblock men saknas helt på mittportalen.

Kapitälbanden har på bägge portalerna varit smyckade med växtornamentik. På basen till en av kolonnerna i mittportalens östra smyg finns ett fragmentariskt bevarat hörnblad. Tympanonstenen i västra portalen har framställningar av inhuggna konturer (fig 59), dels ett liljeornament, som växer upp från ett längs tympanonstenens nedre kant löpande band med en vågformig slinga, från vilken åt ömse sidor utlöper



Fig 55. Långhusets norra fasad. Foto R Hejdström 1974.  
*North front.*

palmblattartade blad, dels på ömse sidor om liljeornamentet två biskopar, såsom av inskrifter invid figurerna framgår, framställande den helige Nicolaus av Myra och kyrkofadern Augustinus. Dessa gestalter torde ha tillagts senare, troligen i samband med portalens flyttning till sydfasaden.<sup>19</sup>

Bägge portalerna är bevarade i fragmentariskt skick. Av västra portalen återstår ett stycke av basbandet på västra sidan, bägge kapitälbanden, dörröppningens sidostycken och tympanonfältet samt hela bågen. Följande partier saknas: basbanden så när som ett stycke på västra sidan, smyggar, språng och kolonner så när som på en stenskiva på västra sidan, angivande läget för ett språng, samt den ursprungliga tröskeln undantagandes ett litet stycke på östra sidan. Av mittportalen återstår hela basbandet på västra sidan, delar av samma band på den östra, kapitälbandet på västra sidan, dörröppningens sidostycke på västra sidan, tympanonstenen och portalbågen. Följande partier saknas: större delen av basbandet på östra sidan, hela kapitälbandet på samma sida, smygarnas språng och kolonner på bägge sidorna, tröskeln och dörröppningens sidostycke på östra sidan, vilket i sen tid ersatts med en stödmurning i tuktad sten.

Inåt kyrkan har bägge portalerna sneda smyggar av huggen sten och avtäckning med flacka triangelbågar (pl V:1). På östra sidan av mittportalen saknas dock smygen, vilken i sen tid ersatts med det nyss nämnda stödmurverket av tuktad sten. I bägge portalernas västra smyggar finns djupa bomhåll. I västra portalens östra smyg finns en slarvigt gjord, sekundär urtagning, dock något lägre belägen än bomhålet. I dörröppningens sidostycke på östra sidan finns 2 huggna kvadratiska hål med 5 à 6 cm sida och ca 10 cm ursprungligt djup, det nedre beläget omkring 57 cm över tröskelstens i hörnet bevarade parti och det övre omkring 2 m över samma sten. Ytterligare ett sådant hål torde ha funnits högre upp men är nu dolt av dörrrens översta regel. Portalernas omfattningar ligger i gott förband med omgivande murverk. I bägge portarna finns trädörrar av relativt sent datum.

De bägge sydportalernas kapitälband har varit smyckade med rik växtornamentik, på den mellersta sydportalens västra kapitälband och på den västras östra kapitälband begränsad till kapitälerna ovanför kolonnerna; på den västra portalens västra kapitälband förekommer – förutom på kapitälerna ovanför kolonnerna – i ett fall dekoration även på ett parti mellan



kolonnkapitälén. Kapitälbandens dekor är vittrad – delvis starkt – varför det kan vara svårt eller omöjligt att klargöra ornamentens uppbyggnad och urskilja detaljer.

Orneringen på mellersta sydportalens kvarvarande (västra) kapitälband (fig 61), vilken mycket liknar orneringen på kapitälet till väggpilastern D4 (jfr fig 82), består av från stänglar uppväxande palmetter, av vilka 2 mot det fria hörnet förenar sig till en klotartad bildning. Stänglarnas mittlinjer och i viss mån också palmetternas nerver markeras av rader av borrarade hål, vilka uppenbarligen utgör en förenklad variant av rader av små diamantkvadrar på kapitälet till D4. Växtdekoren på mellersta sydportalen och de dekorerade pilsterkapitälen inne i kyrkan är av samma slag och torde ha utförts under ledning av samme mästare.

Fig 56. Parti av norra fasaden med spår av utgående mur mellan korsgångens första och andra båge från väster.  
Foto A Edle 1913.

*Part of the N front with traces of a wall between the first and second arches of the cloister, seen from W.*





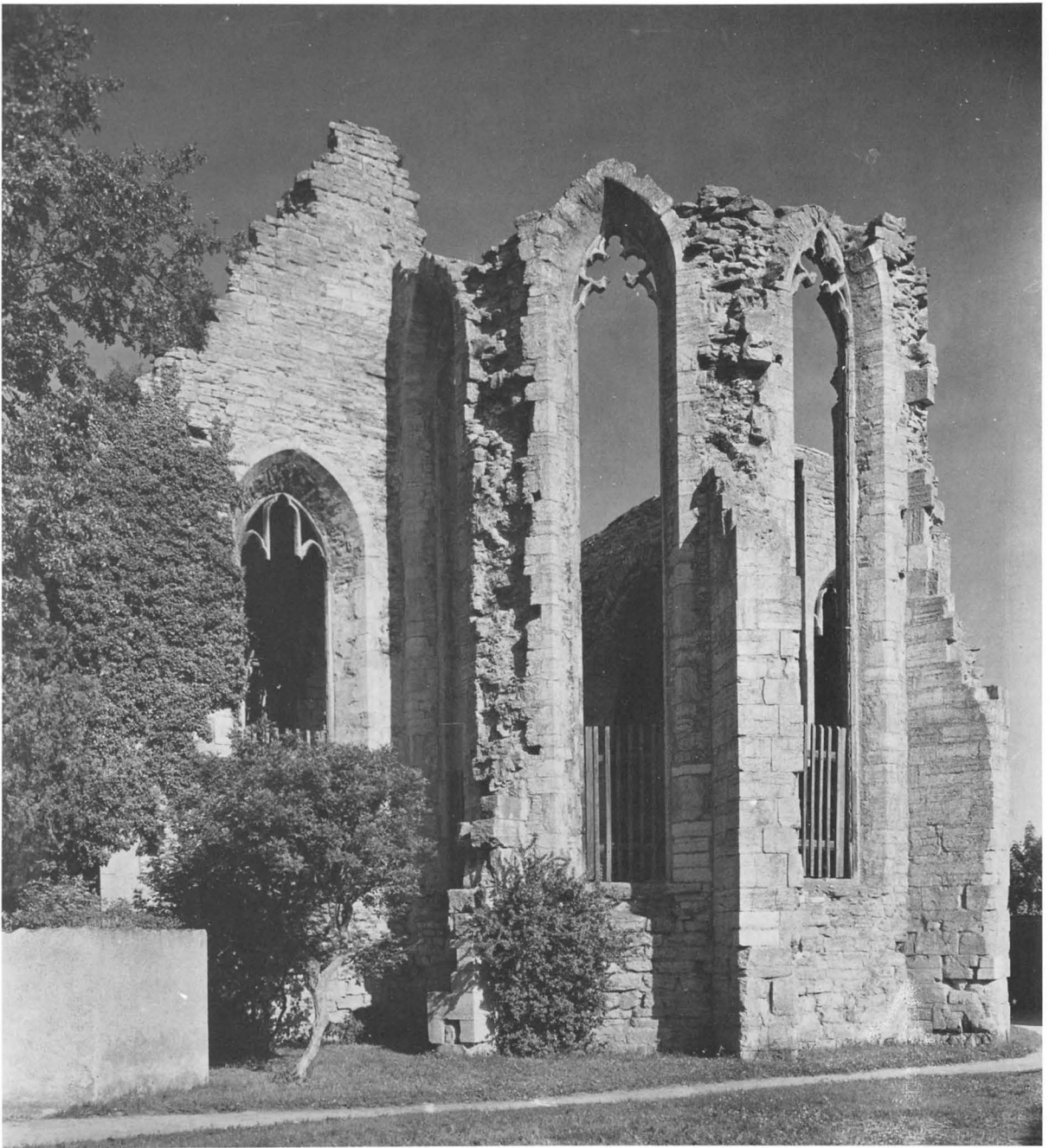


Fig 57. Korutsprånget från sydöst. Foto H Faith-Ell 1931.

*The chancel from SE.*

Orneringen på västra sydportalens västra kapitälband (fig 62) består även av palmetter, dock i grundare relief och av enklare utförande. På kapitälens platta förekommer i varje fall på ett ställe en dekoration av

två palmetter, som bildar en S-formig figur. På två ställen dekoreras plattan av rader av något upphöjda cirkelskivor.

Dekoren på västra sydportalens östra kapitälband



Fig 58. Ruinen från öster med koret och långhusets östra mur. Foto R Hejdström 1974.

*The ruin from E with the chancel and the E wall of the church.*



(fig 63) är av helt annat slag. Den består av ganska flata, brett lansettformiga blad, som upptill avslutas med en på plattan placerad inrullad flik men som i övrigt snarast erinrar om maskrosblad. Bladens kanter är dels helt jämna, dels försedda med relativt grunda flikar.

I nordfasaden finns en portal mitt emot mittportalen på sydsidan, alltså ledande till N3 (pl II:2; fig 64). Liksom portalerna på denna sida flankeras nordportalen av pilastrar och liksom på sydsidans portaler viker sockelns två nedre skift in i portalens smyggar och bildar sockel därstädes. Nordportalen är enklare än sydportalerna, såtillvida att smygarna saknar kolonner. Innanför de flankerande pilastrarna följer ett rätvinkligt språng och därefter ett snett smygparti och därinnanför ett parti gjort av stående skivor med en rundstav i det fria ytterhörn. Smygarna skiljs från arkivolten av en kapitällist. Arkivolten, som är strikt rundbå-

gig, upprepar smygarnas profil. I dörröppningen är den starkt nötta tröskelstenen bevarad, försedd med rätvinkligt anslag för dörren på insidan. Dörröppningens sidostycken består av kraftiga resta hållar, tillkomna i relativt sen tid. Tympanonstenen, även den huggen ur en håll, är i nedre kanten försedd med en halvcirkelformig urtagning av portöppningens bredd.

Norra portalen är svårt skadad genom vittring, brand och kanske också genom annan åverkan. Det är därför svårt att på vissa punkter avgöra, hur den i detalj varit gestaltad, t ex hur smygarnas rundstavar varit avslutade nedåt och uppåt.

Nordportalen har in mot kyrkan sned smyg med raka sidor av huggen sten och avtäckning med en flack triangelbåge. Smygarna är starkt brandskadade. I västra smygen finns ett djupt bomhål och i den östra ett grundare, i stenen uthugget hål. Norra portalen har järngrindar från 1885 av nygotisk karaktär, upphängda



Fig 59. Tympanonfältet i den västra av sydportalerna med dekoren förstärkt genom målning. Foto R Hejdström 1974.

*The tympanum of the western one of the S portals, with the decoration accentuated by painting.*

på gångjärnsupplag fästade i portöppningens sidostycken.

### Andra dörröppningar

I nordfasaden finns flera öppningar (pl II:2; fig 55), en del av dem igensatta, som torde få betecknas som dörröppningar. Öppningarna i byggnaden vid nordfasadens östra del behandlas i samband med beskrivningen av denna. Under den östligaste av klostergångsbågarna finns ett slarvigt murat parti, uppenbarligen en igensättning av ett i muren uppbrutet hål. Motsvarande igensättning i samma vårdslösa teknik finns även på murens insida i N4 in mot väggpilastern A5 (pl IV:2). Förut har påpekats att sockel saknas på platsen för denna igensättning. Ganska säkert har på detta ställe funnits en ingång – helt visst sekundär – vars omfattning blivit helt bortbruten. – Under tredje klostervalvsbågen från väster finns en igenmurad rektangulär dörröppning med omfattning av dels liggande dels stående stenar, allt i gott förband med omgivande murverk (fig 65). Denna öppning, som genom sitt läge högt ovan marken är svår att förklara, mynnar i en murtrappa (vilken nedan skall närmare beskrivas), varest dess inre del i allt byggd som den yttre är fullt synlig. En liknande öppning både i fråga om formen och byggnadssättet finns högre upp på muren strax väster om

mellankyrkans nordöstra hörnpilaster och ungefär i jämnhöjd med fönsterbänkarna. Vilken funktion denna öppning haft kan nu icke avgöras. I korutsprångets nordmur finns ett slarvigt murat parti, vilket genom grävning visat sig vara en igensättning efter en öppning med trappa som lett från koret till det välvda utrymme som sekundärt anbragts i hörnet mellan korutsprångets norra mur och långhusets östmur (fig 66). Igensättningen efter denna öppning är klart skönjbar även på insidan av korets norra mur.

### Fönster

Kyrkan har dels rundbågiga dels spetsbågiga fönster (pl II och III). De förra är höga och smala och förekommer alltid i grupper om två fönster i varje. Omfattningarna av huggen sten ligger överallt i gott förband med omgivande murverk. Smygarna är sneda, grunda utåt och djupare inåt. Solbänken på insidan sluttar brantare än på utsidan. Bågarna är såväl på insidan som på utsidan byggda av huggen sten. Det finns en tydlig skillnad mellan de fönster som ingått i mellankyrkan, nämligen fönstren i N3 och N4 samt S3 och S4 (pl IV:2 och V:1; fig 67–70), och de som tillkommit vid utbyggnaden åt väster, nämligen fönstren i N1 och N2. På de förra fönstren är bågarna på insidan byggda av betydligt bredare stenar än på de senare. Posterna är gjorda

Fig 60. Östra sydportalen. Foto i ATA.

*The middle S portal.*



Fig 61. Östra sydportalens västra kapitälband. Foto R Hejdström 1974.

*The W capital frieze of the middle S portal.*





Fig 62. Västra sydportalens västra kapitälband. Foto R Hejdström 1974.

*The W capital frieze of the W south portal.*

av resta skivor och har inga hål för vindjärn. De två fönstren i S4 avviker från övriga rundbågiga fönster i kyrkan såtillvida, att på utsidan finns ett rätvinkligt språng mellan murlivet och den sneda smygen (fig 71). Dessa fönster erinrar i detta avseende om fönstret i S Lars västra tornmur. – I detta sammanhang kan nämnas, att i södra fasadens murverk omedelbart öster om

det stora gotiska fönstret i S2 ingår en solbänk av huggen kalksten med klack för fönsteromfattningens hörnedja på östra sidan; av hörnedjan kvarligger en sten i sitt läge ovanför klacken (fig 72). På insidan finns i S2 mellan det gotiska fönstret och väggpilastern D3 några stenar, som ingått i samma fönsters inre omfattning på östra sidan (pl V:1, fig 73). Då solbänken är av



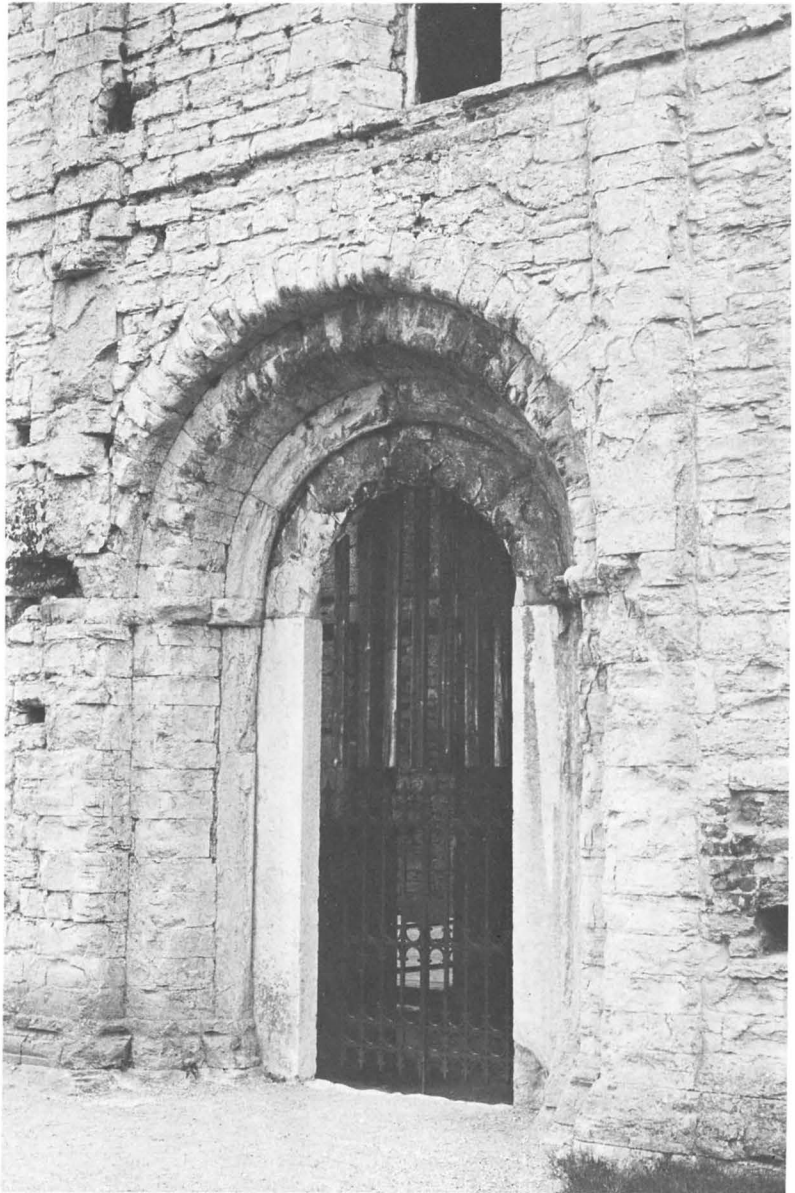
Fig 63. Västra sydportalens östra kapitälband. Foto R Hejdström 1974.

*The E capital frieze of the W south portal.*



Fig 64. Långhusets norra portal.  
Foto R Hejdström 1974.

*The N portal of the church.*



samma slag som solbänkarna i fönstren i S3 och ligger på samma höjd som dessa, får man anta att solbänken och hörnkedjan ingått i ett högt smalt rundbågigt fönster, det som ensamt var placerat i södra sidoskeppets halva travé längst västerut i mellankyrkan.

Övriga större fönster är spetsbågiga med sneda smyggar och sluttande solbänkar, vilka i stor utsträckning försvunnit. De har vidare omfattningar av huggen sten med finare huggning på utsidan än på insidan och profilerade poster av huggna kalkstensskivor med anslag för fönstret och hål för vindjärn. Samtliga fönsteromfattningar ligger i gott förband med omgivande murverk.

Masverket är ingenstades helt bevarat, men på några ställen återstår dock så mycket att fönstren i princip kan rekonstrueras. Det stora fönstret i västfasaden (fig 74) har, såsom av klackar i solbänken framgår, varit delat i fyra fack av tre poster, av vilka den mittersta varit kraftigare. Sidoposterna är i detta fönster gjorda av liggande block med rik profil. Fönstret torde ha bestått av två huvudbågställningar med två mindre under var och en av dem. Sparsamma spår av masverket i den översta delen visar, att här funnits en rosett sammansatt av halvcirklar, troligen tio stycken. Västfasadens norra fönster har varit tvärdelat och det södra

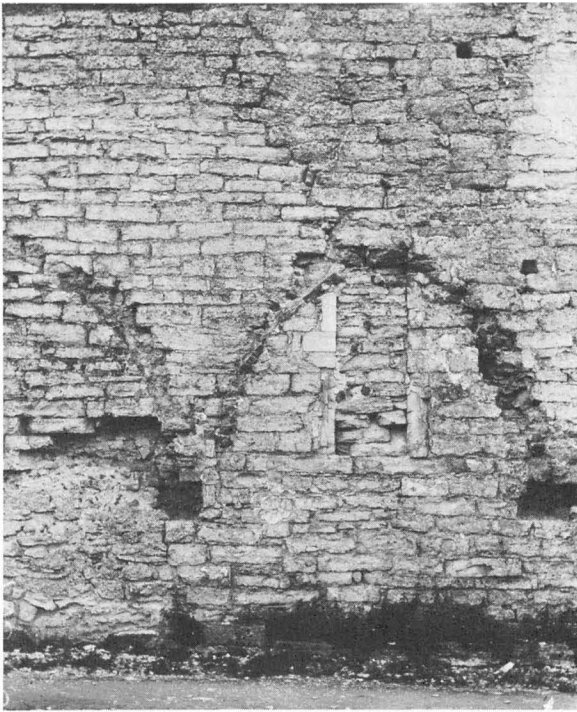


Fig 65. Parti av nordfasaden med klostergångens tredje och fjärde valvbåge från väster. Man skönjer skarven mellan melankyrkans murverk till vänster och murverket i förlängningen åt väster till höger. Foto E Bohrn 1935.

*Part of the N front of the church, with the third and fourth vault arch of the cloister, from W. The joint between the masonry of the "middle church", left, and the masonry in the extension, right, can be discerned.*

tredelet. Hur de övre delarna i dessa fönster varit gestaltade kan nu icke avgöras.

Solbänken i det stora gotiska fönstret i S2 är dold av murgröna. Då det inte heller är mycket bevarat av masverket, är det inte möjligt att ange hur fönstret i detalj varit gestaltat. Detta är däremot möjligt i fråga om sydfönstren i S5 och S6 samt östfönstren i S6 och N6. Dessa har samtliga varit delade i tre fack, det mellersta högst, med avslutning uppåt av spetsiga treklöverbågar. De har alltså varit av en typ som är rätt vanlig både i Visby och på landsbygden. Nordfönstret i N6 har varit av annan typ (fig 55). Det har såsom solbänken visar varit tredelat, men övre delen har fyllts ut av en rosett av halvcirklar. Detta fönster har en skev planform såtillvida, som öppningen i murlivet på utsidan är placerad längre åt öster än på insidan. På insidan sitter fönstret helt regelbundet mitt i N6:s sköldfält.



Fig 66. Parti av grunden till det nuvarande korets norra mur med resterna av en igensatt dörröppning, som med en trappa lett från ett välvat rum i vinkeln mellan koret och norra sidoskeppets östra mur. Djupast ned syns de nötta trappstegen. Foto E Bohrn 1935.

*Part of the foundation of the N wall of the present chancel with remains of a blocked-up doorway, which, by way of a staircase, led to a vaulted room in the angle between the chancel and the wall of the N aisle. At the bottom can be seen worn steps.*

Vad det kan vara som föranlett förskjutningen på utsidan, kan nu icke avgöras.

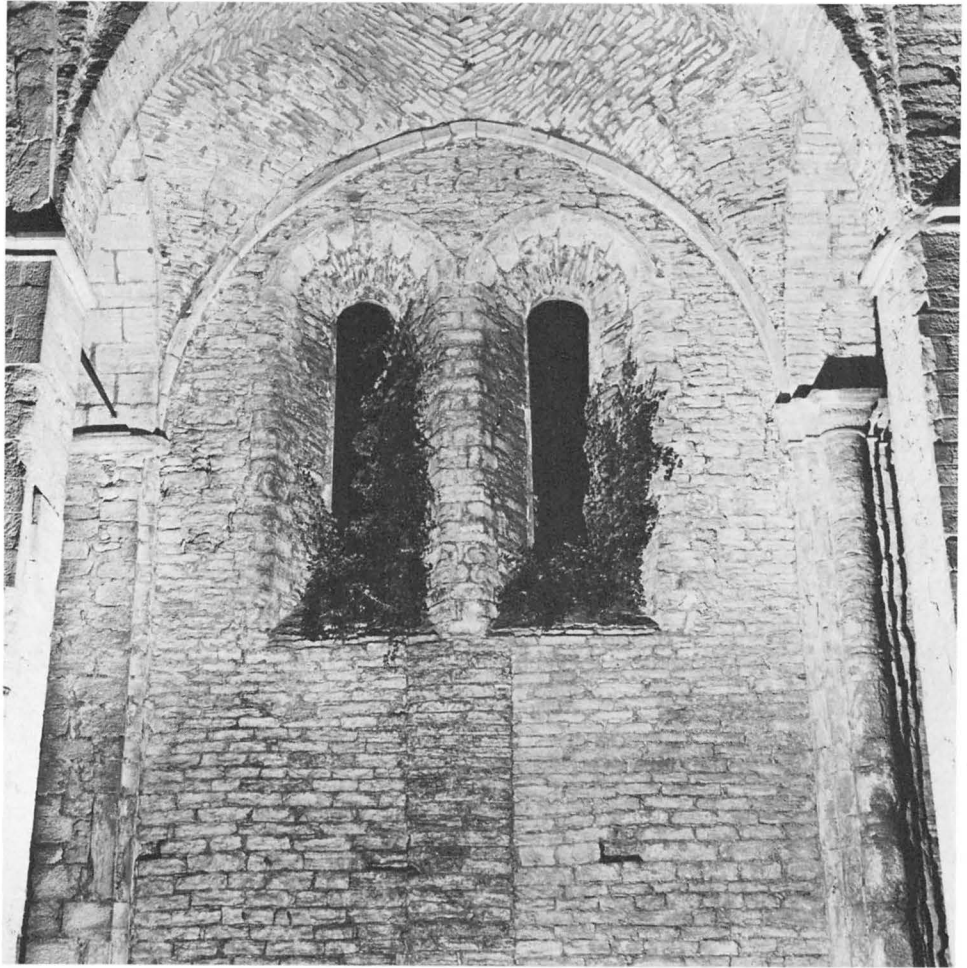
Korutsprångets fönster har samtliga varit delade i två fack med spetsiga treklöverbågar och i övre delen ett fyrpass sammansatt av runda treklöverbågar (fig 57 och 58).

Sydfasadens rosett fönster (fig 75) sitter i förhållande till den nedanför befintliga portalen något förskjutet åt öster (fig 53). Inifrån sett sitter det mitt i S1:s sköldfält (pl V:1). Det hade likväl varit fullt möjligt att placera portalen mitt under fönstret. Varför så icke skett, kan nu icke avgöras. Fönstret är cirkelrunt och omges både på insidan och utsidan av två rätvinkliga språng och innerst en sned fas, varefter masverket följer. Masverket, som nu är åtskilligt defekt synes vara uthugget ur en enda stor stenskiva.

Förutom ovan nämnda större fönster finns ett antal

Fig 67. Södra  
sidoskeppets väggfält  
i S4. Foto R  
Hejdström 1974.

*The surface of the  
wall of the S aisle in  
S4.*



mindre öppningar, vilka bör betecknas som fönster, då deras uppgift varit att släppa in ljus. Sålunda finns i sydfasaden under fönstret i S2 ett litet runt fönster, bestående av två halvcirklar, som huggits ut ur var sin skiva och sammansatts med horisontell fog (fig 76). På utsidan omges öppningen av en vulst, som följer öppningens runding. Detta fönster, som nu är placerat i murverk från utbyggnaden mot väster, har säkerligen övertagits från mellankyrkan, där det fyllt en liknande funktion, nämligen att ge ljus åt ett trapplopp. – I N2 finns in mot kyrkorummet en fyrpassformig ljusöppning, huggen ur två skivor som satts ihop med horisontell fog (fig 77). Liksom den nyss nämnda runda ljusöppningen sitter även den nu aktuella i murverk från förlängningen åt väster men torde jämväl den ha övertagits från mellankyrkan, där den även torde ha belyst en trappa. Denna funktion fyller också två små rek-

tangulära öppningar i nordfasaden med enkla omfattningar av huggen sten. Den nedre mynnar i övre delen av en trappa i nordmuren utanför N2 och den övre ger ljus åt en från denna trappa utgående spiraltrappa till valvens ovansida – I nordmuren finns en i N5 mynnande uppbruten öppning med omfattning av tegel (pl II:2 och IV:2). Huruvida denna öppning haft till uppgift att släppa in ljus eller haft någon annan funktion, kan nu icke avgöras.

#### Spår efter klosterbyggnaderna

I nordfasaden finns sju svagt spetsbågiga sekundära inhuggningar med uppgift att tjäna som fäste för korsgångens valv; därjämte finns på ömse sidor om nordportalen delar av ytterligare två bågar, som mötts ungefär mitt i norra portalen. Det har alltså funnits sammanlagt nio valv (pl II:2; fig 55 och 65). Inhuggningarna är



Fig 68. Södra sidoskeppets väggfält i S3. Foto R Hejdström 1974.

*The surface of the wall of the S aisle in S3.*

olika djupa och på sina håll kvarsitter rester av valvkappor, vilka varit av tegel. På andra håll är inhuggningarna mycket grunda; detta gäller spåren på mellankyrkans nordöstra hörnpilaster, på portalens västra pilaster och hela den västligaste bågen.

Bågarna har haft olika bredd. Den näst östligaste bågen har varit särskilt bred, ca 440 cm, och den näst västligaste har också varit bredare än övriga liksom den östligaste, ca 370 cm. Övriga bågar har haft en bredd av ca 300 cm. Om anledningen till att bågarna givits olika bredd, kan ingen gissning vågas utan närmare kännedom om klosterbyggnaderna.

Korsgångsvalven har förutom på de inhuggna bågarna vilat på i muren sekundärt infogade konsoler, nu alla försvunna. Hål visar emellertid var de varit placerade. Konsolhål saknas emellertid öster om östligaste bågen och mellan denna och den näst östligaste samt mellan de bågar som mötts i nordportalen. Det kan förtjäna framhållas att hål för konsol finns även väster om den

västligaste bågen. Murpartiet mellan den östligaste och den näst östligaste bågen har förstörts vid uppbrytningen för den förut omtalade sekundära dörröppningen i N4. Bågarnas form synes emellertid visa, att avståndet mellan den östligaste och den näst östligaste bågen varit större än mellan övriga bågar – 135 cm mot 40 à 50 på andra håll. Måhända kan detta ge en antydning om att härifrån utgått en mellanvägg åt norr. – Det får ju anses vara högst förbluffande, att två bågar mötts i nordportalen, vilket väl måste innebära att denna vid byggandet av korsgången blivit igenmurad.

Omedelbart under nordfasadens fönster finns ett vågrätt, inhugget spår, uppenbarligen för korsgångens takfall. Detta spår börjar strax öster om det östligaste rundbågiga fönstret, där det finns ett stort bjälkhål, och sträcker sig fram till det västligaste fönstret, där det även finns ett hål, dock mindre. Mellan de två västligaste fönstergrupperna är spåret delvis fyllt med puts, vari tegelskärvingår.



Fig 69. Norra  
sidoskeppets väggfält  
i N3. Foto R  
Hejdström 1974.

*The surface of the  
wall of the N aisle in  
N3.*



Två à tre skift ovanför spåret finns en serie om sju upphuggna bjälkhål på ungefär samma höjd. Ett åttonde hål har möjligen funnits närmast väster om nordportalens östra murpilaster. Vilken funktion dessa bjälkhål haft, är svårt att avgöra. Möjligen kan man sätta dem i förbindelse med de konsoler, sju stycken, som finns inlagda i murverket något under murkrönet. Dessa konsoler, som icke är åtkomliga för närmare undersökning, synes vara gjorda av resta kalkstensskivor och avslutas utåt med en kvartscirkel; på den plana översidan har utåt troligen funnits en klack. De skulle med andra ord ha varit formade som de konsoler som återfinns strax under murkrönet på västra sidan av domkyrkans norra stiglucka och som där bör ha uppburit en bjälke som ingått i takkonstruktionen. Även på Nicolaus torde de ha uppburit horisontellt liggande bjälkar, vilka dock knappast kan ha haft samband med kyrkans tak utan med taket på en mot nordfasaden byggd länga, i vilken de bjälkar som legat i de nyss beskrivna bjälk-

hålen även skulle ha ingått. Södra korsgångslängan skulle sålunda i varje fall sekundärt ha innehållit två våningar. Detta får dock endast betraktas som en tämligen löst grundad hypotes.

På fasaden finns åtta i senare tid anbragta vattenkastare av huggen sten.

#### **Gavelrösten**

Västgavelns röste (pl III:1, fig 1 och 52) som genom sin pseudobasilikala uppbyggnad verksamt bidrager till att göra S Nicolai ruin till ett av de mest markanta inslagen i Visby stadsbild, är indraget något innanför gavelns nedre delar (15 à 20 cm). Den sålunda bildade hyllan, som mitt på följer avlastningsbågarna för västgavelns stora gotiska mittfönster, är täckt med tegel, kanske taktegel, som i fasaden skönjes som en smal rand. Omedelbart ovanför denna tegelrand finns fyra runda blinderingar, de två yttersta av kalksten och innanför dessa två av tegel, som bildar en hjulformig figur. I den

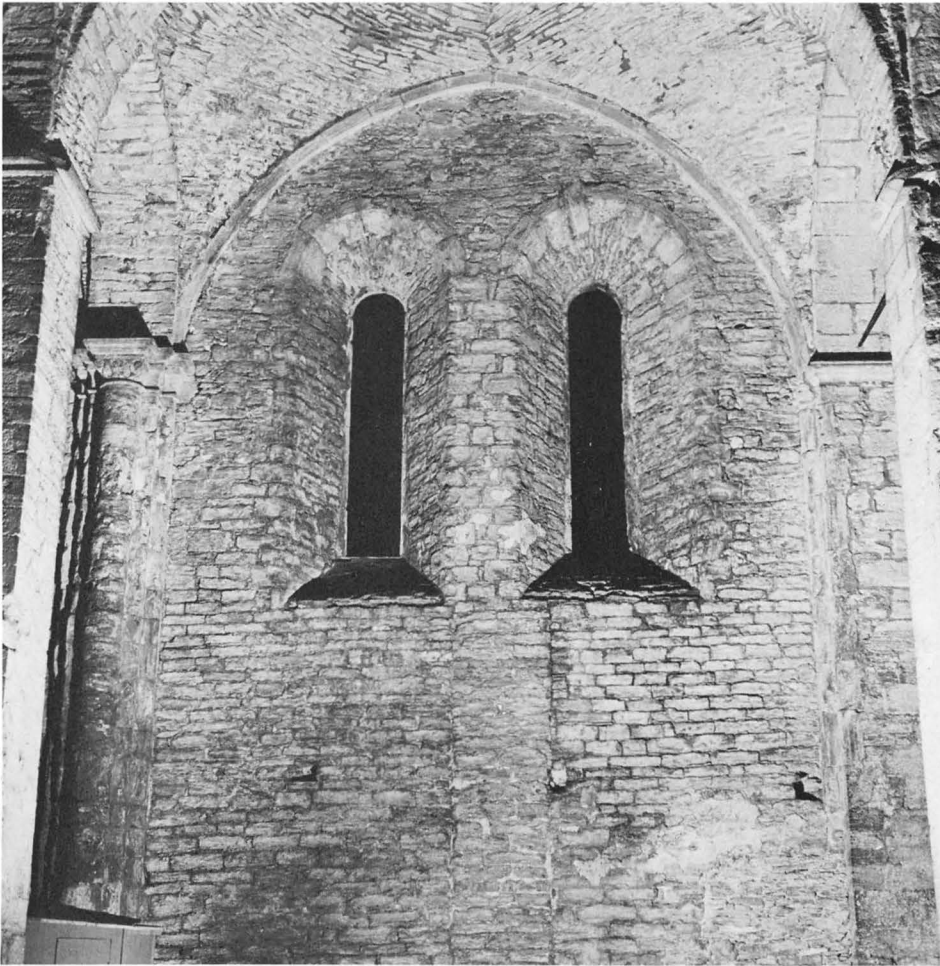


Fig 70. Norra sidoskeppets väggfält i N4. Foto R Hejdström 1974.

*The surface of the wall of the N aisle in N4.*

södra av de två sistnämnda blindingarna går en träribba från centrum på mittcirkeln och bakom teglet ner i underliggande fack. Mellan de hjulformiga blindingarna finns två rundbågiga öppningar, som med rak smyg går igenom muren, och mellan dessa en blinding bredare och högre samt spetsbågig. På ömse sidor om denna blindingegrupp och något ovanför finns två blindingar i form av likarmade kors. Tvärs över gavelns vertikala del går en rad med rätt smala rundbågiga blindingar. Gavelns översta del upptas av tre genom muren med rak smyg gående öppningar, nederst två med rundbågig avtäckning och överst en, vars avtäckning försvunnit tillsammans med gavelspetsen. I sidorna på de två öppningarna under den översta finns något under båganfangen kvadratiska hål. Om en kanal fortsatt rakt genom murpartiet mellan muröppningarna har icke kunnat avgöras, men förefaller sannolikt, då det är troligt att en bjälke legat i rännan till gavelns förstärkande.

På gavelns västsida finns strax ovanför den vertikala delen två band med tegel, ett på var sida. Ett liknande band finns också högre upp omedelbart under den översta öppningen, även det fyllt med tegel. Det torde få anses vara säkert, att i dessa rännor legat virken, som förankrat takstolen med västfasaden och som, då de ruttnat bort ersatts med tegel. Vid övergången mellan gavelns vertikala parti och de översta takfallen finns små avsatser, mot vilka den västligaste takstolen bör ha stött och på vilka de övre bjälkarna i takets vertikala partier bör ha vilat. För de nedre bjälkarna med motsvarande funktion och för de västligaste takstolarna i de nedre takfallen finns urtag omedelbart under gavelns vertikala parti.

På västra gavelröstets utsida finns omfattande rester av beigefärgad puts. Östsidan (fig 78) är byggd av tukad sten. Inom gavelns norra hälft finns ett bjälkhål – 22 cm brett och 27 cm högt – vars botten ligger på samma nivå som botten i de nedre genomgående öpp-

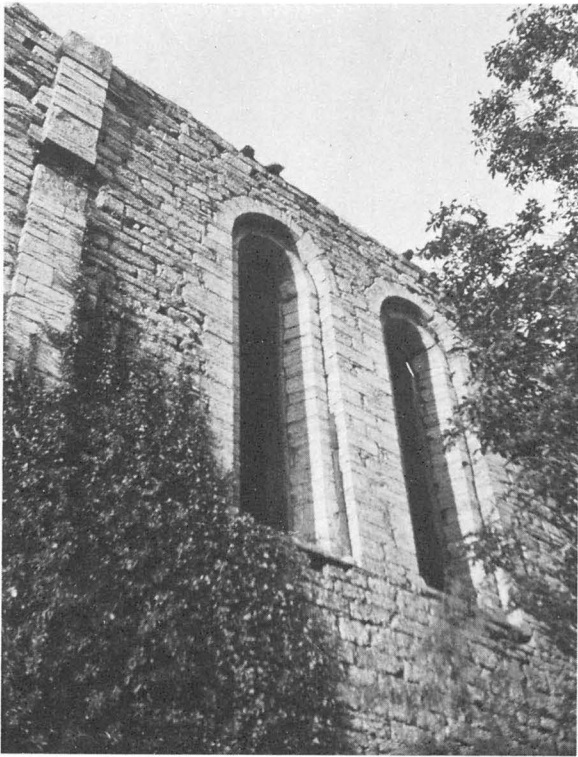
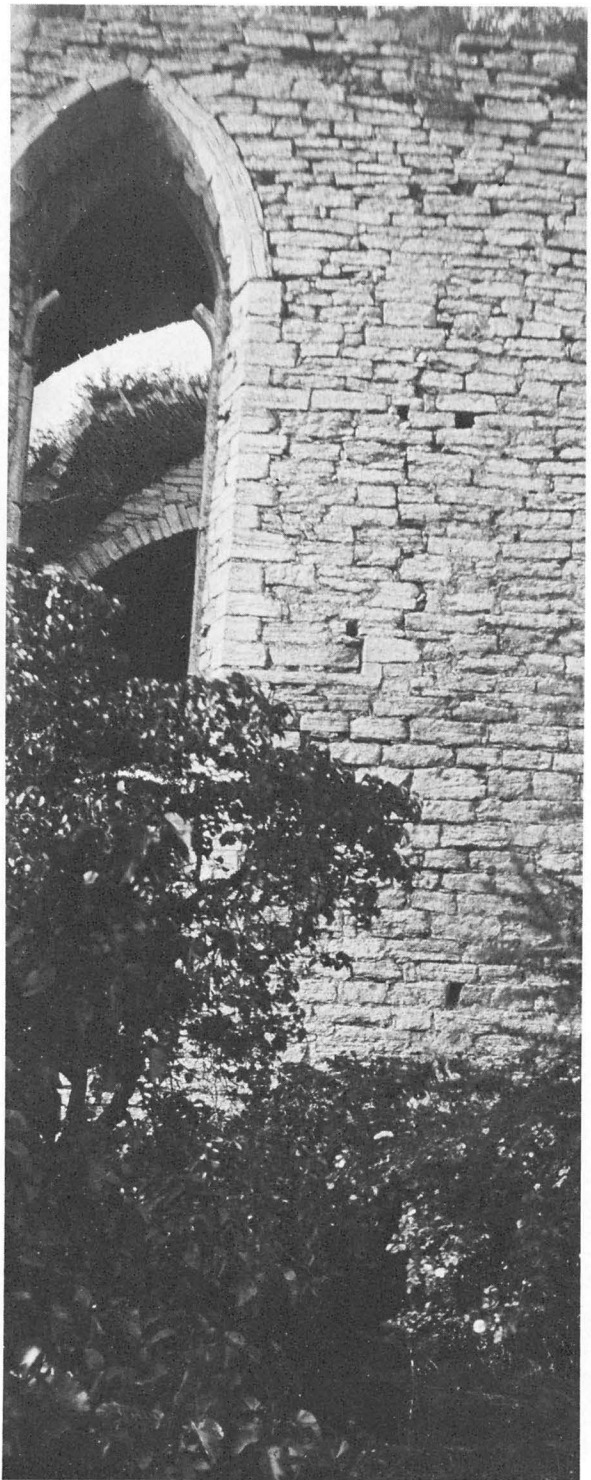


Fig 71. Parti av södra fasaden med fönstren i S4. Till vänster pilastern vid den östra av sydportalerna.  
Foto B Thordeman 1925.

*Part of the S front with the windows in S4. To the left is the pilaster by the eastern one of the S portals.*

Fig 72. Del av södra fasaden mellan fönstren i S2 och S3. Strax till höger om det gotiska fönstret syns alldeles ovanför en buskes lövverk en fönsterbänk av huggen sten och ovanför dess högra del en sten som ingått i fönsteromfattningen på östra sidan. Delar av omfattningen syns också på insidan i S2. Ovanför den på bilden synliga omfattningsstenen skönjer man skarven mellan mellankyrkans murverk till höger och murverket från förlängningen åt väster till vänster.  
Foto O Sörling 1907.

*Part of the S front between the windows in S2 and S3. Immediately to the right of the Gothic window, above the foliage of a bush, is a window seat of chiselled stone and above the right-hand side of it a stone which was part of the window*



*surround on the E side. Parts of the surround can also be seen on the inside of S2. Above the stone from the surround can be seen the joint between the masonry of the "middle church", right, and the masonry of the extension westwards, left.*

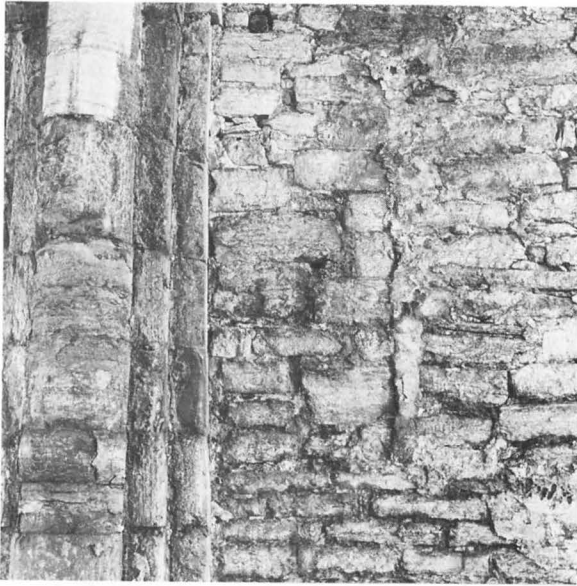


Fig 73. Detalj av södra sidoskeppets väggfält i S2 med en hörnkedja till ett fönster mellan det stora gotiska fönstret och väggpilastern D3. Foto R Hejdström 1974.

*Detail of the surface of the S aisle wall in S2 with a quoin of a window between the large Gothic window and pilaster D3.*

ningarna; hålet ligger rakt under den vertikala delen av gavelns norra begränsningslinje. Ovanför hålet har stenar avlägsnats, vilket kan ha gjorts för att göra det möjligt att lägga in en ny bjälke. Ett motsvarande hål fast något lägre beläget finns också inom gavelns södra hälft. Även där har stenar avlägsnats ovanför hålet. Dessa hål torde på grund av sitt läge rakt under takets vertikala delar ha haft någon funktion i samband med konstruktionen för dessa takpartier. – Det kan förtjäna framhållas, att det icke finns några brandspår på gavelns insida.

Av östra gavelröstet, vilket till sin kontur bör ha överrensstämt med det västra och som i princip liksom exempelvis i S Karin bör ha varit genombrutet av en vid spetsbåge, återstår mycket litet, på norra sidan praktiskt taget ingenting (fig 79). Högt upp ett stycke söder om norra begränsningen av den södra gaveln finns ett hål i muren av ungefär 15 cm höjd och gående snett in i muren åt sydöst. Ej heller på detta murparti finns några brandspår.

Fig 74. Principrekonstruktion av västfasadens stora gotiska fönster. Skala 1:60. Efter ritning av E Bohrn och J Söderberg.

*Reconstruction of the large Gothic window in the W front.*

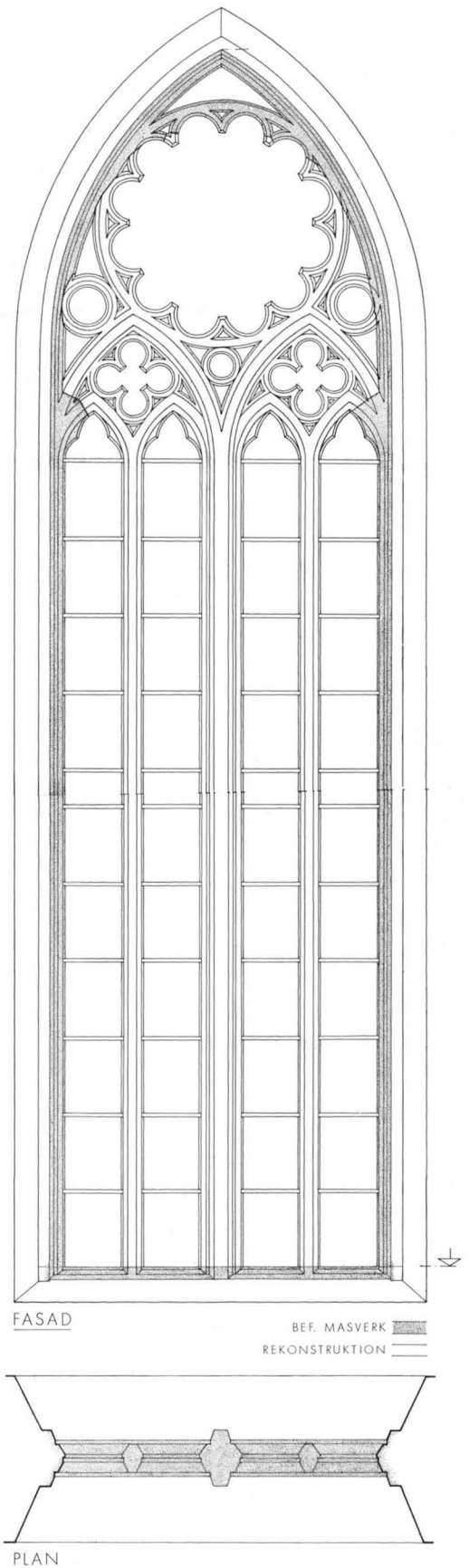




Fig 75. Rosettfönstret  
i S1, utsidan. Foto R  
Hejdström 1974.

*The rose window in  
S1, outside.*

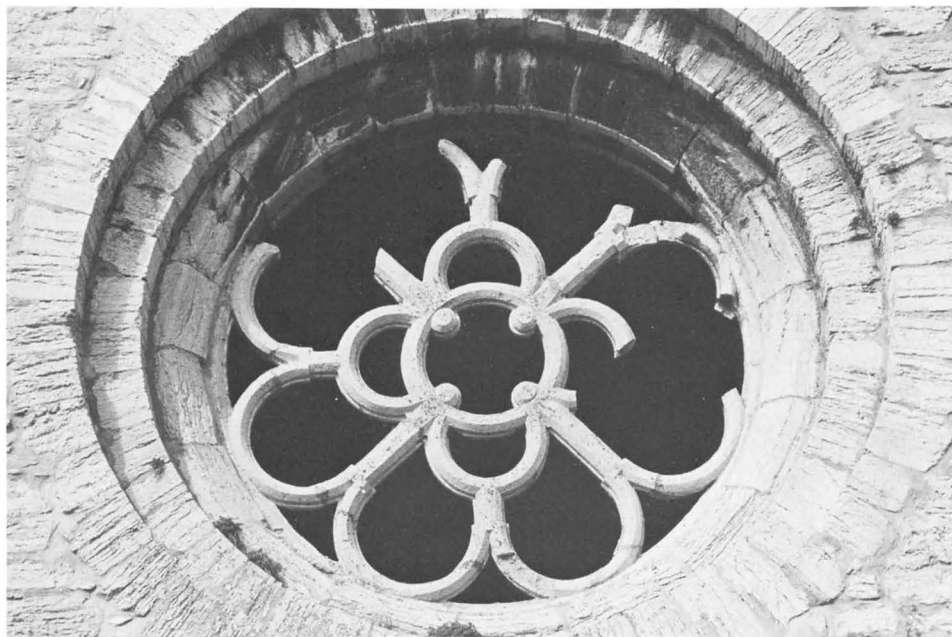


Fig 76. Parti av sydfasaden under fönstret i S2 med skarven mellan mellankyrkans murverk till höger och murverket från förlängningen åt väster till vänster. På bilden syns också den sekundärt använda ljusöppningen till trapprummet med ingång från S2.

*Part of the S front below the window in S2 with the joint between the masonry of the "middle church" to the right, and masonry of the extension westwards to the left. The light opening in the staircase with an entrance from S2, used secondarily, can also be seen.*

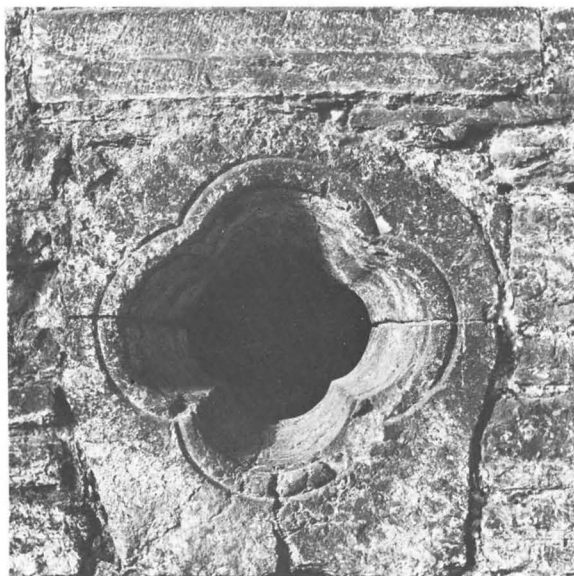


Fig 77. Ljusöppning till trapprummet med ingång från N2.  
Foto R Hejdström 1976.

*Light opening in the staircase with an entrance from N2.*

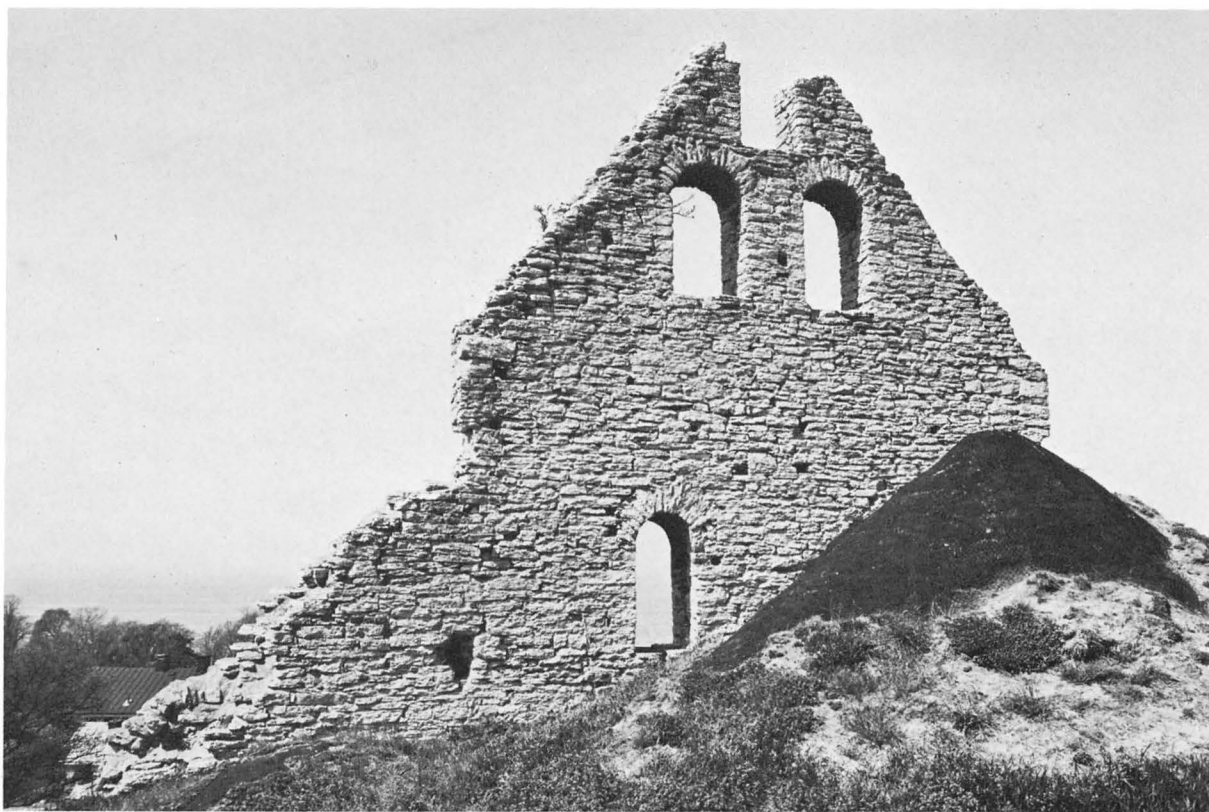


Fig 78 a, b. Västra gavelröstets insida. Foto R Hejdström 1976.

a

*The inside of the W gable.*

### Valvkappornas avtäckning

Valvkapporna är täckta med cement, som asfalttjärats och täckts med nät av galvaniserad ståltråd, varpå lagts torv. Tjären och särskilt torven är till stor del borta. Denna behandling av valven och beläggningen därpå utfördes första gången 1885 och har senare reparerats vid upprepade tillfällen.

### Valven jämte väggpilastrar och valvpelare

Mellan S1 och S2, S2 och S3, S3 och S4 samt mellan N1 och N2, N2 och N3, N3 och N4 finns väggpilastrar – kallade D2, D3 och D4 respektive A2, A3 och A4 – som består av två rätvinkliga språng på var sida och mellan dem en halvkolonn (pl IV:2 och V:1; fig 67–70). Sådana pilastrar finns också på långhusets västra mur (pl V:2). Baserna och kapitälerna har motsvarande planform. Baserna består av en attisk bas med skråkant under. På D2 och A2 har sockeln under halvkolonnen svårt skadade hörnblad. Huruvida sådana även funnits på andra håll kan icke med säkerhet avgöras. I sockeln till A2 finns ett med avsikt hugget urtag, 11 cm brett

och riktat åt sydöst. Om dess funktion kan intet sägas. Kapitälerna på D3 och D4 samt A3 och A4 (fig 80) består uppifrån räknat av platta, hålkäl och vulst, en större hålkäl och halvrund vulst. Den större hålkälen över halvkolonnen är på en del kapitäl dekorerad med växtornament, nämligen på D3, D4 och A4. Dekorationen på D3 (fig 81) är koncentrerad till de in mot kyrkan vettande hörnen och består på varje hörn av två från stänglar uppväxande halvpalmetter, som förenar sig till en klotartad bildning. På D4 (fig 82) är pilasterkapitålet helt täckt med växtornament, bestående av hel- och halvpalmetter, växande på stänglar, vilkas mittlinje markeras med rader av små diamantkvadrate; denna dekoration återfinnes också på palmetternas bladnerv. De in mot kyrkan vettande hörnen markeras av starkt plastiskt framträdande helpalmetter, motsvarande de klotartade bildningarna på D3. Även mitt på kapitålet finns en hel palmett, dock mindre utskjutande från bottenplanet. På ömse sidor om denna palmett uppväxer stänglar, med halvpalmetter. Dessa stänglar innesluter en yta, dekorerad med en fyrbladig blomma på rak stjälk. Dekorationen på A4 (fig 83) består av



Fig 79. Södra delen av östra gavelröset från nordväst under konservering 1958. Omedelbart ovanför ställningen syns ett in i muren åt sydöst gående hål. Foto G Svahnström 1958.

*The S part of the E gable, from NW, during the restoration in 1958.*

*Immediately above the scaffolding can be seen a hole in the masonry extending in a south-easterly direction.*





Fig 80. Kapitålet på väggpilastern A3.  
Foto R Hejdström 1974.

*The capital of pilaster A3.*

stänglar, prydda med två parallella fåror och parvis sammanväxande i nedåtriktade palmetter; stänglarna bildar parvis halvcirklar. På pilastrarna D2 och A2 är kapitälerna något enklare. De består av en platta och en stor hålkål med vulst nedtill (fig 84).

Pilastrarna är byggda av omväxlande stående och liggande block, som går in i rännor i murverket. Verkligt förband finns sålunda icke mellan pilastrarna och omgivande murverk.

I N3 och N4 samt S3 och S4 finns parvis vertikala skarvar från marken och upp till fönsterbänkhöjd (fig 67–70). Härav framgår att på dessa ställen funnits eller i varje fall planerats väggpilastrar, troligen av samma slag som de nu befintliga. Nedåt viker skarvarna utåt (fig 29 och 30), givetvis för att ge plats för basen. De urtagningar för pilastrar som funnits mellan de beskrivna skarvarna har satts igen med murverk av samma slag som det omgivande murverket.

På östra sidan av A2 har de rätvinkliga sprången avlägsnats på ett ställe. Ett liknande urtag finns på samma höjd också på västra sidan av pilastern A3.

Av hörnpilastrar, som korresponderat med de ovan beskrivna väggpilastrarna finns två bevarade, nämligen i långhusets nordvästra och sydvästra hörn, A1 och D1. De är byggda av stående block, som går in i ursparade rännor i murarna. Baserna består av en attisk bas över skråkant och kapitälerna av en platta med kvartscirkelformig hålkål i underkanten.

Pilastrarna A5 och D5 är av annat slag än pilastrarna inom kyrkans västra del (pl IV:2 och V:1); Pilasterskaftet på A5 är plant och skjuter längre ut framför omgivande murverk på östra sidan än på den västra (60 cm mot 25 cm). Utskjutande sockel byggd i två skift, det övre med skråkant, finns endast på sydsidan in mot



Fig 81. Kapitålet på väggpilastern D3.  
Foto R Hejdström 1974.

*The capital of pilaster D3.*

kyrkan (fig 15). Skaftet är byggt av liggande block, särskilt nedåt av betydande storlek, en del finhuggna, en del med pikhackning. I hörnet på västra sidan finns två rätvinkliga språng, som är byggda av stående block. Dessa språng slutar vid pass 3 m ovanför marken. Det språng som ligger närmast nordväggen avslutas nedåt med en kilformig konsol med en knapp nedtill. Dessa två språng, som uppvisar betydande brandskador, utgör utan tvivel delar av hörnpilastern i mellankyrkans nordöstra hörn. A5 har ett kapitäl, bestående av en list med karnis och hålkål och som i motsats till vad fallet är på basen går om hörn och alltså finns även på östra och västra sidan.

D5 har liksom A5 plant skaft men övergången till väggen förmedlas av ett rätvinkligt språng på var sida (fig 85). Skaftet är huvudsakligen byggt av pikhackad sten. Dock finns längs västra kanten ett par partier av noggrannare huggna stående block, troligen rester av mellankyrkans sydvästra hörnpilastrar. Sockeln (fig 85) är av väl huggen sten och följer skaftets plan; den är uppåt försedd med skråkant. Under sockelns västra del ligger ytterligare ett skråkantat sockelparti med rätvinkligt språng. Detta sistnämnda sockelparti har utan tvivel ingått i den sydvästra hörnpilastern i mellankyrkans långhus. Kapitålet utgörs av en väl huggen list, som går om hörn men icke har något rätvinkligt språng. Den är sålunda ej helt anpassad efter pilasterskaftet.

Vägg- och hörnpilastrar inom kyrkans östra del skiljer sig klart från motsvarande inom den västra. Väggpilastrarna A6 och D6 samt hörnpilastrarna A7 och D7 utgörs liksom de i korutsprånget befintliga pilastrarna mellan M6 och M7 av rundstavar, som ingenstädes når ned till marken (pl IV:1, IV:2 och V:1). De är byggda av omväxlande stående och liggande block, av vilka en



Fig 82. Övre delen av väggpilastern D4. Foto A Edle 1913.

*The upper part of pilaster D4.*



del försetts med "vingar", varigenom förband erhålles med omgivande murverk; där sådana vingar saknas, går blocken in i rännor i murverket; hörnpilastrarna har inga förbandsvingar. Konsoler ursprungligen med växtornering finns på A6 och D6 men saknas på övriga ställen. Avslutningen uppåt utgörs normalt av bägarformiga kapitäl (platta – hålkäl – vulst) med växtornering på hålkälen (fig 86).

Pilastrarna i korutsprångets innerhörn är i flera avseenden byggda som övriga rundstavpilastrar men skiljer sig från dessa därigenom, att den översta fjärdedelen har treklöverprofil, medan de undre tre fjärdedelarna utgörs av rundstav, som utan konsol slutar ett gott stycke ovanför marken. Övergången mellan pilastrarnas nedre och övre partier förmedlas av kapitäl-liknande bildningar med rund plan och av bägarform utan dekor. Pilastrarna avslutas uppåt ovanför de treklöverprofilerade delarna av kapitäl, bestående av upifrån räknat platta, hålkäl och vulst, det hela brutet i

fyra sidor. Hålkälen är försedd med ornering av blad och knoppar (fig 87–91).

Arkadpelarna har samtliga kvadratisk plan, dock med undantag för B6 och C6, vars plan kan beskrivas som en kvadrat med fasade hörn åt öster (pl I:1, fig 92–95). Baserna följer skaftens plan men är vidare. Skillnaden utjämnas genom enkel skråkant. Kapitälerna utgörs av plattor med varierande profiler. Det kan förtjäna påpekas, att pelarna i viss utsträckning parvis har kapitäl med samma profil. Överensstämmelse i detta avseende föreligger sålunda mellan B2 och C2, mellan B3 och C3 samt mellan B4 och C4. Kapitällisten på B5 har en profil på västsidan och en annan på östsidan. Kapitålet på C5 är nyhugget i senare tid liksom övre delarna av pelarskaftet. Kapitälerna på B6 och C6 är svårt skadade.

På västra sidan av C5 finns en över underlaget något upphöjd sköld med inskriften IACOB CNARRA och ett bomärke (fig 96). Skölden sträcker sig över tre skift



Fig 83. Kapitålet på väggpilastern A4. Observera skadorna på pilasterskaftet och jämför med kapitälets goda kondition. Foto A Edle 1913.

*The capital of pilaster A4. Note the damaged pilaster and compare with the good condition of the capital.*



Fig 84. Kapital på väggpilaster inom kyrkans västra del. Foto R Hejdström 1974.

*The capital of a pilaster in the W part of the church.*

och är huggen tillsammans med stenarna i dessa.

Pelarna är byggda av rejäla block, i stor utsträckning med pikhackning; mot hörnen förekommer dock regelbundet finare huggning. I nordöstra hörnet på pelaren B2 och i det nordvästra på pelaren B3 finns urtagningar på samma höjd som de förut nämnda urtagningarna i motsvarande hörn på väggpilasterna A2 och A3. Dessa urtagningar torde antyda, att här funnits en läktare, vilken man nått genom en sekundärt upptagen öppning i norra muren i N2. I basen på pelaren C5 finns in mot mittskeppet en urtagning upptagande östra hälften av basens norra sida. En liknande urtagning finns också på motsvarande ställe i basen till pelaren B5.

Pelarna står inte alla fullt lodrätt. B2 och C2 har ingen nämnvärd lutning; B3 lutar tydligt mot väster och C3 markant åt söder och väster; B4 lutar något åt norr under det att C4 står i huvudsak lodrätt; detsamma



Fig 85. Sockeln under väggpilastern D5, sedd från nordväst. Den nedre skråkantssockeln anger läget för mellankyrkans sydöstra innerhörn och torde ligga i ursprungligt läge. Foto R Hejdström 1974.

*The plinth below pilaster D5, seen from NW. The lower beveled plinth indicates the situation of the SE corner of the "middle church" and is probably in its original position.*

Fig 86. Konsol i korutsprånget i hörnet mellan södra väggen och bågen M6–M7. Foto G Svahnström 1958.

*Bracket in the chancel in the corner between the S wall and the arch M6 and M7.*

gäller B5, medan C5 lutar åt väster; B6 lutar avsevärt åt söder och öster och C6 något åt öster och norr. I linjen A5–D5 har något ovanför kapitälhöjd inlagts ett dragjärn, som slutar med fyrpassformiga ändplattor på norra och södra yttermuren. Dragjärn har även inlagts i linjen A6–B6 med ändplattor dels på norra fasaden, dels något ovanför kapitälet på södra sidan av B6.

### Sköldbågar

Sköldbågarna (pl IV:2, V:1 och V:2) är överallt gjorda av kalkstensskivor med för vederbörande båge avpassad krökning och med rätvinklig profil i den fria kanten. I regel är de spetsbågiga med mer utpräglad spetsbågighet inom travé 5 och 6 och i koret. I N1 och N2 samt i S1 och S2 är de dock klart rundbågiga på långväggarna. Som en följd härav är södra långväggens väggfält i S1 och S2 något lägre än de något spetsbågiga väggfälten i S3 och S4. I N1 och N2 har man för att



komma ifrån denna orgelbundenhet mellan de rundbågiga sköldbågarna och valvtrapporna lagt in ett vertikalt parti med resultat att dessa bildar spetsiga bågar och att de norra väggfälten i N1 och N2 blivit i det närmaste lika höga som i N3 och N4.

### Arkadbågar

Arkadbågarna (pl IV:1) är samtliga spetsbågiga. Inom de fyra västra travéerna är de byggda av huggen sten utan kilform. I princip motsvaras en längre från ena sidan kommande sten av en kortare från den andra och tvärt om, så att en trappstegsformig fog bildas på bågens undersida. De har inom de fyra västra travéerna överallt rätvinkliga profiler. Mot sidoskeppen ansluter valvkapporna direkt till bågarna. Mot mittskeppet har man emellertid för att minska höjdskillnaden mellan arkadbågarna och mittskeppets gördelbågar inskiutit vertikala murpartier, mot vilka mittskeppsvälvets

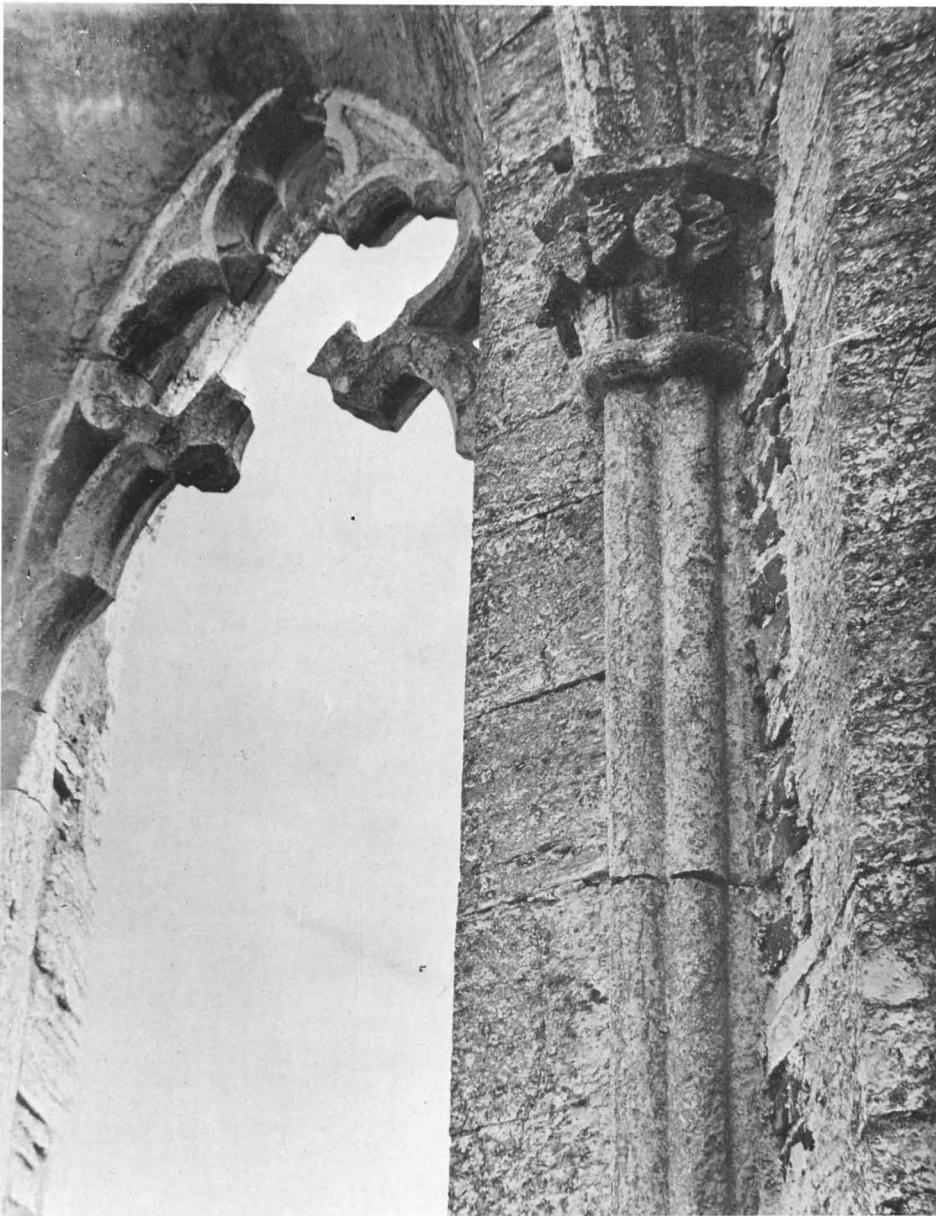


Fig 87. Kapital i korutsprånget mellan sydöstra och södra väggen. Foto G Svahnström 1958.

*A capital in the chancel between the SE and S walls.*

mo.  
 nts en  
 kappor ligger an. Dessa murpartier är mycket oregel-  
 bunden och har en växling mellan horisontellt och  
 snett liggande stena, vilka sistnämnda på sina håll  
 nästan får karaktären av avlastningsbågar. Det är trol-  
 ligt att dessa murpartier utförts sedan valvformarna  
 redan anbragts.  
 På undersidan av bågen M3-N3 finns på var sida om  
 bågspeisen och på samma höjd två, som icke kan vara  
 tillfälliga.

I M5 och M6 är arkadbågarna byggda på annat sätt  
 med större stena, som upptar bågens hela bredd och  
 som givits kilform (fig 97-100). Bågarna N5-M5 och  
 M5-S5 har rätvinklig profil, under det att bågarne  
 N6-M6 och M6-S6, som ju vilar på de två pelarna B6  
 och C6 med de två östra hörnen fasade, har motsva-  
 rande fasning på undersidan. Östra skänkeln av dessa  
 två bågar vilar på i östra långhusmuren inlagda lister,  
 vilkas profil är nästan helt utplånad men som torde ha





Fig 88. Kapitäl i korutsprånget mellan sydöstra och södra muren. Foto G Svahnström 1958.

*A capital in the chancel between the SE and S walls.*

överensstämt med profilerna på kapitälerna på pelarna B6 och C6.

Bågen N5–M5 är i väster inhuggen i gördelbågarna N4–N5 och M4–M5, varav framgår att dessa sistnämnda måste vara äldre. Detsamma har gällt bågen M5–S5, vars västra skänkel är inhuggen i bågen S4–S5. Mot mittskeppet kan motsvarande förhållande dock icke iakttagas, eftersom det ursprungliga tillståndet här utplånats genom en sentida reparation.

Även i travé 5 och 6 ansluter valvkapporna direkt mot arkadbågarna i sidoskeppen men i mittskeppet finns mellan dessa och läget för valvkapporna infogade höga murpartier, vilka ovanför de nu försvunna valvkapporna fortsätter uppåt såsom tryckmurar (fig 97–100). Närmast bågarna följer stenar som lagts snett så att förstärkningsbågar bildas. I övrigt är dessa murar

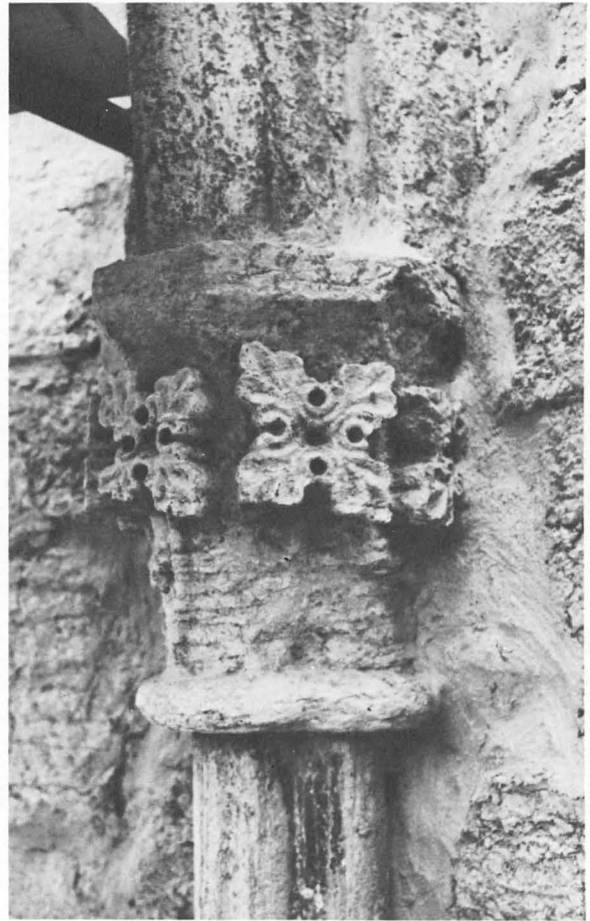


Fig 89. Kapitäl i korutsprånget mellan östra och sydöstra väggen. Foto G Svahnström 1958.

*A capital in the chancel between the E and SE walls.*

i huvudsak byggda av horisontella skift med utsparade rännor för valvkapporna. Dessa rännor skall i princip återge de nu till största delen bortfallna valvkappornas form. Till sina övre delar är de emellertid delvis egenomligt oregelbundet gestaltade, vilket torde bero på mindre skickliga ommurningar i samband med konserveringsarbeten i senare tid.

#### **Gördelbågar**

Gördelbågarna är överallt spetsbågiga. Bågarna N1–N2, N2–N3 och N3–N4 är byggda på samma sätt som arkadbågarna inom kyrkans fyra västra travéer, dvs av icke alltför stora huggstensblock utan kilform. Bågen N1–N2 har samma form som sköldbågen på västra muren i N1. Bågarna N2–N3 och N3–N4 har något avvikande form: skänklarna är kraftigare runda-

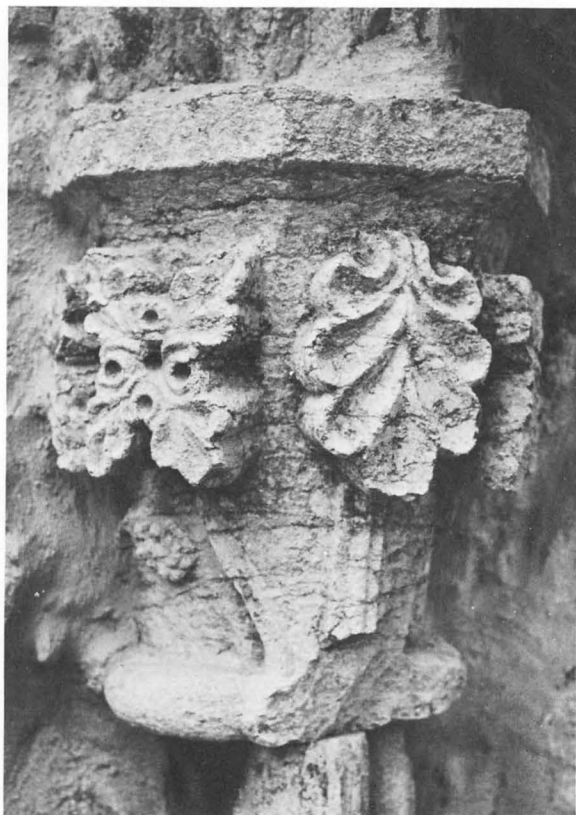


Fig 91. Kapitäl i korutsprånget i hörnet mellan norra och nordöstra muren. Foto G Svahnström 1958.

*A capital in the chancel in the corner between the N and NE walls.*

Fig 90. Kapitäl i korutsprånget mellan nordöstra och östra väggen. Foto G Svahnström 1958.

*A capital in the chancel between the NE and E walls.*

de, vilket medför att de upptill möts i en trubbigare vinkel. På bågarna N2–N3 och N3–N4 har en avjämning med flisor gjorts mellan bågarna och valvkapporna. På övriga ställen vilar valvkapporna direkt på bågarna.

Bågen N4–N5 har närmast samma form som västra sköldbågen i N1 och som bågen N1–N2 men skiljer sig i fråga om byggnads sättet från gördelbågarna väster ut i norra sidoskeppet. Den är nämligen byggd av större och bättre huggna stenar. Som förut nämnts har bågens sydöstra del skadats vid byggandet av bågen N5–M5. Valvkapporna ansluter både i väster och öster direkt till bågen.

Bågen N5–N6 skiljer sig markant från övriga gördelbågar i norra sidoskeppet. Den är byggd av kilhuggna stenar med rik, klart gotisk profil (fig 104). Den vilar i söder på en konsol, inlagd omedelbart ovanför kapitäl-listen på pelaren N6 (fig 101). Konsolen, som har halvrund planform och smalnar nedåt, synes vara prydd med något som kan beskrivas som nedåt smalnande kannelyrer.

Gördelbågarna i mittskeppet (fig 92 och 94) är alla spetsbågiga. Längst i väster är bågarnas radie i princip

lika med bågbasen. Sistnämnda mått ökar emellertid successivt något åt öster utan att bågarnas höjd nämnvärt ökas, vilket medför att spetsigheten blir något mindre prononcerad. Bågarna är fram till och med bågen M3–M4 byggda på samma sätt som arkadbågarna och gördelbågarna, dvs av relativt små block utan kilform. Mellan bågarna M2–M3 och M3–M4 och tillstötande valvkappor är en del stenar inskjutna. Detsamma har troligen också gällt bågen M1–M2, men däremot icke M4–M5, där tillstötande valvkappor på bägge sidor vilat direkt på bågen. I undersidan på bågarna M2–M3 och M3–M4 finns hål av samma slag som på bågen N3–M3. Dessa hål kan möjligen utgöra spår av bjälkar för en plattform, som fungerat vid byggandet av valven. På västra sidan av bågen M4–M5, vilken i övrigt är byggd som mittskeppets gördelbågar åt väster, finns såväl i norr som söder partier av stående bågbyggna block med rätvinklig profil.

Av gördelbågen M5–M6 återstår praktiskt taget ingenting. Dess läge anges emellertid av listformiga konsoler på pelarna B6 och C6 (fig 97 och 99). Konsolerna har framsidans profil även på kortsidorna. Omedelbart ovanför konsolerna finns både på norra och

Fig 92. Mittskeppet  
mot sydväst.  
Foto M S Glas.  
*The nave looking SW.*



södra sidan ett skift med välhuggna stenar, utan tvivel rester av bågens nedersta delar. Bågen har sålunda haft plan undersida och inga profiler på kanterna.

Gördelbågen M6–M7 vilar på de förut nämnda rundstavarna i korutsprångets norra och södra mur. Bågen, av vilken endast de nedre partierna är bevarade (fig 102), har haft samma profil som bågen N5–N6 (fig 48). Den har nått betydligt högre än övriga gördelbågar i mittskeppet, dock med reservation för bågen M5–M6, vars höjd nu icke kan bestämmas.

Gördelbågarna i södra sidoskeppet liknar i allt väsentligt motsvarande bågar i det norra, både vad byggnadsättet och formen beträffar. Någon utfyllnad mellan bågarna och tillstötande valvkappor finns dock ingenstades här, men däremot en tydlig skillnad i formen av samma slag som i norra sidoskeppet mellan å ena sidan västra sköldbågen i S1 och bågen S1–S2 och å den andra bågarna S2–S3 och S3–S4. Bågen S4–S5 är liksom sin motsvarighet i norra sidoskeppet byggd av större och bättre huggna block än bågarna väster därom. Bågen S5–S6 är byggd på samma sätt som bågen N5–N6 och har samma profil (fig 48). I norr vilar den på en konsol, som liksom sin motsvarighet i norra

sidoskeppet är insatt strax ovanför kapitällisten på pelaren C6 men bättre bevarad. Den har halvrund planform och är gestaltad som en stympad kon med platta upptill och vulst nedtill. Mellanpartiet har växtdekor, som synes ha bestått av bladknoppar på smala stjälkar.

#### Valv

Valven är anmärkningsvärt väl bibehållna. Dock finns i koret samt i M5 och M6 endast sparsamma rester. I M2 är ett stort hål, nu täckt med ett löst tak av bräder med tjärpapp.

Valven är byggda av kalkstensflis. Två typer kan urskiljas (fig 103 och 104). I den ena utgår skiften om icke med rät så dock med mycket trubbig vinkel från omgivande bågar och möts i en tydlig vinkel i diagonalerna. Skiften i de centrala delarna av valvet bildar liksom en fyruddig stjärna med ganska vassa uddar, utgående från omgivande bågspetsar. I den andra går skiften i princip parallellt med linjer dragna mellan närgränsande båghjässor. Vinkel mellan valvkapporna finns egentligen endast som ett rudiment nere i svicklarna. Skiften i de centrala delarna av valvet bildar en romb med spetsarna vid omgivande bågspetsar. Dessa



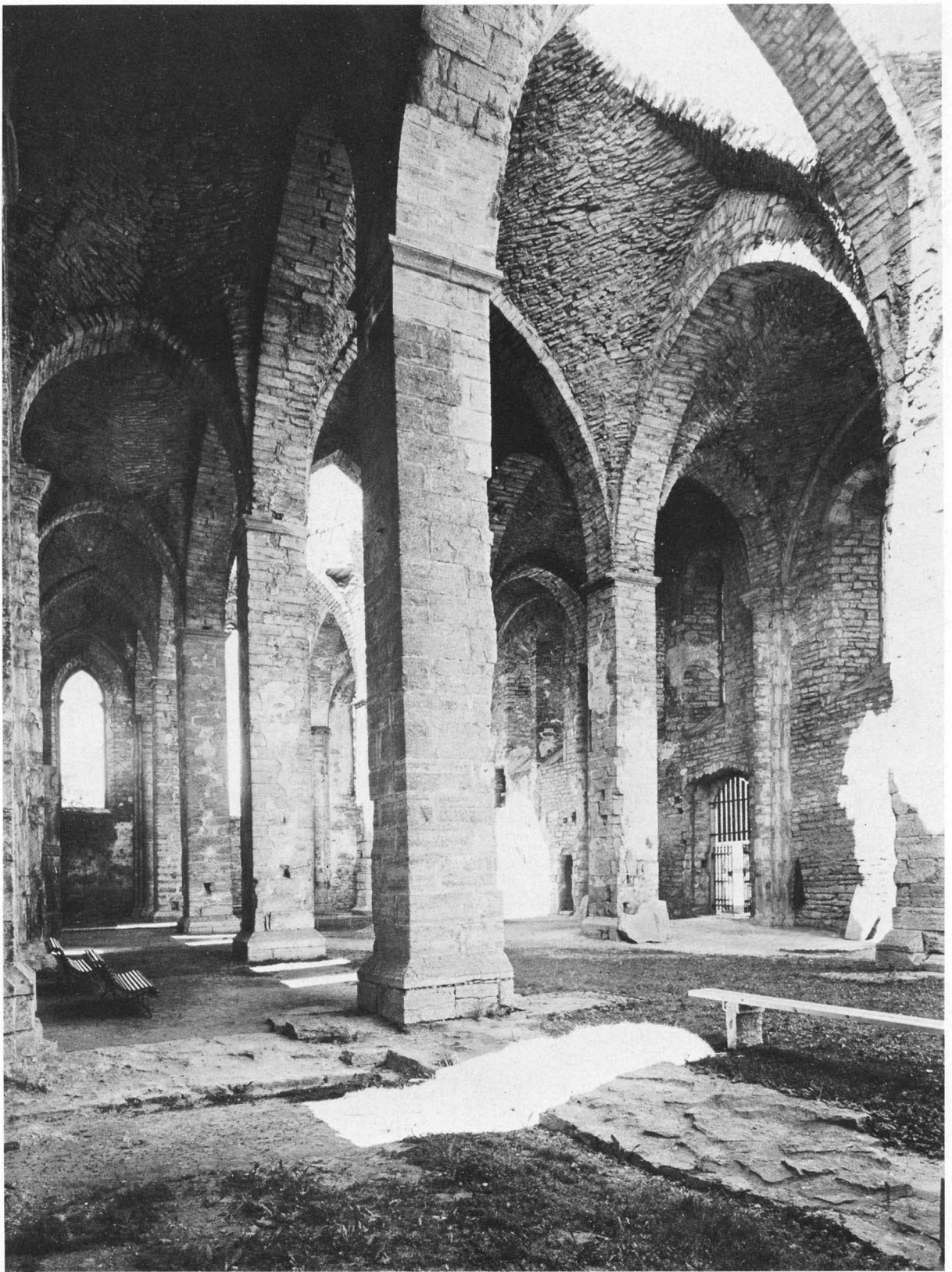


Fig 93. Interiör mot nordväst. Foto N Åzelius 1928.

*Interior looking NW.*





fig 94. Interiör mot öster. Foto N Åzelius 1928.

*Interior looking E.*



Fig 95. Korut-  
språnget från  
S5. Foto C P Curman  
1893.

*The chancel from S5.*

valv kan i princip sägas bestå av fyra svagt svängda rombiska ytor som sammanställts till en tältartad bildning och med skiftgångarna gående obrutna tvärs över. Valv av den först nämnda typen förekommer i travé 1 och 2, under det att valv av den andra typen förekommer i travé 3 och 4 samt i N5, N6, S5 och S6. De försvunna valven i M5 och M6 torde att döma av de ganska sparsamma resterna in mot bågen M4–M5 också ha varit av den senare typen. Som särskilt typiskt för den förra typen kan nämnas M1 och för den andra M3. I sidoskeppen i tredje och fjärde travén antar valven till sina övre delar en nära nog kupolartad

form genom att de övre skiften svängts så att de nästan bildar ringar.

I mittskeppets tre helt bevarade valv, M1, M3 och M4, är den inre hjässhöjden över marken ungefär densamma, lika med dubbla pelarhöjden. I sidoskeppen däremot är den inre hjässhöjden något lägre i S3 och S4, N3 och N4 än i övriga sidoskeppsvalv. I de två till största delen försvunna mittskeppsvalven M5 och M6 synes den inre hjässhöjden av de sparsamma valvresterna mot bågen M4–M5 att döma ha varit betydligt högre än i de fyra västliga travéerna.

Hjässlinjerna är överallt raka och stiger i mittskeppet symmetriskt mot hjässan, dock i M1 något brantare än i M3 och M4 (pl IV:1, IV:2, V:1, V:2, V:3, VI:1 och VI:2). I sidoskeppen stiger inom de fyra västra travéerna de från yttermurarna utgående hjässlinjerna brantare än de från arkadbågarna utgående. Valven blir härigenom något osymmetriska. Tillvägagångssättet har uppenbarligen vidtagits för att överbrygga skillnaden i höjd mellan yttermurarnas sköldbågar och arkadbågarna. De östvästliga hjässlinjerna i sidoskeppen stiger symmetriskt, dock med undantag av valven N6 och S6, där den östra hjässlinjen stiger mindre brant. Detta tillvägagångssätt har måst tillgripas till följd av att sköldbågarna i östmuren når lika högt som sköldbågarna i syd- respektive nordmuren. I de fyra något lägre valven i S3, S4, N3 och N4 stiger de öst-västliga hjässlinjerna något mindre brant än i övriga sidoskeppsvalv. Detta gäller även M3 och M4 i jämförelse med M1 trots att hjässpunkterna i dessa valv når lika högt.

Vissa delar av de helt bevarade valven synes av färgen på stenarna och murbruket att döma vara nyslagna vid konserveringsarbeten i senare tid. Detta gäller östra delen av M1, delar av M2, nordöstra delen av M4, östra delen av N5, västra delen av N6 samt möjligen också västra delen av S6. De i M5 mot bågen M4–M5 befintliga valvresterna torde till stor del vara nybyggda.

Valvet i M7, korutsprångets valv, har varit byggt på annat sätt än övriga valv i kyrkan, nämligen med valvribbor, vilkas profil framgår av fig 48. Sådana valvribbor av väl huggen sten har utgått från de sex hörnen (fig 105 och 106). De pekar alla mot en punkt som

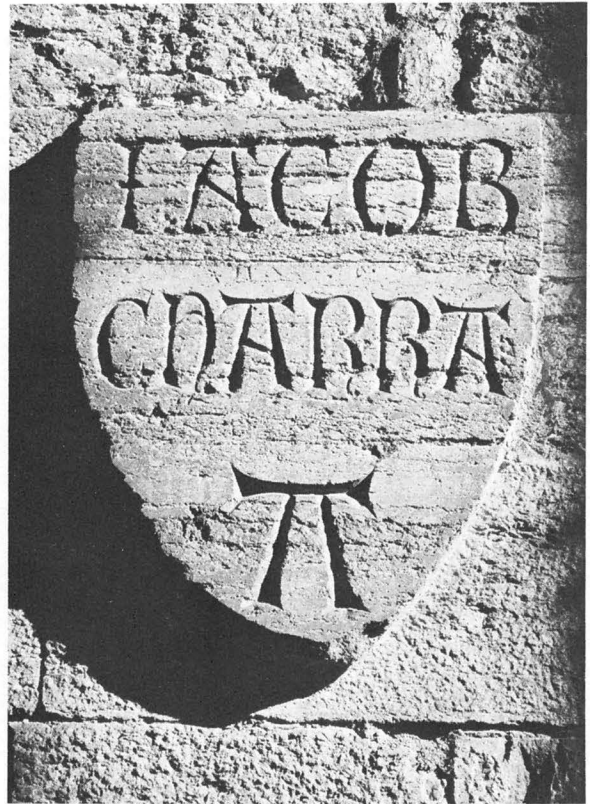
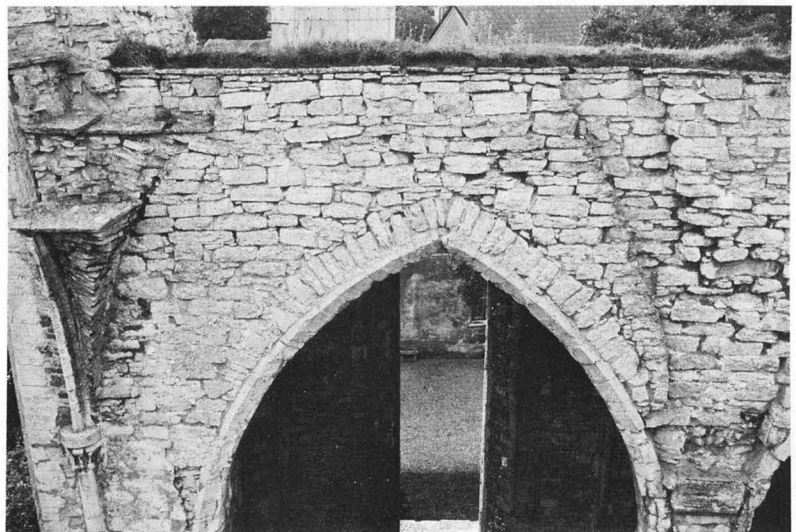


Fig 96. Skölden på västra sidan av pelaren C5.  
Foto R Hejdström 1974.

*The shield on the W side of pier C5.*

Fig 97. Högmuren på södra sidan i M6 med valvrest och rännor för valvkappor. Foto R Hejdström 1974.

*The high wall on the S side in M6 with remains of vaulting and grooves for the vault cells.*





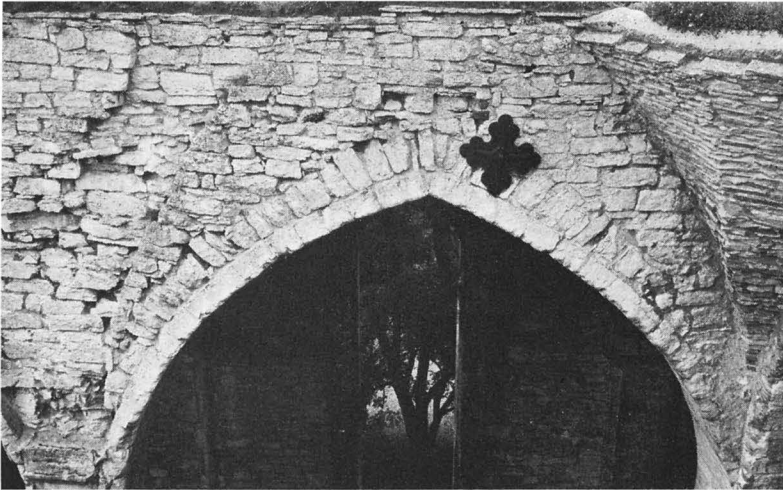


Fig 98. Högmuren på södra sidan i M5 med valvresten och rännor för valvkappor. Observera ankar Slutet. Foto R Hejdström 1974.

*The high wall on the S side of M5 with remains of vaulting and grooves for the vault cells. Note the ends of anchor bolts.*

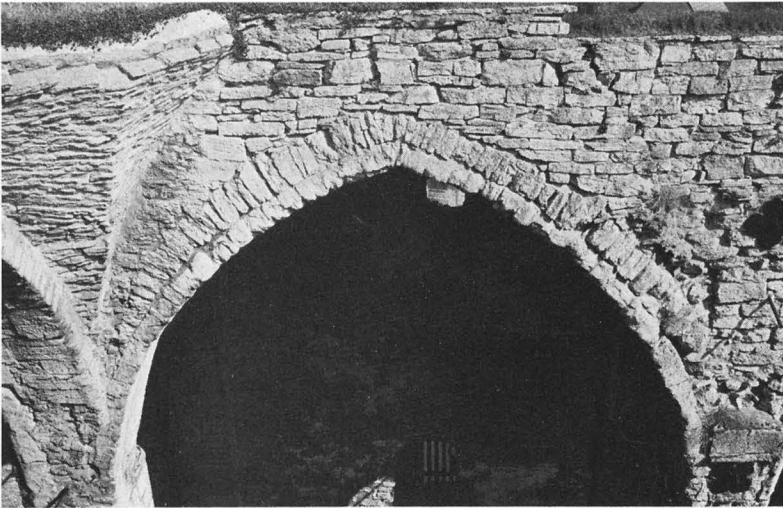


Fig 99. Bågen N5–M5 och murpartiet därovan med insättningar för valvkappor. Foto R Hejdström 1974.

*Arch N5–M5 and the masonry above with grooves for the vault cells.*

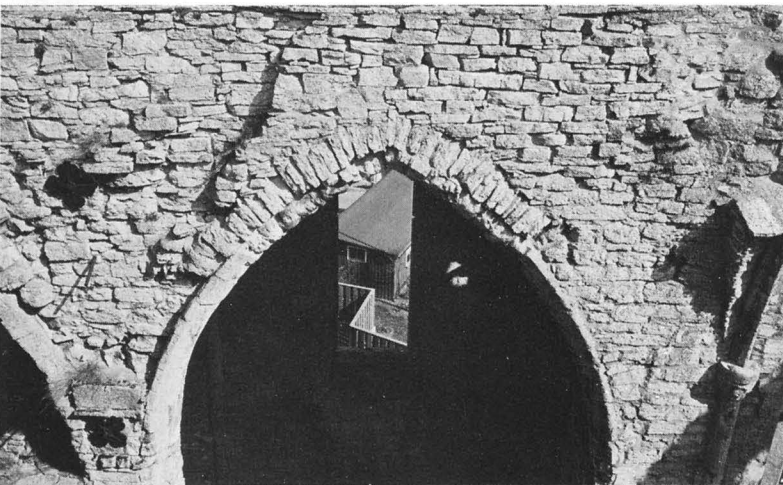


Fig 100. Bågen N6–M6 och murpartiet därovan med insättningar för valvkappor. Foto R Hejdström 1974.

*Arch N6–M6 and the masonry above with grooves for the vault cells.*



synes ha legat något öster om bågen M6–M7. I sydöstra hörnet mellan denna båge och yttermuren finns på södra sidan början till en valvribba av samma slag som övriga i korutsprånget och pekande ungefär åt nordnordöst. Den vilar på en konsol, liknande kapitälerna på hörnpilastrarna i korutsprånget och liksom dessa prydd med växtornamentik men nedåt avslutad med en rund knopp. En sådan ribba med en liknande konsol men pekande mot sydsydöst måste ha funnits på motsvarande ställe på norra sidan men är nu försvunnen. Valvet kan med säkerhet påstås ha haft den plan, som visas i fig 107. Av valvkapporna är sparsamma rester bevarade ned mot anfangen. Skiften synes ha gått vinkelrätt mot en linje som delar vinkeln mellan en valvribba och yttermuren mitt itu, vilket innebär att de skulle ha mötts med spetsig vinkel i de lunettartade valvkappornas hjässor. Alltför litet är dock bevarat för att säkra slutsatser skall kunna dragas.

### Nischer

I södra muren i S6 finns under fönstret en troligen ej ursprunglig nisch med raka sidor av huggen sten, som till största delen saknas på västra sidan (pl V:1). Av botten finns endast en sten kvar på östra sidan. Avtäckningen utgörs av ett flackt oregelbundet rundbågigt valv av kalksten med någon inblandning av tegel. Bakväggen består av mycket oregelbundet murverk. Inuti nischen finns spår av puts. På grund av bottenhöjd över golvet kan förmodas att nischen varit en sittnisch. – Öster om denna nisch finns ett oregelbundet format hål, vilket sannolikt är en lämning av en mycket liten nisch – 29 cm bred och 30 cm djup – med avslutning uppåt av två nu försvunna kalkstensskivor. – I östra muren i S6 finns en igensättning, som kan tyda på att här funnits en nisch. Snett ovanför igensättningen finns ett rektangulärt hål av ett skifts höjd.

På östra väggen i N6 finns en liten nisch med sidor av kalkstensskivor och avtäckning av två snett mot varandra ställda skivor (pl VI:2). – Snett ovanför och till höger om denna nisch finns en igensättning på motsvarande ställe som i S6, antydande att även här kan ha funnits en nisch. Ovanför igensättningen finns två kvadratiska hål av ett skifts höjd. Det kan tänkas att de nischer som torde ha funnits på platsen för igensättningarna kan ha rymt helgonfigurer ovanför de altaren som bör ha funnits vid övergången mellan långhuset

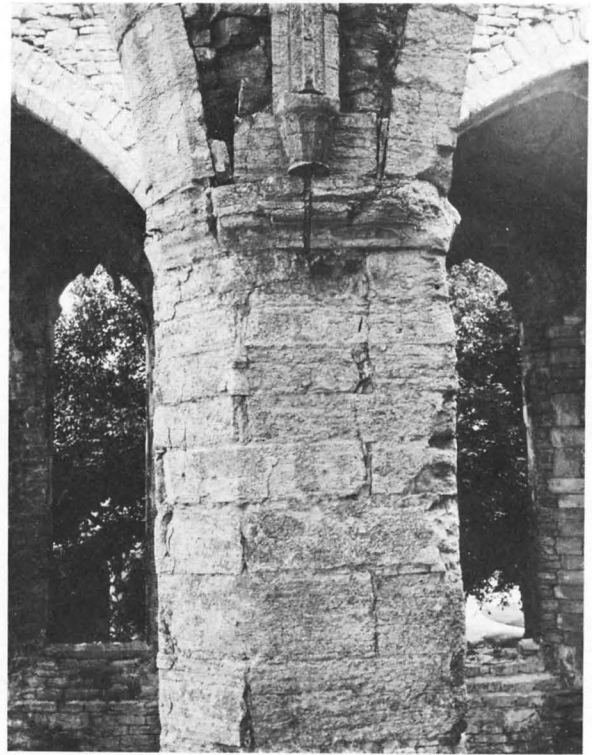


Fig 101. Övre delen av pelaren B6. Observera konsolen för gördelbågen mellan N5 och N6. Foto A Edle 1913.

*Upper parts of pier B6. Note the brackets for the transverse arch between N5 and N6.*

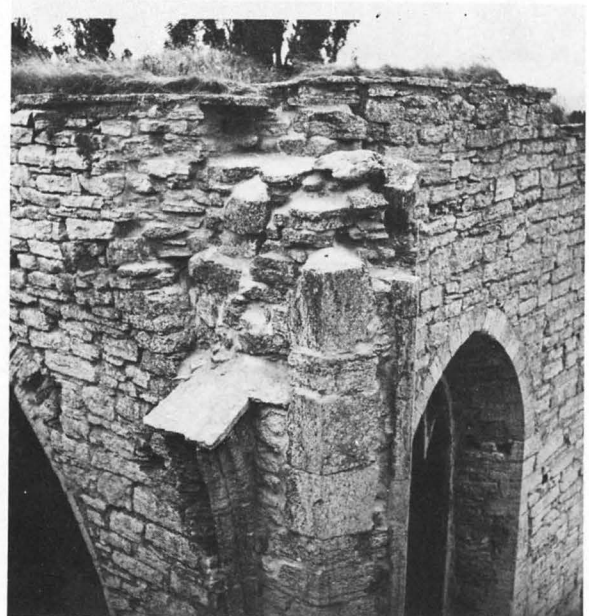
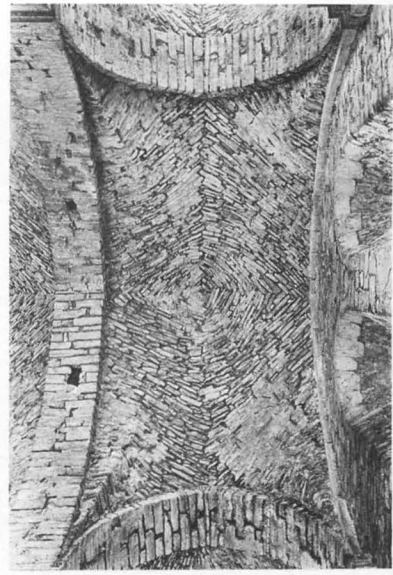
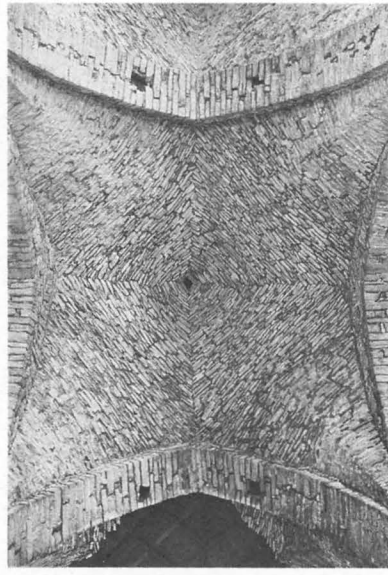
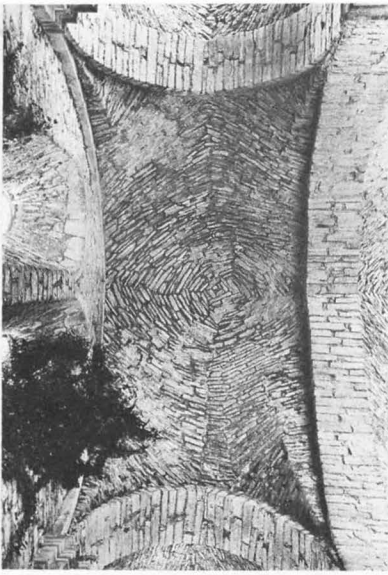


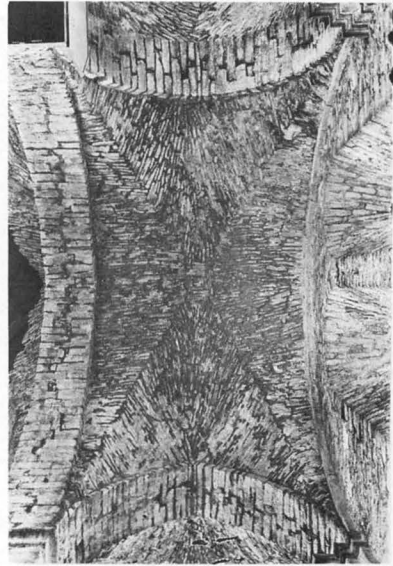
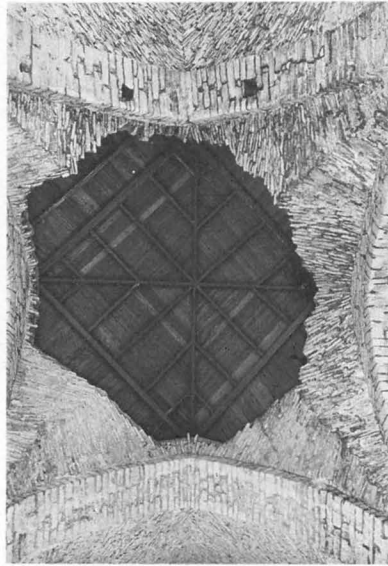
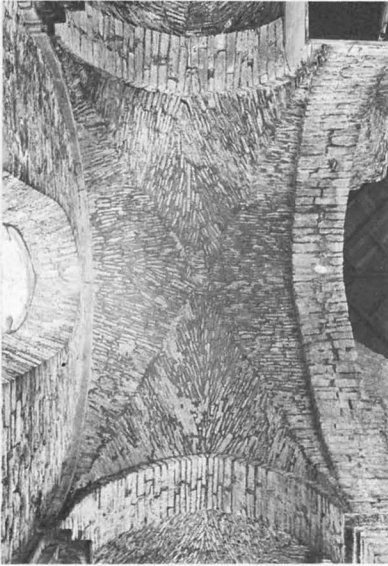
Fig 102. Nordöstra hörnet mellan korutsprånget och mittskeppet efter konservering 1958. Foto G Svahnström 1958.

*The NE corner between the chancel and the nave after restoration in 1958.*

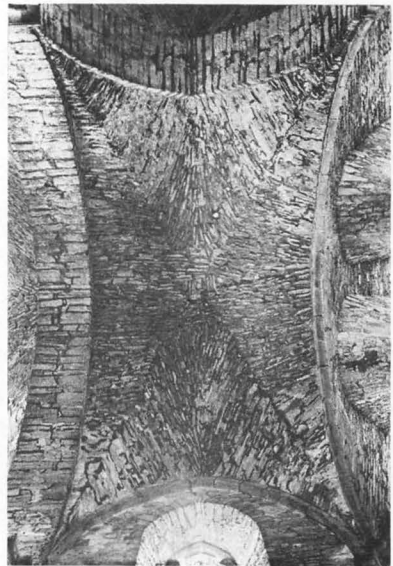
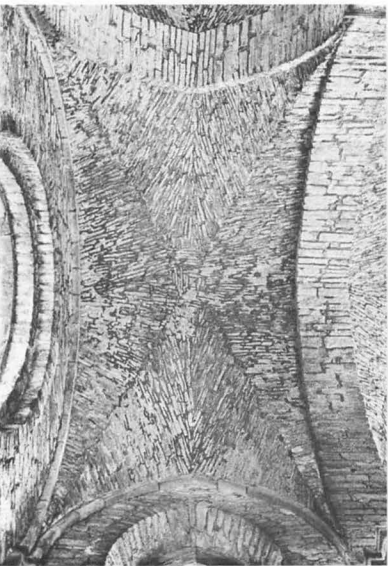
3



2



1



S

M

N

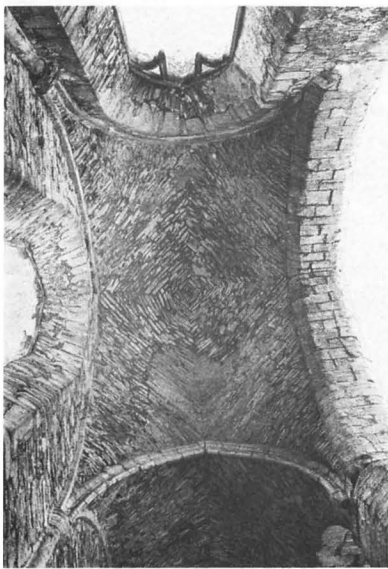


Fig 103. På uppslagets vänstra sida valven i de tre västra travéerna sedda underifrån.

Foto R Hejdström 1973.

*The vaults in the three westernmost bays seen from below.*

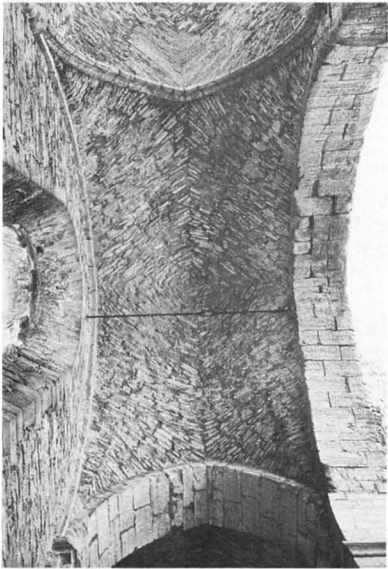
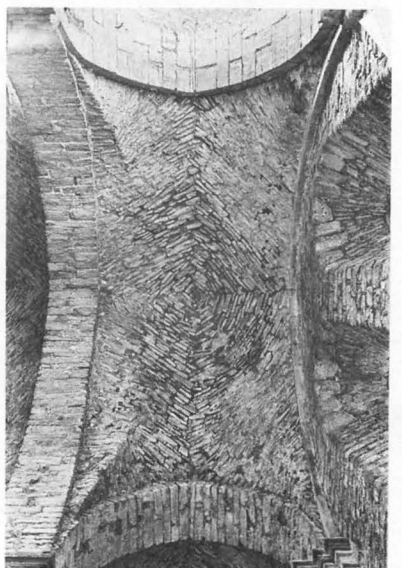
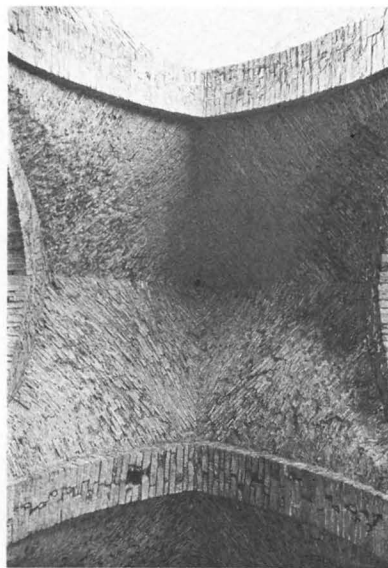
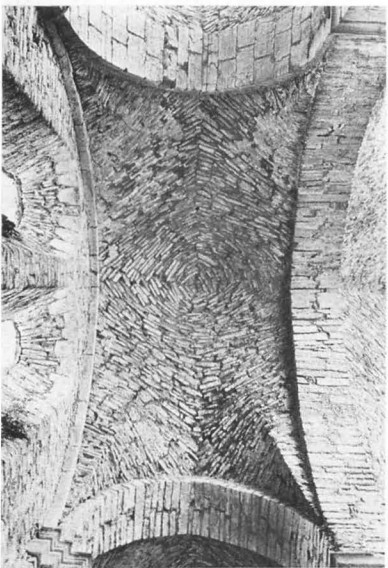
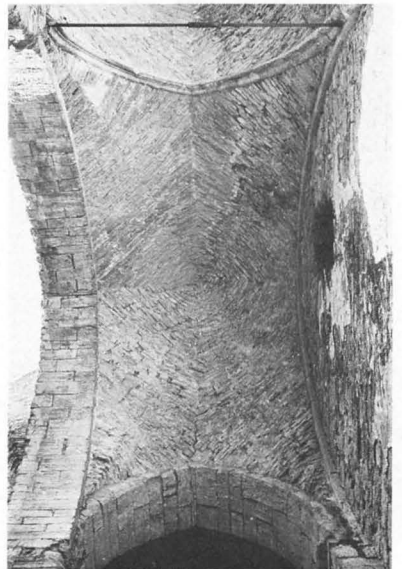
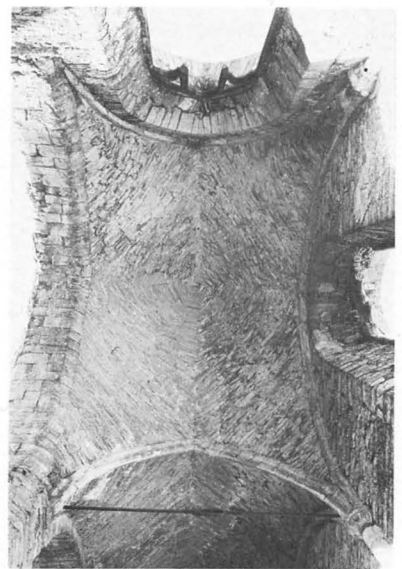


Fig 104. På uppslagets högra sida valven i de tre östra travéerna sedda underifrån.

Foto R Hejdström 1973.

*The vaults in the three easternmost bays seen from below.*

S 6		N 6
S 5		N 5
S 4	M 4	N 4
S 3	M 3	N 3
S 2	M 2	N 2
S 1	M 1	N 1



S

M

N

6

5

4



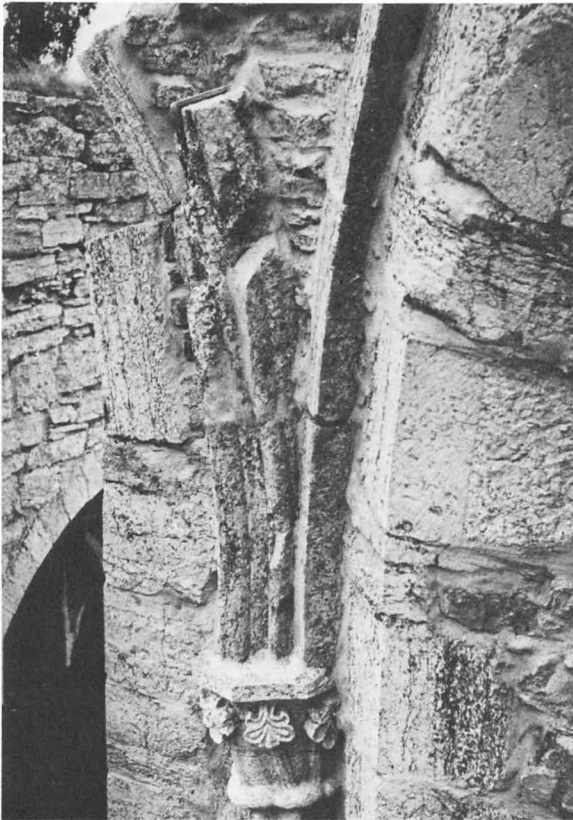


Fig 105. Valvribba i korutsprånget mellan norra och nord-östra muren efter förankring och konservering 1958. Observera putsranden och den finare huggningen utanför denna på en av fönsterbågens stenar. Foto G Svahnström 1958.

*Vault rib in the chancel between the N and NE walls after fixing and preserving in 1958. Note the line of plaster and the finer tooling above on one of the stones of the window frame.*

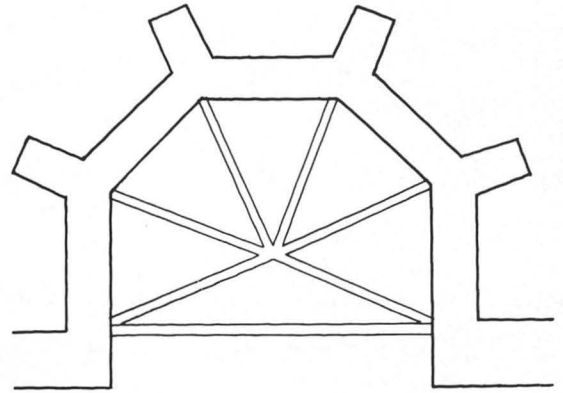


Fig 107. Principlerekonstruktion av det polygonala korets valv. Skala 1:200.

*Reconstruction of the vaulting of the polygonal chancel.*



Fig 106. Valvsveiv i korutsprånget före konserveringen 1958. Foto G Svahnström 1958.

*Spandrel in the chancel before preservation in 1958.*

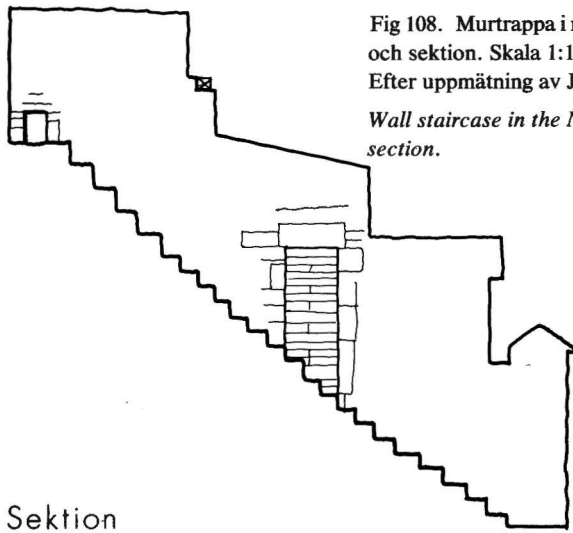
och korutsprånget. Det kan också tänkas, att i hålen i murverket ovanför de antagna nischerna kan ha legat bjälkar med uppgift att bära baldakiner över helgonfigurerna.

I korutsprånget finns flera nischer (pl VI:2). I nord-östra muren finns en med raka sidor av resta block. Botten, avtäckningen och bakmuren består av vanliga murstenar. – I östra muren finns en nisch, vars botten, sidor och bakmur består av vanliga murstenar men avtäckningen av två vinkelställda huggna stenar, dock icke huggna för sitt nuvarande ändamål. – I sydöstra muren finns två nischer, ställda invid varandra. Omfattningen synes ha varit av huggen sten, men bakväggen verkar närmast som avbilat murverk. Botten i den högra nischen har en fyrpassformig skål med hål i botten, en piscina. Vägg mellan nischerna utgöres av ett stående rätvinkligt block. Avtäckningen utgöres av triangelställda stenskvivor, de två mellersta och väggen mellan nischerna huggna i senare tid men utan tvivel återgivande det ursprungliga tillståndet.

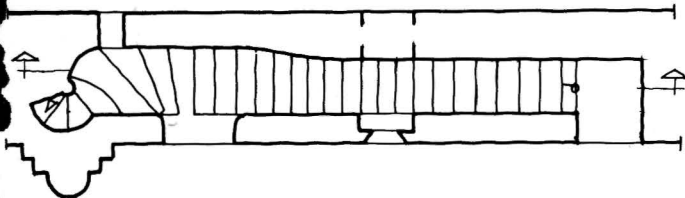
I korutsprångets södra vägg finns en stor nisch (pl IV:1), vars botten utgöres av vanliga murstenar och som täckes av en av tuktad kalksten utförd flack båge med karaktär av avlastningsbåge. Sidorna och bakmu-



Fig 108. Murtrappa i norra muren utanför N2, plan och sektion. Skala 1:100.  
Efter uppmätning av J Söderberg.  
*Wall staircase in the N wall outside N2; plan and section.*



Sektion

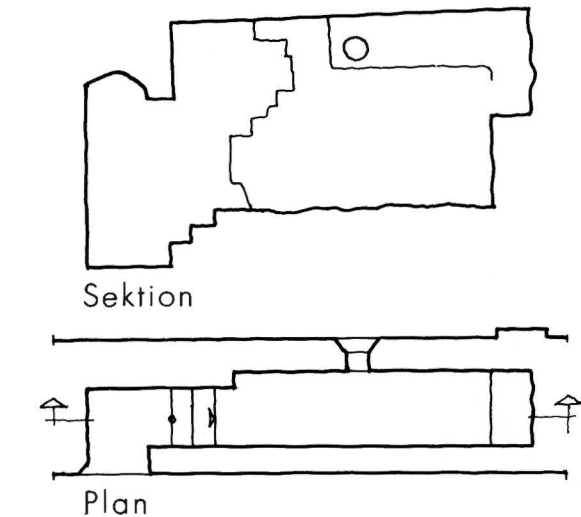


Plan

ren är av huggen sten. Sidostyckena har fasade hörn med en liten pålagd kolonn med bägarformigt kapitäl med en vulst nedåt; även bas har funnits, dock alltför utplånad för att kunna beskrivas. De inre delarna av sidorna fortsätter upp till bågen, men de yttre slutar 75 cm under dennas anfang; härigenom bildas en hylla av 20 cm djup. På denna hylla torde ha vilat ett dekorativt överstycke av huggen sten. Bakväggen i nischen med spår av puts har upptill i jämnhöjd med sidostyckenas överkant utgjorts av en enda välhuggen skiva.

#### Bjälkhål i sidoskeppens murar

Inom S2, S3 och S4 samt inom N2, N3 och N4 finns en serie bjälkhål av 30 à 35 cm höjd och bredd och på en höjd över marken av 3,5 à 3,7 m (pl IV:2 och V:1). Det bör observeras, att dessa bjälkhål endast förekommer i mellankyrkans murverk. I södra sidoskeppet ligger det östligaste bjälkhålet intill västsidan av väggpilastern D5 och det västligaste nära intill den vertikala skarven i sydväggen i S2. Ett bjälkhål finns i murpartiet mellan de vertikala skarvarna i södra muren i S3. Bjälkhål av samma art och liknande placering finns även i norra muren. Det vill synas som om i dessa hål legat bjälkar,



Sektion

Plan

Fig 109. Murtrappa i södra muren utanför S2, plan och sektion. Skala 1:100. Efter uppmätning av J Söderberg.

*Wall staircase in the S wall outside S2; plan and section.*

som uppburit läktare utefter mellankyrkans södra och norra mur. Dessa läktare har skurit av de översta delarna av portalerna såväl på södra som på norra sidan.

#### Murtrappor

I murarna finns tre trappor eller början till sådana med ingångar från långhuset i N2, S2 och N6. Trappan innanför N6 beskrives i samband med den invid kyrkans nordsida liggande byggnad, vars sydmur till stor del utgör nordmur i N5 och N6.

Till trappan med ingång från N2 (fig 108) leder en rektangulär öppning (fig 26) med omfattning av huggen sten, så svårt skadad genom brand, att det nu icke med säkerhet kan avgöras om hörnen varit rätvinkliga; så torde dock ha varit fallet. Innanför öppningen finns ett litet utrymme med kvadratisk plan. Östra väggen utgörs till stor del av de välhuggna stenarna i dörröppningens omfattning, i övrigt av tuktad sten, vilket material också återfinnes i utrymmets norra vägg. Västra väggen upptages av en öppning, vars begränsning åt söder utgörs av de väl huggna stenarna på västra sidan av ingången från N2 och åt norr av nordmuren i det lilla

utrymmet och dess fortsättning åt väster. Det lilla utrymmet täckes av ett litet tryckt tunnvalv med vederlag i väster och öster. Öppningen i västra väggen begränsas uppåt av en rad överliggare av huggen sten i ett enda block. Innanför öppningen vidtager en åt väster stigande trappa med steg av huggen sten (en del av cement) och med rätvinklig profil. Trappan är först 73 cm bred men vidgar sig efter åtta steg till ca 90 cm. Trappan går rakt upp med 21 steg. Det 21 steget är en gammal gravsten liksom det 23 och 24; några tydbara inskrifter finns inte. De ursprungliga stegen är alla starkt nötta. I och med det 22 steget svänger trappan åt vänster, och därefter vidtager en åt höger svängande spiraltrappa av ungefär 48 cm:s bredd och med steg och cirkelrund spindel av huggen sten. Spindelns diameter är ungefär 22 cm. Denna trappa, som lett upp till vinden och nu till ruinens tak, får ljus från en förut omtalad liten ljusöppning på norra fasaden. En annan liten ljusöppning mynnar nästan nere vid trappstegen, där den raka trappan börjar svänga. Väggarna i den raka trappan är av tuktad sten. I södra väggen synes 148 cm från den nedre ingången till trappan en vertikal skarv, den förut nämnda skarven i norra väggen i N2 efter mellankyrkans nordvästra hörnpilaster. På motsatta väggen finnes även en rivningsskarv på ca 185 cm:s avstånd från trappans nedre öppning. Fram till dessa skarvar täckes trappan av ett svagt spetsbågigt tunnvalv med vederlag i norr och söder och med horisontell hjässlinje. Tunnvalvet är avrivet åt väster. I norra väggen synes omedelbart väster om rivningsskarven inre delen av den förut omtalade igensatta dörröppningen under tredje korsgångsbågen från väster på nordfasaden. Ungefär mitt emot i sydmuren syns inre sidan av den förut omtalade fyrpassformade ljusöppningen i norra muren i N2. Väster om det nyss nämnda tunnvalvet över trappan följer ytterligare ett sådant, 95 cm högre beläget och med mot väster stigande hjässlinje. Detta tunnvalv slutar drygt 50 cm öster om en stor uppbruten öppning i norra muren i N2, mot norra sidoskeppet, avgränsad med ett i sen tid inlagt järnrör. Översta delen av den raka trappan täckes av ett rundbågigt tunnvalv med vederlag i norr och söder och med stigande hjässlinje. Tunnvalvet, vars östra ände ligger 145 cm högre än västra änden på det mellersta tunnvalvet, slutar med en jämn gräns åt väster, där spiraltrappan vidtager. I det mycket slarvigt utförda murpartiet mellan det mellersta och det översta tunnvalvet är en bjälke inlagd.

I östra delen av S2 leder en rektangulär öppning (fig 25) – i allt väsentligt byggd på samma sätt som motsvarande öppning i N2, dock med tröskeln något högre belägen – till ett litet utrymme med kvadratisk plan

och byggt som motsvarande utrymme på norra sidan (fig 109). På öppningens omfattning finns talrika stora och djupa brandspår. Av trappan, byggd med steg av huggen sten med rätvinklig profil, finns endast tre hela steg kvar och spår av ytterligare ett nederst. Väggarna i trappan och rummet innanför är av tuktad sten, och avtäckningen utgörs av ett tunnvalv av flis med vederlag i norr och söder. I södra muren finns ungefär 205 cm från det lilla förrummets sydöstra hörn en mycket ojämn rivningsskarv. I norra muren finns en rakare skarv, motsvarande skarven i S2 efter mellankyrkans bortbrutna sydvästra hörnpilaster. Motsvarande rivningsskarv finns även i tunnvalvet. Trappan är 83 cm bred. Väster om skarvarna vidgar sig rummet till en bredd av 100–110 cm. I södra väggen finns en tidigare nämnd cirkelrund ljusöppning. I rummets västra mur finns något som närmast kan karakteriseras som botten och sidorna till en skåpnisch, byggd av vanlig mursten; avtäckningen uppåt har tydligen aldrig kommit till utförande. Skåpnischens djup är 52 cm och dess bredd 65 cm. Det lilla fönstrets diameter är 32 cm.

#### Spår av puts

Tidigare har nämnts, att kyrkan ursprungligen utvändigt stått oputsad och med brett utstrukna fogar. Även partier av väl huggen sten, såsom sockel, hörn- och väggpilastrar, portaler, fönsteromfattningar och masverk har varit oputsade.

Emellertid finns det såväl utvändigt som invändigt talrika spår av en beige färgad puts, som visar att såväl exteriören – i ett senare skede – som interiören varit putsade. För exteriörens vidkommande är putsspåren ganska sparsamma, dock med undantag av västra gavels röste, som till stora delar är täckt med puts, vilken möjligen är något gråare än putsen på fasadens nedre delar. Tidigare har nämnts, att det på nordfasaden – förutom på många andra håll – finns puts i rännen för södra korsgångens takfall. På koret finns putsrester i fönstrens yttre smygar. Huruvida putsen utvändigt täckt arkitekturdetaljer av nyss exemplifierat slag, är nu knappast möjligt att avgöra. På gavelrösternas insidor finns ingen puts.

Som nyss antytts har även interiören varit försedd med puts av beigeaktig färg. Sålunda finns ganska omfattande putspartier såväl på långhusets som korets murar. Putsen går flerstädes in i fönstersmygarna, och spår finns även på sina håll på fönstrens bågar och solbänkar. I portalen i S1 går putsen in i smygen. Det kan förtjäna påpekas, att putsspår även finns på väggpartierna mellan skarvarna efter bortbrutna väggpilastrar i N3 och N4 samt S3 och S4; putsen går in i

brandskador, för vilka nedan skall ges en samlad redogörelse. På en del ställen, nämligen på väggpilasterna i A3 i koret, på långhusets östra mur och på norra muren i N5, vill det synas som om putsen varit täckt med en gräddgul kalkfärg.

På väggpilastrarna finns putsspår fram t o m A5 och D5 (från väster räknat); däremot har inga putsspår antecknats på hörn- och väggpilastrar inom långhusets två östligaste travéer liksom ej heller i koret. Flerstädes kan konstateras, att putsen går in i pilastrarnas brandskador och att man i varje fall på ett ställe lagat en särskilt svår brandskada med puts, nämligen på väggpilasterna A4. Väggpilastrarnas baser torde ha stått oputsade, men de är ofta så svårt skadade att det är svårt att dra säkra slutsatser. Kapitälerna med sina fina profiler och i en del fall fint utbildade växtornament har säkerligen stått oputsade.

På samtliga arkadpelare finns mer eller mindre omfattande putsspår, dock med undantag av pelarna B5, C5 och C6. Avsaknaden av puts på dessa pelare torde dock bero på att de varit mer utsatta för väder och vind. På pelaren B4 finns både på östra och västra sidan betydande partier av beige färgad puts med kvaderindelning av vita fogar och stänk av mörkgrå färg. Arkadpelarnas baser och kapitäl torde ha stått oputsade. Det skall dock framhållas att baserna nu till stor del icke är åtkomliga för studium, då de täcks av anordningar för ruinspelen.

På arkadbågarna och gördelbågarna finns putsspår, men obetydliga. Detsamma gäller i regel också valven, vilka emellertid redan på grund av sitt byggnads sätt med visshet kan påstås ha varit putsade. Rätt betydande putsspår finns också på sina håll såsom på valvet i N1 i svicklarna mot väster och på nordöstra kappan, i M1 i svicklarna mot väster och även i övrigt samt i S1 i svicklarna mot väster.

Det får anses vara säkert att interiören i varje fall i och med rakslutna kyrkan varit helt putsad, troligen dock med undantag för pilaster-, pelarbaser och kapitäl och möjligen också sköldbågarna. I mellankyrkan torde man dock från början ha planerat ett annat tillvägagångssätt, nämligen med blott de släta väggytorna och valven putsade, men med de fint huggna arkitekturdetaljerna oputsade, främst då vägg- och hörnpilastrar och de ursprungligen avsedda arkadpelarna. Systemet måste frångås sedan mellankyrkan svårt skadats genom eld.

### Brandskador

På kyrkans murar både utvändigt och invändigt finns brandskador, som visar sig i urskälningar och sprickor i

stenarna och bortfallna partier. Då dessa skador är av betydelse för kyrkans byggnadshistoria, skall här en samlad redogörelse för dem lämnas.

Utvändigt finns brandskador i stor omfattning på nordfasaden. Särskilt svårt skadad är norra portalen. Därför finns kraftiga brandskador på utsidan av norra sidoskeppets östra mur inemot nordöstra hörnet och upp till en höjd av ca 6 m.

Det bör understrykas att insidorna av gavelröstena icke har några brandskador.

Inuti kyrkan har brandspår kunnat påvisas endast på de delar av långhusets norra och södra murar som härrör från mellankyrkan, nämligen från de två skarvarna i N2 och S2 efter bortbrutna hörnpilastrar och därifrån åt öster till och med N4 och S4. Inom de delar av kyrkan som tillkommit senare, nämligen långhusets förlängning åt väster från de nyssnämnda skarvarna samt de två östligaste travéerna och koret finns däremot inga brandspår. Inom de från mellankyrkan härrörande partierna finns brandskador såväl på yttermurarna som på väggpilastrarna och portalomfattningarna, liksom också på de murpartier som ligger mellan skarvarna efter bortbrutna väggpilastrar i N3, N4, S3 och S4. Särskilt svårt skadade är omfattningarna till trappgångarna i N2 och S2 samt norra portalens smyg. Väggpilastrarna A3 och A4 samt D3 och D4 är svårt skadade ända nedifrån och högt upp, dock med skadorna koncentrerade och mest utpräglade inom den nedre hälften. Kapitälerna synes dock märkligt nog vara oskadade (fig 82 och 83). De två sprången på västra sidan av pilasterna A5 har betydande brandskador, men däremot ej pilasterna i övrigt. På motsvarande pilaster i söder, D5, finns inga brandskador.

På arkadpelarna, valvbågarna och valven finns inga brandskador.

### Byggnad norr om N5 och N6

Utanför N5 och N6 har legat en byggnad i två våningar, vars södra mur till största delen utgör nordmur i N5 och N6. På mursidan in mot kyrkan finns inga klara murskarvar, varav den slutsatsen måste dragas, att byggnaden tillkommit på samma gång som nordmuren i N5 och N6, d v s samtidigt med korutsprånget och långhusets två östligaste travéer.

Åt väster har byggnaden sträckt sig fram till mellankyrkans nordöstra långhushörn (pl II:2; fig 110), där hörnpilasternas östra sida blivit dold av byggnadens murverk. Västra murens läge har konstaterats genom grävningar (pl VI:3 och fig 111). I byggnadens västmur har nära kyrkans norra mur funnits en öppning, vars övre delar är försvunna och en rak trappa med tre steg,

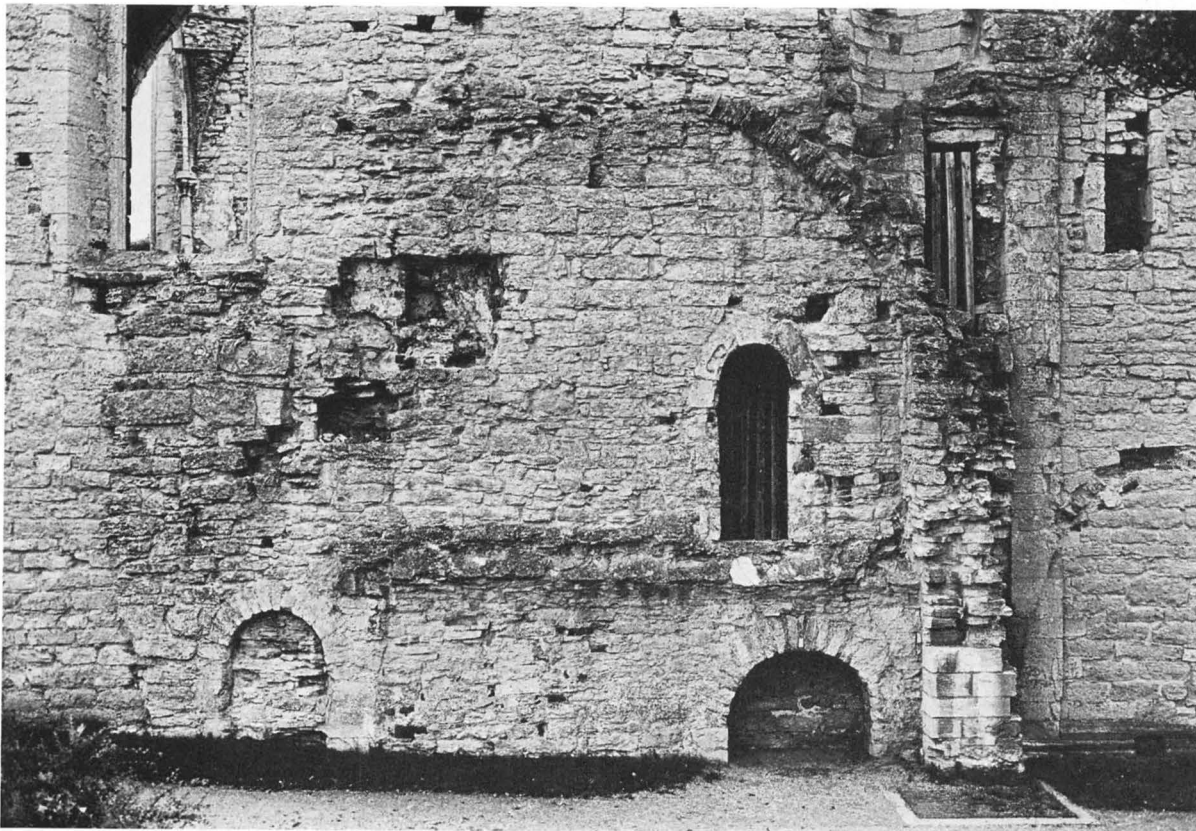


Fig 110. Norra långhusmuren med rester av vidbyggt stenhus. Till höger mellankyrkans nordöstra hörnpilaster och den östligaste bågen i korsgången. Foto R Hejdström 1973.

*The N wall of the church with remains of an attached stone building. To the right is the NE corner pilaster of the "middle church" and the easternmost arch of the crossing.*

ledande från marknivån till det något under denna belägna golvet i byggnadens bottenvåning. Sidomurarna i trappan är av väl huggen sten.

Hur långt åt norr byggnadens västra mur sträckt sig och var dess norra mur gått är icke bekant.

Under det gotiska fönstret i N6 finns på murens utsida en ojämn murskarv. Väster om denna är muren betydligt tjockare än öster därom – omkring 35 cm. Några spår av en åt norr utgående mur angivande läget för byggnadens östra mur finns icke. Genom grävningar har konstaterats, att det ej heller i anslutning till kyrkans nordmur finns några rester av grunden till en sådan mur. Var byggnadens östra mur varit belägen har därför inte kunnat bestämmas.

I byggnadens bottenvåning finns i södra muren dels en djup nisch, dels en dörröppning, bägge rundbågiga (pl II:2; fig 112). Nischen, vars bakvägg ligger i förband med smygsidorna, är byggd av tuktad sten. Dörr-

öppningen är till sina nedre delar dold under marken, men dess utsträckning nedåt har konstaterats genom grävning. Dess båge är liksom sidorna byggd av huggna stenar, som synes vara sekundärt använda. Öppningen har blivit igenmurad redan under medeltiden.

I byggnadens bottenvåning har på södra sidan funnits ett i väst-östlig riktning löpande tunnvalv, av vars anfang på södra sidan betydande rester finns bevarade i kyrkans norra mur (fig 110). Valvet har varit uppfört av kalkstensflis och synes ha haft ganska liten spännvidd; rummet vid byggnadens södra sida och innanför västra murens trappa torde närmast ha haft karaktären av korridor.

Byggnadens övre våning har varit täckt med ett kryssvalv av kalkstensflis och med stigande hjässlinjer. Sköldfältet på södra sidan, vars begränsning uppåt är väl bevarad på västra sidan, där också rester av valvet finns i behåll, synes ha varit rundbågigt.





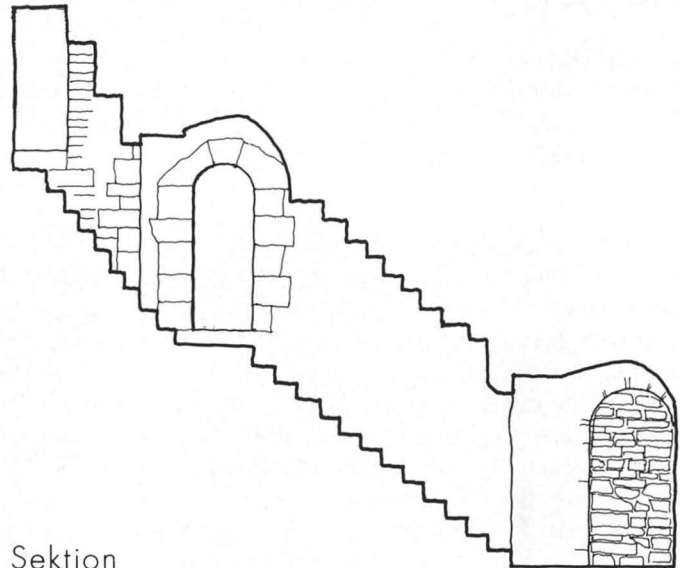
Fig 111. Trappa i västra muren i den i N5 och N6 ingående byggnaden vid ruinens norra sida. Foto taget från norr.  
Foto RAGU 1974.

*Staircase in the W wall in the building in N5 and N6 on the N side of the ruin. Photograph taken from N.*

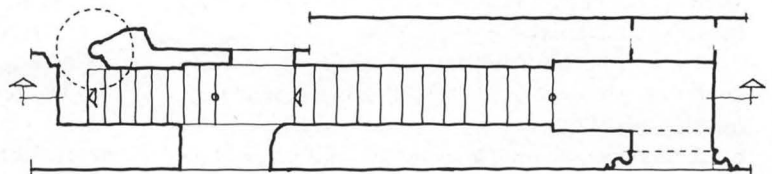


Fig 112. Öppningen mellan bottenvåningen i den i N5 och N6 ingående byggnaden samt långhuset. Foto RAGU 1974.

*Opening between the ground floor of the church and the building included in N5 and N6.*



Sektion



Plan

Fig 113. Murtrappa i byggnaden utanför N5 och N6, plan och sektion. Skala 1:100. Efter uppmätning av J Söderberg.

*Wall staircase outside N5 and N6, plan and section.*

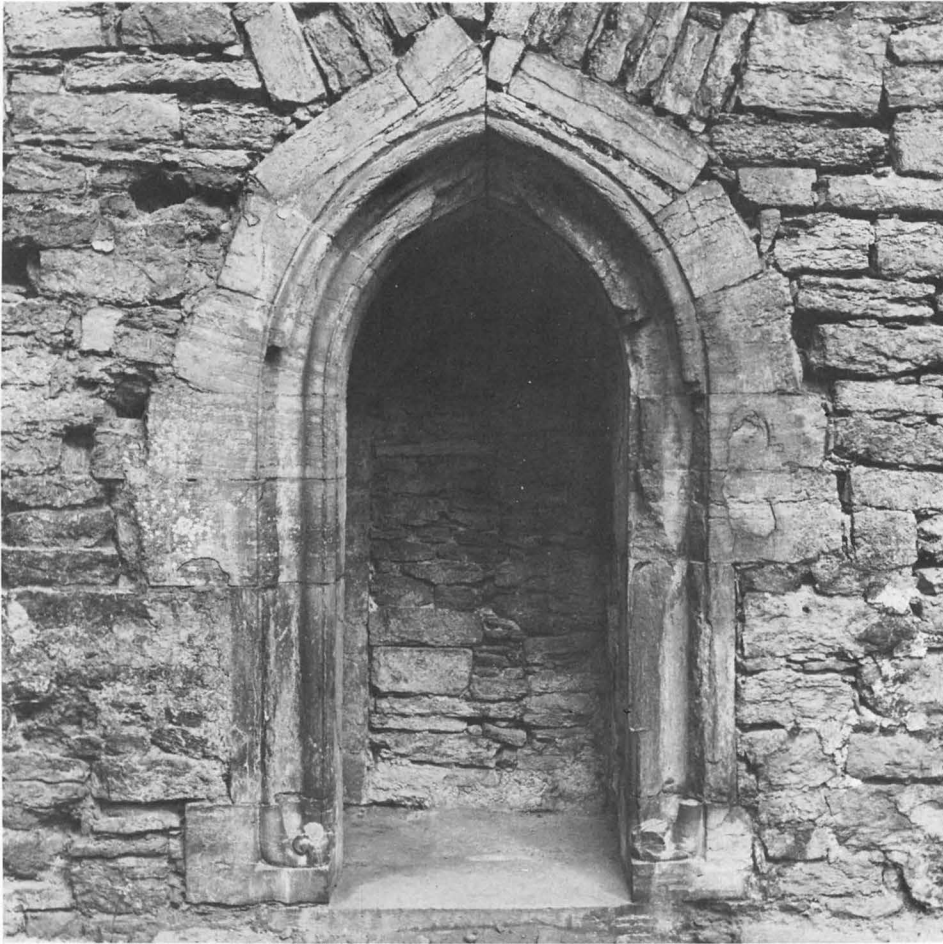


Fig 114. Portal i N6 till trapprum i norra muren. Foto R Hejdström 1973.

*Doorway in N6 leading to the staircase in the N wall.*

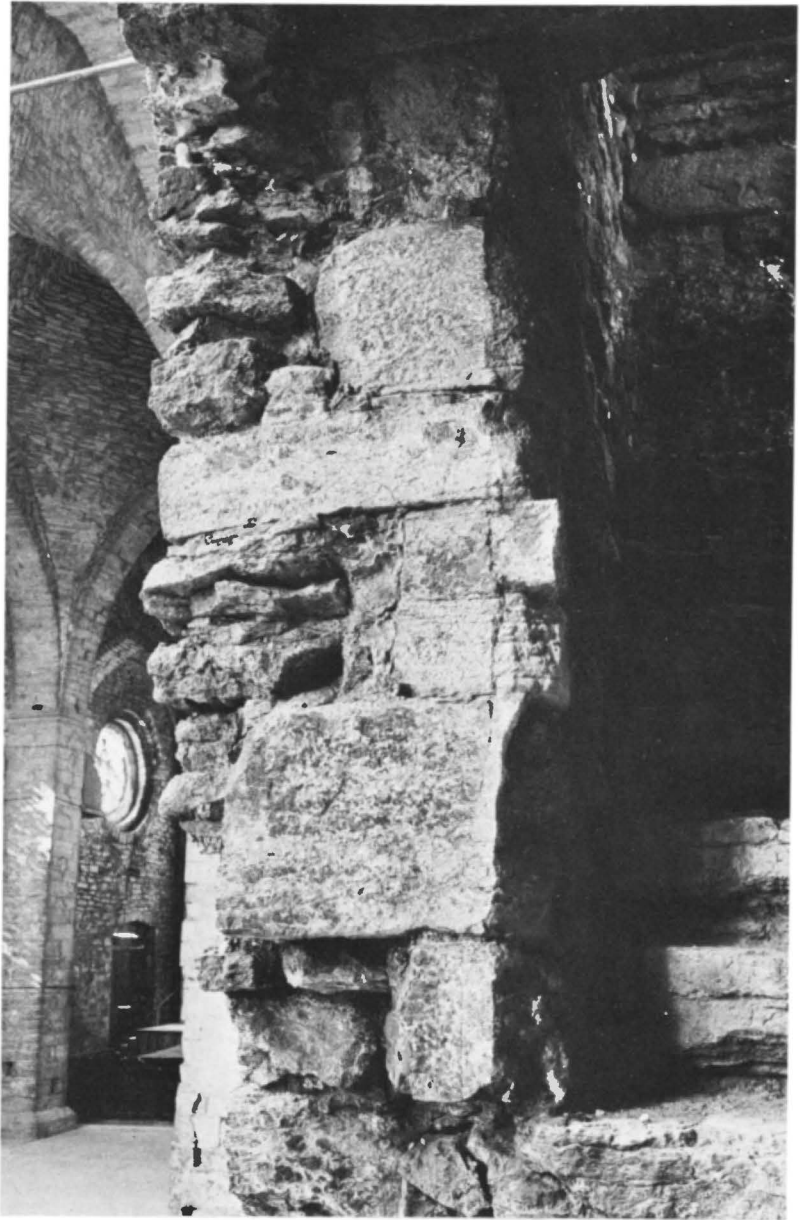


Fig 115. Palmett på västra sidan av den lilla portalen i N6. Foto R Hejdström 1974.

*Palmette on the W side of the small doorway in N6.*

Fig 116. Västra sidan av öppningen i norra sidoskeppsmuren i N5.  
Foto R Hejdström 1974.

*W side of the opening in the wall of the north aisle in N5.*



Inom sköldfältets västra del finns en dörröppning till en i muren innanför löpande trappa. Öppningen har rak smyg, rund båge och omfattning av huggen sten. Öppningens läge i förhållande till bottenvåningens tunnvalv är sådant att det måste förutsättas ha funnits en på valvet lagd trappa innanför öppningen och ledande till ovanvåningens golvplan.

I sköldfältets östra del finns tämligen oregelbundna nischartade hål i murverket. Det övre hålet har mot väster en sned smyg, i vilken tegel ingår. I bakväggen,

som varit putsad, finns ett närmast kvadratiskt hål, likaledes med putsad bakvägg.

I muren mellan vidbyggnaden och N5–N6 går en rak murtrappa med stigning från öster mot väster (fig 113). Den förut nämnda igenmurade dörröppningen i vidbyggnadens bottenvåning har lett till ett rektangulärt förrum, från vilket man åt söder genom en rikt utbildad portal (fig 114) kommer ut i koret och åt väster når trappan. I nordväggen syns den huggna omfattningen till öppningen i vidbyggnaden och dess igensättning

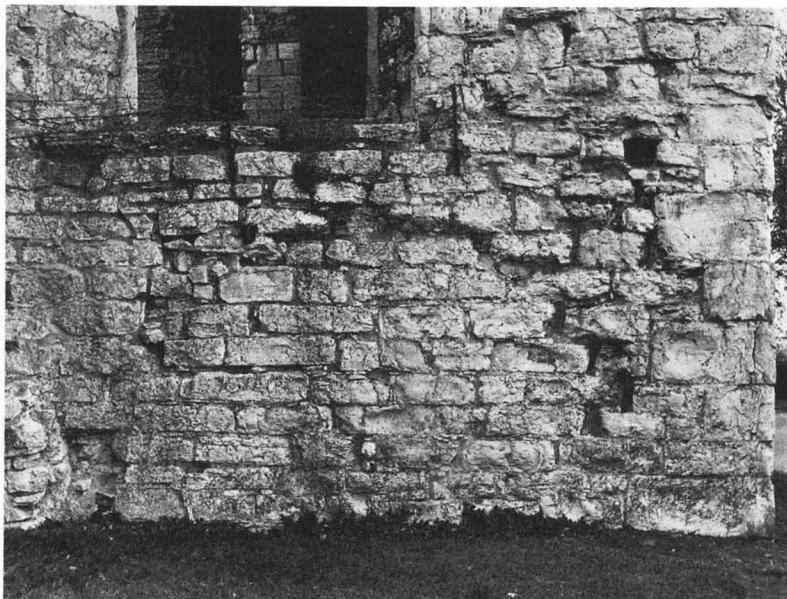


Fig 117. Utsidan av norra sidoskeppets östra mur med ett urbilat spår för ett valv. Kraftiga brandspår, särskilt på hörnet till höger. Foto R Hejdström 1974.

*The outside of the E wall of the N aisle with a groove for a vault. Distinct traces of fire, especially on the corner to the right.*

med sämre murverk. Östväggen består av tuktad sten och fint huggna block, ingående i omfattningen kring portalen mot koret. Taket består inom rummets östra del av ett flackt tunnvalv med vederlag i öster och väster och inom västra delen av en kalkstenshäll. På östra väggen och valvet finns putsrester av beigefärgad puts som på så många andra ställen i kyrkans inre och med målning i gräddvitt. Putsen viker om hörn och går in på murverket i igenmurningen i öppningen mot vidbyggnaden. Detta visar, att denna öppning murats igen redan på ett relativt tidigt stadium.

Portalen in till kyrkan i N6 har in mot denna en spetsbågig omfattning med rik profil (fig 114 och 115) och är utförd av väl huggen sten. De två vulsterna i profilen löper nedtill samman i ett trefliktigt blad. Portalomfattningen ligger i gott förband med omgivande murverk. Ovanför omfattningsbågen ligger ett antal stenar ordnade som till en triangelbåge, och i murverket snett ovanför åt öster ligger ingående i murverket en sten med portalomfattningens profil, tydligen ett verkstycke som kasserats och fått ingå i murverket.

Öppningen till den raka trappan i muren har omfattning av huggna stående block, vilande på det nedersta trappsteget. På södra sidan finns 87 cm över det nedersta trappsteget ett i en fog inlagt järn, synligt på östra sidan. I skiftet ovanför finns i nordöstra hörnet en rektangulär huggen urtagning, 8 cm hög och 2,5 cm bred. Öppningen till trappan avgränsas uppåt av en stenkalk, vilken åt väster visar en välgjord avsnedning.

Trappan är byggd av huggna stenar med rätvinklig profil och innehåller 13 steg, varefter följer ett vilplan. Taket i trappan har formen av en omvänd trappa. I norra väggen i utrymmet kring vilplanet finns den rundbågiga dörröppning, som lett till vidbyggnadens övre våning, och i västra väggen en tre steg upphöjd rektangulär öppning, med omfattning av huggen sten. I södra väggen finns in mot N5 ett stort hål, vars begränsning mot väster delvis utgörs av omfattningsstenar till den senast nämnda trappdörren (fig 116). Om detta hål tillkommit genom ett ras eller medvetet åstadkommit för att fylla någon funktion, kan nu icke avgöras. Taket över vilplanet utgöres av ett tunnvalv med vederlag i öster och väster.

Efter dörröppningen i vilplansrummets västra sida följer en rak trappa, vilken efter nio steg övergår i en spiraltrappa med rak spindel. Denna trappa, vars norra hälft är försvunnen, har sträckt sig ända upp till takfoten och har sålunda lett till långhusets vind. Trappans läge i murverket är sådant att den till sin norra hälft måste ha gått i ett från norra långhusmuren pilasterartat utskjutande nu försvunnet murparti. Att så också varit fallet antydes av den av J W Gerss utförda planen från 1807. Det finns intet som talar emot att hela trappsystemet i muren mellan vidbyggnaden och N5 samt N6 tillkommit i ett sammanhang.

I hörnet mellan koret och långhuset har på norra sidan funnits en byggnad med välvd bottenvåning, vilken genom en trappförsedd öppning i korets norra mur stått i förbindelse med detta (fig 66). Längst in i hörnet



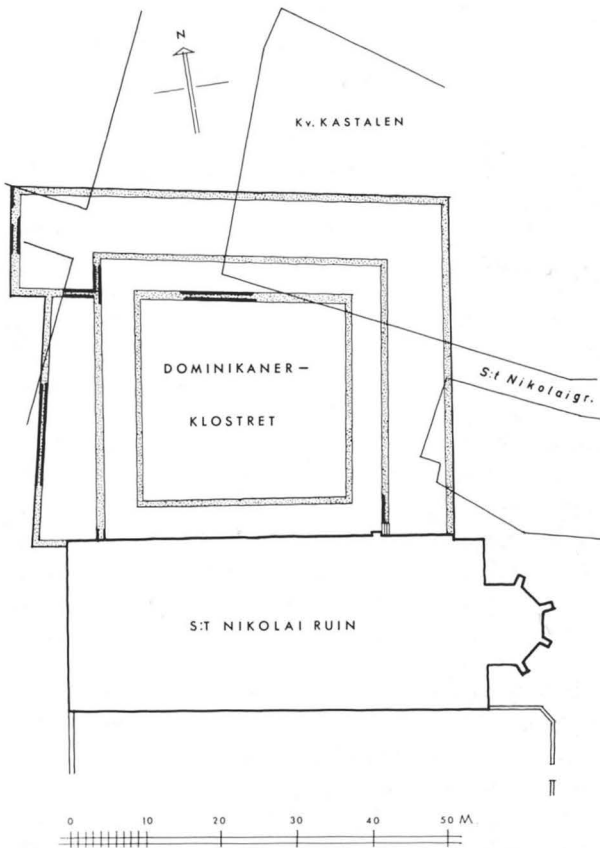


Fig 118. Schematisk plan av klostret. Skala 1:1000. Efter sammanställning av W Falck och J Söderberg.

*Schematic plan of the monastery.*

finns västra delen av en kraftig sköldbåge, som legat utefter korets norra mur (pl II:2). I norra sidoskeppets östra mur finns en sekundärt anbragt ränna för valvets kapp på västra sidan (fig 117). Rännan är rundbågig. Om denna byggnads gestaltning kan i övrigt intet sägas. På grund av byggnadens läge och dess direkta förbindelse med koret i omedelbar anslutning till högaltaret kan antagas, att byggnaden använts för förvaring av nattvardsvin och andra utensilier för altartjänsten.

### Klosteranläggningen

I denna framställning skall klosteranläggningen närmare behandlas endast i den mån som spår eller delar av densamma finns bevarade i ruinen av klosterkyrkan. För en uttömmande skildring skulle krävas omfattande och kostnadskrävande utgrävningar, vilka ännu icke kunnat verkställas. Vid tillfälliga gatugrävningar har emellertid under årens lopp grundlämningar anträffats



Fig 119. Grundmur vid ruinens norra sida, belägen omedelbart väster om korsgångens västligaste båge. Överst syns ruinens sockel. Grunden som är avbruten åt norr (nedåt på bilden), har tjänat som underlag för korsgångens begränsningsmur åt väster. Foto RAGU 1974.

*Foundation at the N side of the ruin, immediately W of the westernmost cloister arch. At the top can be seen the plinth of the ruin. The foundation, which is interrupted in the north (bottom in the picture), has served as a base for the boundary wall of the cloister to the west.*

och iakttagelser kunnat göras, som ger en ganska klar bild av anläggningens gestaltning i stort. Antikvarien W Falck vid riksantikvarieämbetets gotlandsundersökningar (RAGU) har sammanställt de vid olika tillfällen gjorda rönen på en plan och på grundval därav gjort en principrekonstruktion av anläggningen (fig 118). Denna har uppenbarligen varit utformad på vanligt sätt med en klostergård, som på alla sidor varit omgiven av välvda korsgångar och utanför dessa byggnadslängor i väster, norr och öster. Gårdens och klostergångens utsträckning i östvästlig riktning är fullt säker. Att den åt öster sträckt sig fram till västra muren i byggnaden utanför N5 och N6, är klart; dess utsträckning åt väster framgår dels av de bågformiga urhuggningarna för klostergångens valv i ruinens norra fasad dels av nyligen vid en mindre grävning anträffade grundrester av klostergångens västra mur (pl VI:3; fig 119).

# Byggnadshistoria

C G Brunius<sup>20</sup> är den förste som i tryck mer ingående behandlat S Nicolaus. Hans skildring bygger på grundliga undersökningar och skarpsynta iakttagelser. Den äldsta anläggningen anser han ha omfattat 5 travéer från väster räknat; koret och de två östligaste travéerna har tillfogats senare efter rivning av den äldre anläggningens östligaste travé. Han har observerat den bristande överensstämmelsen mellan arkadpelarna och väggpilastrarna men har felaktigt tolkat spåren efter bortbrutna väggpilastrar som märken efter ett lektorium. Den äldre anläggningen kan ej ha byggts före 1220 men bör ha funnits 1245, då bröderna mottog ett brev från påven. Koret och de två östligaste travéerna dateras liksom de gotiska fönstren inom kyrkans västra del till 1400-talets slut. Han har observerat, att västra gavelröstet är något indraget innanför gavelns nedre delar, liksom den tydliga motsättningen mellan dessa och röstet i stilistiskt hänseende. Han uppger, att lübeckarna brände klostret 1509 och finner det troligt, att valven och västra gavelröstet tillkommit därefter. G Lindström<sup>21</sup> uppger emellertid, att härjningen 1509 aldrig ägt rum.

Hans Hildebrand, vilken lika litet som Brunius kände till de senare framgrävda grunderna efter försvunna byggnadsrester, skildrar i "Wisby och dess minnesmärken"<sup>22</sup> kyrkans byggnadshistoria på följande sätt: 1. En kyrka från 1100-talet med basilikalt tvärsnitt och bipelare, omfattande det nuvarande långhuset fram till mellankyrkans nordöstra och sydöstra långhushörn; därtill antages ha hört ett smalt absidkor. – 2. Ombyggnad på 1220-talet, sedan dominikanerna övertagit kyrkan, innebärande höjning av långmurarna, ombyggnad av arkadpelarna och införande av spetsbågen. – 3. Vidgning av kyrkan åt öster till nuvarande längd och uppförande av de nedre delarna av korutsprånget; in emot mitten av 1200-talet. – 4. Höjning av korutsprånget omkring år 1400. Hildebrand uppger, att grunder till bipelare påträffats vid grävningar. Detta torde dock bero på något misstag. Den enda grund av detta slag, som vid senare grävningar påträffats, är den tidigare (s 28) nämnda mellan N4 och M4 belägna. De rundbågiga fönstren liksom portalerna daterar han till 1220-talet. Anledningen till att han uppdelar korutsprångets tillkomst i två skeden är de förut omtalade, lägre sittande kapitälartade bildningarna på korutsprångets hörnpilastarar.

Ej heller Johnny Roosval kände till grunderna till

försvunna byggnadsdelar, då han skrev sitt berömda arbete "Die Kirchen Gotlands"<sup>23</sup>. I sina senare arbeten har han emellertid utnyttjat resultaten av Ekhooffs grävningar. I likhet med Hildebrand anser han, att den äldsta kyrkan varit planerad som en basilika med bipelare och bundet valvsystem. Han har emellertid observerat, att spår efter bortbrutna väggpilastrar saknas inom kyrkans två västra travéer och drar härav liksom troligen också av förekomsten av de lodräta skarvarna i N2 och S2 slutsatsen, att kyrkan från början varit kortare och blott omfattat 2½ travéer. Då det icke finns några spår av fönster i långmurarna under nuvarande fönsterbänkhöjd, bör man redan under byggets gång ha övergivit det basilikala systemet och beslutat ge kyrkan formen av en hallkyrka. Den äldsta kyrkan dateras genom portalernas nära släktskap med Maria-kyrkans brudportal till omkring 1250, under det att följande period, som omfattat utbyggnaden åt väster och välvningen, på grund av valvens konstruktion dateras till omkring 1260. De gotiska fönstren inom kyrkans västra del kan icke vara äldre än 1300-talet – alltså sekundärt upptagna. Den sista byggnadsperioden, omfattande de två östligaste travéerna och korutsprånget, dateras i anslutning till S Karins korutsprång till omkring 1400.

Roosval har senare behandlat S Nicolaus i "Den gotländske ciceronen"<sup>24</sup>. Resultaten av Ekhooffs grävningar var då bekanta, varför den äldsta anläggningen rekonstrueras med smalare absidkor, långhus om 2½ travé och torn i väster. Denna anläggning anser Roosval nu härröra från början av 1200-talet. Nästa period – utbyggnaden åt väster och välvningen – inföll sedan dominikanerna övertagit kyrkan. Av sköldbågnarnas former och valvens konstruktion drar Roosval slutsatsen, att välvningen utförts från väster mot öster. I övrigt skildras byggnadshistorien som i "Kirchen".

Roosval kommer också in något på S Nicolaus i "Boken om Gotland".<sup>25</sup> Han hävdar där, att den byggmästare som lett uppförandet av Mariakyrkans år 1225 fullbordade kor också ledde Nicolaus-bygget, vars långmurar stod färdiga, då dominikanerna år 1227 övertog anläggningen. Roosval ger honom anonymnamnet Maria-Nicolai-mästaren och anser Botvid från Eskelhem ha varit hans gesäll. Den västra av sydportalerna och rosettfönstret anses ursprungligen ha haft sin plats på den äldsta anläggningens västfasad. För kyrkans vidare utvecklig ger framställningen intet nytt.

Erik Lundberg<sup>26</sup> hävdar, att S Nicolaus från början planerades med ett långhus om  $2\frac{1}{2}$  travé, med torn i väster, till sin östra del vilande på pelare som i S Lars, och med tvärskepp i öster med absidial avslutning av mittskeppet. Anläggningen avsågs att få en basilikal uppbyggnad och bundet valvsystem. Kyrkans arkitektur synes giva vid handen att bygget utförts i anslutning till ombyggnaden av Mariakyrkans kor. Av Lundbergs framställning synes framgå, att enligt hans mening kyrkan i denna utformning planlagts och påbörjats för dominikanerna, som ju anses ha kommit till Visby år 1227. Detta betraktelsesätt faller emellertid redan på det faktum att kyrkan planlagts med torn. Första byggnadsperioden daterar Lundberg till omkring 1240.

Arbetet säges ha avbrutits, då murarna uppförts till i jämnhöjd med de planerade fönsterbottnarna. Tornet och de påbörjade delarna av västgaveln slopades och kyrkan förlängdes  $1\frac{1}{2}$  travé åt väster. Den basilikala uppbyggnaden frångicks, och genom höjning av sidomurarna förvandlades kyrkan till hallkyrka. Samtidigt slopades det bundna valvsystemet – ett valv i mittskeppet kom sålunda att motsvaras av ett i sidoskeppen – och i yttermurarna infördes parvis sammanställda, höga och smala rundbågiga fönster. Sammansatta pelare, utformade i anslutning till väggpilastrarna ersattes med enkla kvadratiske pelare, såsom bl a i S Lars. Pelarna daterar Lundberg till omkring 1260 och valven "förlagsvis" till 1270-talet. För västra gavelröstets utformning pekar Lundberg på paralleller på fastlandet i Söderköping, Skänninge och Åtvids bergslagskyrka. Bygget drog långt ut på tiden, och innan kyrkan stod färdig, hade gotiken med kraft kunnat göra sig gällande, vilket tog sig uttryck i de stora gotiska fönstren inom kyrkans västra del. Detta anses vara första gången som renodlat gotiska former gör sig gällande i Visby. – Östra delen av kyrkan är en tillbyggnad från 1300-talets slut.

Hans Thümmeler<sup>27</sup> har gjort S Nicolaus till föremål för en utförlig studie. Han utgår liksom övriga forskare från grundmarkeringarna och anser sålunda, att kyrkan från början omfattat  $2\frac{1}{2}$  travé med delvis på pelare vilande torn i väster och att i öster till mittskeppet slutit sig ett kvadratisk kor med absid, vilket han i likhet med Lundberg anser ha flankerats av två rätvinkliga utrymmen i sidoskeppens förlängning. Av yttermurarna härrör de delar, som ligger mellan grundresterna från denna anläggning. Från denna härrör också väggpilastrarna till nuvarande höjd. Han pekar på spåren efter bortbrutna väggpilastrar och hävdar, att oregelbundenheter i murverket visar att de nuvarande rundbågiga fönstren är sekundära. De till de kvarstående väggpilastrarna hörande valvpelarna bör ha av-

setts att få en till dem anpassad form, dvs med rätvinkliga språng och en halvkolonn på var sida. Mellan pelarna avsåg man att resa kolonner. Kyrkan skulle ha varit planerad som en hallkyrka med stödväxling av det slag som är karakteristiskt för det tidiga hallkyrkobygandet i Westfalen. Thümmeler visar i en synnerligen vacker perspektivisk rekonstruktion, hur enligt hans mening kyrkan varit avsedd att gestaltas. Som exempel på paralleller i Westfalen nämner han S Ludgeri och S Servatii i Münster. Lundberg har även rekonstruerat planen på detta sätt men har enligt Thümmeler felaktigt givit kyrkan ett basilikalt tvärsnitt. Som exempel på ett i långhusets halvt indraget torn pekar Thümmeler på Mariakyrkan i Lippstadt.

Koret och de två östligaste travéerna bör på grund av den stora likheten med koret i S Karin i Visby, invigt 1391, ha byggts omkring år 1400.

Dominikanerklostret i Visby grundades 1227, och intet talar emot att uppförandet av kyrkan påbörjades kort därefter i anslutning till Mariakyrkans utbyggnad åt öster. Vid utbyggnaden av S Nicolaus åt väster övergavs systemet med stödväxling, men man räknade fortfarande med pelare, formade i anslutning till väggpilastrarna. Även användandet av rundbågiga fönster tyder på att utbyggnaden åt väster följt inom en kort tidrymd. Att man vid välvningen under 1200-talets tredje fjärdedel övergick till kvadratiske pelare anser Thümmeler i likhet med Lundberg bero på influenser från S Lars, vars korvalv Thümmeler sätter i förbindelse med de två kupolartade valven i mittskeppet i domen i Osnabrück, vilka knappast kan vara äldre än 1230-talet.

Även Gunnar Svahnström har behandlat S Nicolaus ganska utförligt.<sup>28</sup> Liksom övriga författare utgår han från Ekhooffs markeringar i marken. Ej heller han har sålunda observerat, att det funnits ett stadium mellan absidkorets och det nuvarandes: det rakslutna korets. I fråga om den äldsta kyrkans omfattning följer han Lundberg och Thümmeler och anser sålunda att den omfattat ett långhus om  $2\frac{1}{2}$  travé med torn i väster, halvt inbyggt i långhuset, och i öster ett tvärskeppsliknande parti med absid i mittskeppets förlängning. Han pekar på nära överensstämmelse med den äldsta Mariakyrkan och S Clemens andra period. Han refererar tidigare forskares uppfattningar om valvsystemet med bundet system och stödväxling och om uppbyggnaden, alltså enligt någon ett basilikalt tvärsnitt enligt en annan hallkyrkans sektion. Denna kyrkas byggnadstid bör ha sammanfallit med tillkomsten av Mariakyrkans nya tvärskepp och kor, dvs 1200-talets andra fjärdedel.

Redan omkring mitten av 1200-talet påbörjades en

ombyggnad, innebärande att kyrkan förlängdes ca 15 m åt väster. Härvid övergav man det bundna valvsystemet. Innan välvningen påbörjades, övergav man den sammansatta pelarform, som väggpilastrarna skulle ha krävt, för kvadratiska pelare. Vidare infördes de nuvarande höga och smala, rundbågiga fönstren, sammanförda två och två.

Under 1300-talets slut eller omkring år 1400 ersattes det gamla tvärskeppsartade östpartiet med en ny avslutning åt detta håll, omfattande de två östligaste travéerna och korutbygget.

Svahnström erinrar om att provinsen Dacia inom dominikanerorden inrättades 1228: till Visby torde dominikanerna ha kommit redan före 1230. Svahnström anser – i motsats till Lundberg och Thümmeler – att den äldsta anläggningen stått under byggnad, då dominikanerna övertog den. Skälet härtill är, att den äldsta kyrkan hade en för dominikanernas byggnadsvanor helt avvikande gestaltning; särskilt förekomsten av ett torn är i sammanhanget upplysande. Kyrkan torde ha grundlagts som faktorikyrka och först i andra hand kommit i dominikanernas ägo. Den vid mitten av 1200-talet påbörjade utbyggnaden åt väster, varigenom ett större och för predikan lämpligare kyrkorum skapades, anser Svahnström utan minsta tvivel ha utförts på dominikanernas uppdrag.

### Absidkyrkan (fig 120)

Författaren till denna redogörelse delar tidigare forskares mening, att grunderna till absidkoret härrör från den äldsta anläggningen på platsen. Det finns emellertid förhållanden som tyder på att detta kor icke haft något direkt samband med det långhus, som här kallas mellankyrkan. Anledningarna härtill är två. Dels har tidigare påvisats (s 20), att i de grunder som västerut i norr och söder ansluter till absidkyrkans grund finns skarvar. Det finns sålunda icke något direkt samband mellan dessa grunder och tillstötande grunder tillhörande mellankyrkan. Dels ligger de ifrågavarande grunderna avsevärt för långt åt väster för att ha kunnat utgöra grunder för sidoskeppens östra murar i mellankyrkan. Såsom av planen pl VI:3 framgår ligger dessa så långt åt öster att till dem anpassade grunder till östmurar för sidoskeppen med sin östra begränsningslinje skulle ha kommit avsevärt öster om de befintliga grunderna. Av dessa förhållanden framgår, att man knappast kan ha avsett att låta absidkyrkans kor utgöra kor i mellankyrkan men att detta kor – kanske i förbindelse med ett långhus i trä – fungerat som gudstjänstrum under uppförandet av mellankyrkans långhus. Hur det långhus av sten som bör ha planerats i

anslutning till absidkoret, varit avsett att gestaltas, därom har grävningarna icke givit någon upplysning och därom vet vi intet.

Vid en mer ingående analys av absidkyrkan och därmed också av dess konsthistoriska ställning och datering är det nödvändigt att utgå från de av Ekhoff gjorda markeringarna. Det kan konstateras, att koret haft kvadratisk plan med kolonner i hörnen, att tribunbågen varit något smalare än koret, att absiden omfattar något mer än en halvcirkel och att triumfbågen varit något smalare än halva korbreddden. Det kan vidare förtjäna påpekas, att norra kormuren varit tjockare än den södra och att någon sydportal icke synes ha funnits.

Den rätvinkliga delen av absidkoret har haft större utsträckning i nordsydlig riktning än i östvästlig både i S Clemens 1 och 2 och i den äldsta S Per. Kvadratiska kor finns däremot i Drotten och S Lars. I Drotten är triumfbågens bredd = halva korbreddden och nära överensstämmelse finns sålunda i detta avseende med absidkyrkan i S Nicolaus.

Analysen av grunderna till absidkyrkans kor visar, att detta i stora drag bör ha varit gestaltat som Drottens kor, men påtagliga likheter finns också med S Lars kor. På grundval av dessa likheter hävdas, att absidkyrkans kor planlagts och uppförts samtidigt med dessa kyrkors kor, dvs under 1200-talets andra fjärdedel.

Tidigare har framhållits (s 28), att vissa delar av de i M4 befintliga grunderna burit ett lektorium, som bör ha varit yngre än absidkyrkans kor, men äldre än pelaren B5. Det måste, även om detta kan synas egendomligt, ha fungerat tillsammans med absidkoret, uppställt i det långhus av trä, som måste antas ha kompletterat detta under byggnadstiden.

### Mellankyrkan (fig 121)

Mellankyrkans utsträckning i plan är klart bestämd. Samtliga tidigare forskare med kännedom om grunderna i marken hävdar, att kyrkan i sidoskeppen omfattat  $2\frac{1}{2}$  travéer och i mittskeppet tre och att man avsett att över den västligaste mittskeppstravéen resa ett torn, vars östmur skulle ha vilat på pelare som i S Lars, dvs på föregångarna till pelarna B3 och C3, vilkas grunder är något kraftigare än grunderna till övriga pelare. Att kyrkan åt väster varit avslutad på det allmänt antagna sättet får anses vara fastslaget. Det torde emellertid också få anses klart, att absidkoret icke kan ha ingått i planerna för mellankyrkan. Hur har man då tänkt sig att avsluta denna åt öster?

Att ge ett bestämt svar på denna fråga är icke möjligt. Mellankyrkans gestaltning och detaljformer visar



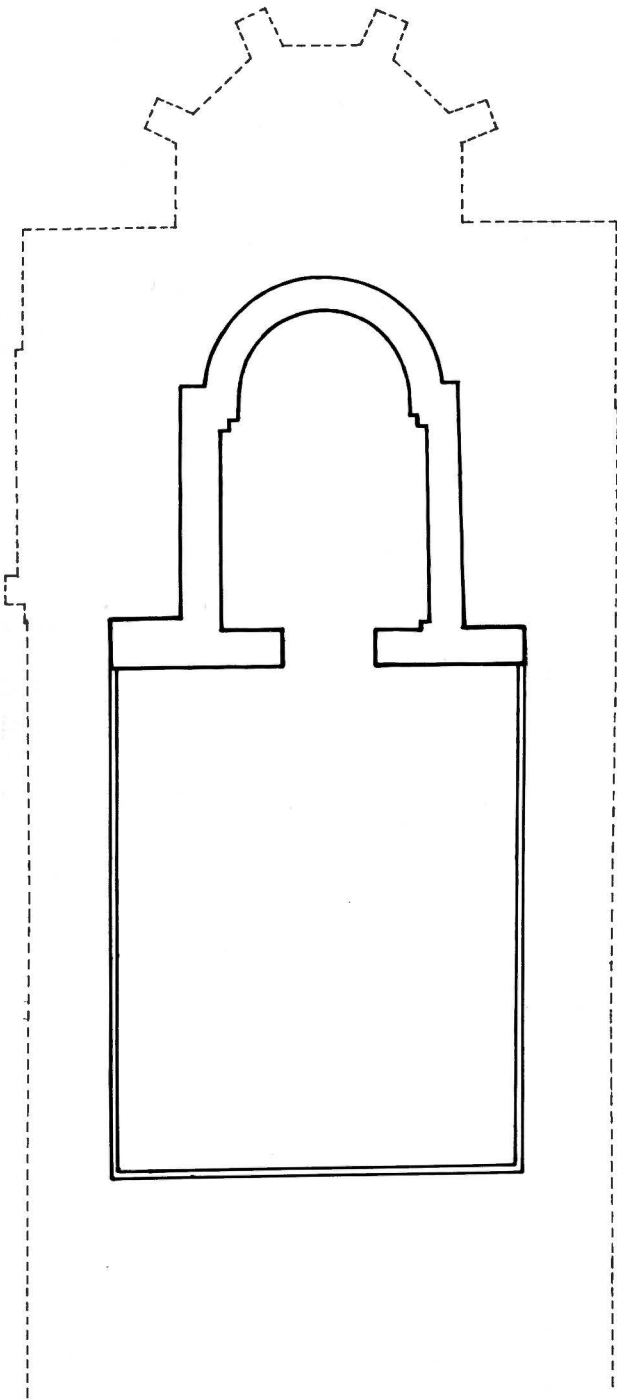


Fig 120. Plan av äldsta kyrkan, absidkyrkan, Nicolaus I. Skala 1:300. Efter anvisningar av E Bohrn ritad av J Söderberg.

*Plan of the oldest church, the apse church, St Nicholas I.*

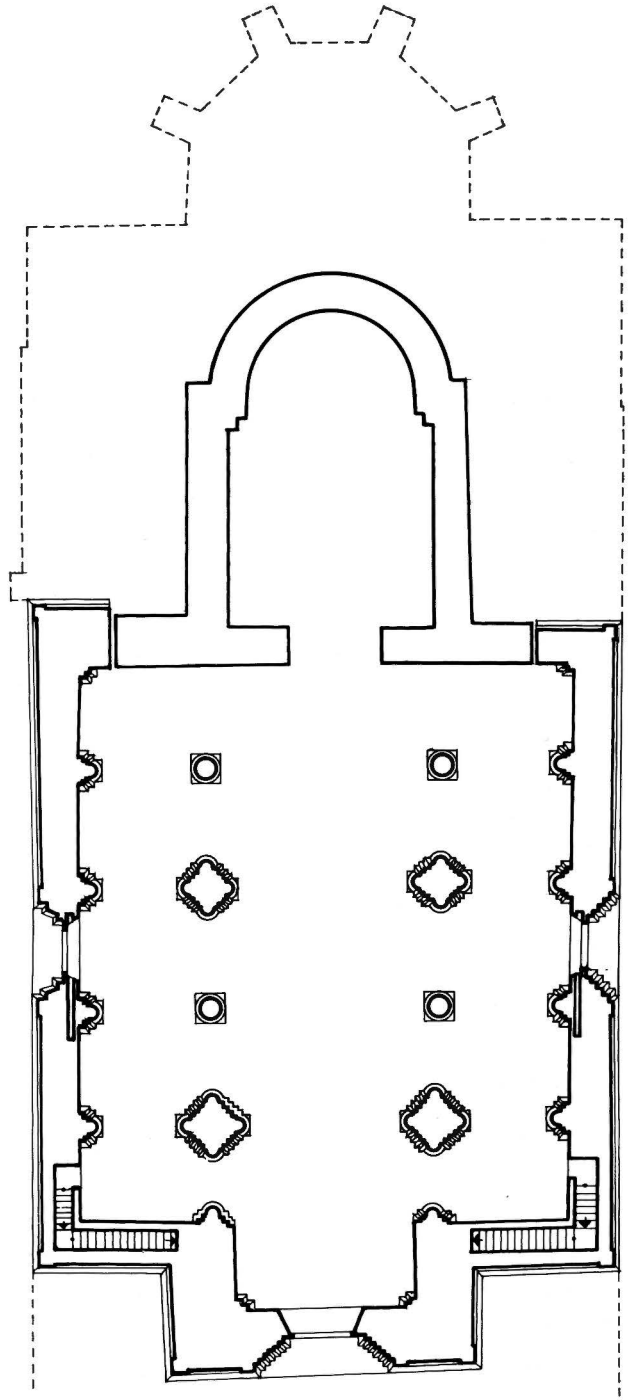
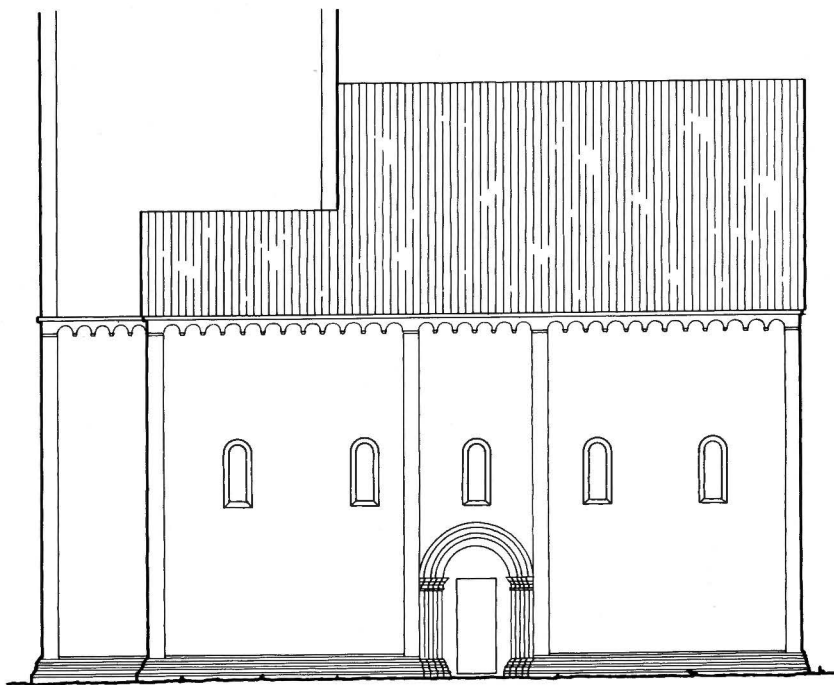


Fig 121. Plan av mellankyrkan, Nicolaus II. Skala 1:300. Efter anvisningar av E Bohrn ritad av J Söderberg.

*Plan of the "middle church"; St Nicholas II.*



Fasad mot SÖDER

Fig 122. Rekonstruktion av mellankyrkans södra fasad. Skala 1:300. Efter ritning av E Bohrn och J Söderberg.

*Reconstruction of the S front of the "middle church".*

emellertid betydande överensstämmelser med domkyrkans östra tvärskepp och kor, varför det är motiverat att antaga, att man avsett att förse mellankyrkan med ett rakslutet kor av mittskeppets bredd och kanske också med absider i sidoskeppens östra murar. Grunderna visar emellertid, att vare sig sidoskeppens östmurar eller det rakslutna koret kommit till utförande.

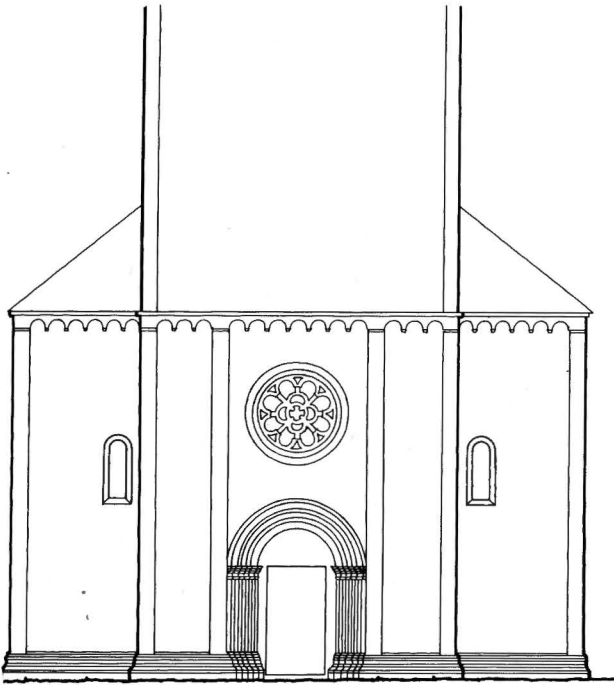
Hur hög har nu denna kyrka varit? Här hävdas, att murarna haft i huvudsak samma höjd som de nuvarande. Beviset härför är, att mellankyrkans sydöstra hörnpilaster når upp till murkrönet liksom också pilastern på östra sidan av den östra av sydsidans två portaler. Att övriga pilastrar, som i detta sammanhang är aktuella, icke når upp till murkrönet, har olika anledningar. Sålunda har de övre delarna av pilastern på västra sidan av nyssnämnda portal vid tillkomsten av de nuvarande fönstren antingen bortrivits eller icke kunnat utföras. De övre delarna av mellankyrkans nordöstra hörnpilaster har försvunnit vid byggandet av spiraltrappan i nordsidans vidbyggnad. Att de övre delarna av de pilastrar som flankerar nordportalen icke

är bevarade, är svårare att förklara. Möjligen har de försvunnit i samband med någon omläggning av murkrönet.

Det får anses vara säkert, att mellankyrkans långmurar vid fullbordandet i stort sett hade samma höjd som de nuvarande. Om man emellertid från början avsett att ge kyrkan ett basilikalt tvärsnitt borde murarna ha varit avsevärt lägre; i annat fall hade kyrkan i varje fall efter gotländska förhållanden blivit orimligt hög. Några horisontella skarvar i långhusmurarna kan icke iakttagas vare sig utvändigt eller invändigt, och därmed faller också det av flera tidigare forskare gjorda antagandet, att kyrkan från början varit avsedd att få basilikalt tvärsnitt.

Hur långt man hunnit med tornet och västpartiet i övrigt, då dessa byggnadsdelar revs, finns det nu ingenting som visar. Det finns emellertid skäl, som längre fram kommer att andragas, för antagandet att man hunnit lika långt med västpartiet som med långmurarna; med tornet kan man till äventyrs ha hunnit längre.

Det finns gott underlag för vederhäftiga princip-



Fasad mot VÄSTER

Fig 123. Rekonstruktion av mellankyrkans västra fasad. Skala 1:300. Efter ritning av E Bohrn och J Söderberg.

*Reconstruction of the W front of the "middle church".*

rekonstruktioner av mellankyrkans fasader, den östra dock givetvis undantagen. Här har sydfasaden och västfasaden uppritats (fig 122 och 123).

Långhusets hörn har markerats av till murkrönet nående pilastrar, av vilka den sydöstra ju ännu är helt bevarad. Sydportalen har flankerats av pilastrar, vilka nått upp till murkrönet och av vilka den östra ännu är bevarad till full höjd. Genom att sydportalen – liksom ju också nordportalen – placerats inom östra hälften av sin travé, har fasaderna kunnat ges en symmetrisk indelning, som icke har någon motsvarighet i det inre. Sydfasadens mitt markeras av portalen och dess pilastrar, och de bägge fasadpartierna på ömse sidor om detta mittparti är likformiga. Uptill har på rekonstruktionen inlagts rundbågefriser i analogi med domkyrkan. Om sådana friser funnits, därom vet vi emellertid intet. Inga delar finns bevarade, och inga huggna stenar, som skulle kunna härröra från sådana friser har påträffats vid grävningar eller använts sekundärt i byggnaden. Anledningen till att inga sådana stenar anträffats kan vara, att man icke påbörjat huggningen av detta mate-

rial, då den nedan nämnda eldsvådan avbröt byggnadsarbetena.

Fönstren har gjorts rundbågiga; placeringen i sidled har bestämts av interiörens indelning i halvtravéer och deras höjd av invändigt till buds stående utrymme under antagande av att sidoskeppens sköldfält varit rundbågiga och de invändiga väggpilastrarna lika höga som nu. Som synes av rekonstruktionen har fönstren haft en ganska jämn utbredning över fasaden.

Vid rekonstruktionen av mellankyrkans västfasad med tornet har förutom de anträffade grundresterna det av tidigare forskare gjorda antagandet, att södra fasadens västra portal och det däröver placerade rundfönstret ursprungligen suttit i tornets västfasad utgjort utgångspunkten. Detta antagande har så starka skäl för sig att det bör betraktas som mer än ett antagande: som ett faktum.

Fasadens bredd är ju densamma som det nuvarande långhusets. Tornets bredd har uppskattats i anslutning till grunderna. Att tornets hörn markerats av pilastrar, kan betraktas som säkert, liksom att portalen och ros-fönstret varit placerade i mittlinjen. Att portalens flankerande pilastrar liksom övriga portalpilastrar fortsatt högt upp på muren, kan likaledes betraktas som säkert. På rekonstruktionen slutar de vid en rundbågefris på samma höjd som långmurarnas rundbågefriser och gående runt tornet och även framförda över västgavelns sidopartier. Rundfönstret, vilket givetvis har suttit mitt över portalen, har placerats så att det inåt vackert inskriver sig i mittskeppets sköldfält, vilket antages ha varit rundbågigt. I sidoskeppens västmurar har placerats var sitt fönster, anbragt ungefär mitt i sitt väggfält på insidan. Dessa fönster har givits samma storlek och form som sydfasadens.

Även om mycket i dessa rekonstruktioner är antaganden, är dock så pass mycket säkert att man kan våga påståendet att mellankyrkans arkitektur varit väl genomtänkt och av god hållning. Detsamma har uppenbarligen också gällt interiören.

Med utgångspunkt från spåren efter bortbrutna väggpilastrar i N3, N4, S3 och S4 samt från förekomsten av den kvadratiske grunden mellan N4 och M4 liksom från den bevarade basen till en kolonn har tidigare forskare hävdad, att mellankyrkan från början varit avsedd att välvas enligt ett bundet system med två ungefär kvadratiske valv i sidoskeppen motsvarade av ett stort ungefär kvadratisk valv i mittskeppet. Att avsikten från början varit att välva kyrkan efter ett bundet system, torde vara ostridigt. Däremot torde tanken att kyrkan skulle ha planerats som en basilika, hävdad – dock med viss tvekan – av Roosval och Lundberg, icke ha fog för sig. Författaren till förelig-

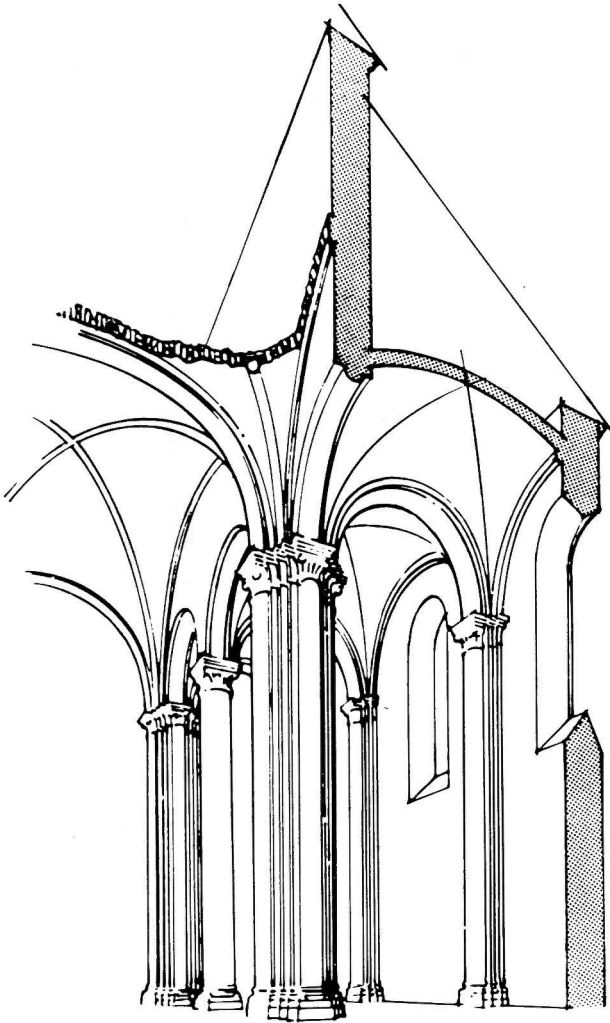


Fig 124. Rekonstruktion av det ursprungligen avsedda välvningssystemet (efter Thümmeler).

*Reconstruction of the vaulting system intended originally.*

gande volym finner, att all sannolikhet talar för att Thümmeler har rätt, då han gör gällande, att kyrkan från början planlagts som en hallkyrka med bundet system och stödväxling. Huvudpelarna bör ha varit formade i anslutning till väggpilastrarna och bipelarna som kolonner med baser som den bevarade kolonnbasen (fig 32). Ett rundbågigt fönster bör ha funnits i varje halv travé och i sidoskeppens öst- och västmurar. Portalerna i långmurarna är ännu bevarade. Att den västra av långhusets sydportaler och däröver insatt rosettfönster varit placerade i tornets västra fasad, får såsom ovan nämnts anses vara säkert.

Om tornrummet liksom i flera Visbykyrkor – domkyrkan, Drotten, S Clemens och S Olof – varit försett med trappor, som lett upp till ett i tornets nedre del inrymt emporium, kan icke med bestämdhet avgöras. Förekomsten av de bägge trapporna i långmurarna med ingångar i N2 och S2, vilka trappor utan tvivel lett till mellankyrkans torn, synes kunna tyda härpå. Trapporna är emellertid så smala och i övrigt så anspråkslösa till sitt byggnadssätt att det synes vara tveksamt om de kunnat leda till en så förnämlig lokal som ett emporium. Ett sådant torde i varje fall icke gärna ha kunnat omfatta mer än den västliga hälften av tornets planyta. Kanske är det rimligare att anta, att trapporna blott varit avsedda att leda till tornets övre delar. Det är frestande att i sådant fall leka med tanken, att de som i S Lars varit avsedda att utformas med galleriartade öppningar in mot kyrkorummet.

#### Arkitekturhistorisk ställning

Vilken ställning intar nu denna kyrka, mellankyrkan i dess ursprungligen planerade gestaltning, inom Visbys kyrkliga arkitektur och i konsthistorien. Det är tydligt, att S Maria kyrka spelat en avgörande roll vid utformningen av mellankyrkan. Till att börja med kan pekas på att långhuset i bägge kyrkorna omfattade  $2\frac{1}{2}$  travé, ett ovanligt drag som måste tyda på att ett samband förelåg. I Mariakyrkan sådan den tedde sig vid invigningen 1225 återfinns också det bundna valvsystemet och stödväxling. Likheten är i detta avseende dock endast principiell; detaljutformningen är i S Nicolaus en helt annan.

De bägge sydportalerna i S Nicolaus är i princip byggda på samma sätt som domkyrkans s k brudportal: rundbågiga perspektiviska kolonnportaler. Den växtornamentik som återfinnes på dess tre portaler och därjämte på vissa av de inre väggpilastrarnas kapitäl i S Nicolaus och på pelar- och pilasterkapitäl i Mariakyrkans östra tvärskepp liksom också på den s k brudportalen visar nära släktskap. Lundberg<sup>29</sup> säger om de två sydportalerna i S Nicolaus, att de av alla visbyportaler är de som i kvalitet kommer brudportalen närmast, ehuru de förvisso icke uppnår samma prakt i dekorationen. Dekoren på mellersta sydportalens västra kapitälband (fig 61) och på väggpilastern D4 (fig 82) har inga direkta motsvarigheter i domkyrkan. Växtornamentik av nära överensstämmande slag återfinns däremot på åttonde pelaren från väster i södra raden i Linköpings domkyrka (fig 125). Särskilt vad pilasterkapitålet beträffar är likheterna mycket påfallande både i fråga om komposition och detaljformer. Mellan dekoren på västra sydportalens östra kapitälband (fig



63) och dekoren på pelar- och pilasterkapitäl i Visby domkyrkas östra tvärskepp och kor finns så i detalj gående överensstämmelser att ett mästaressamband måste finnas. – Barn till brudportalen och syskon till sydportalerna i S Nicolaus – dock något mindre försigkomna – är sydportalerna i Helge And's och S Clemens samt S Lars västportal.

Knippepelarna i Mariakyrkans östra tvärskepp är berömda för sin spänstiga skönhet. Väggpilastrarna i S Nicolaus visar, att man avsett att förse mellankyrkan med huvudpelare av samma slag, av den form som Thümmers rekonstruktion åskådliggör.<sup>30</sup> Av väggpilastrarna att döma har även Drottens långhus varit försett med pelare av detta slag. Samma andas barn är också de pilastrar och den båge som skiljer koret från långhuset i S Clemens.

Stort rundfönster i tornets västfasad har också funnits i S Clemens. Den originella anordningen av mellankyrkans torn med östra hälften av tornkroppen ställd på pelare finns alltjämt i S Lars. Formspråket i denna kyrka är emellertid av annan och yngre karaktär än mellankyrkans. Idén med ett delvis på pelare ställt västtorn bör därför först ha lanserats i S Nicolai mellankyrka, vilken på denna punkt får anses ha varit givande part.

Mellankyrkans korta långhus kan ha givit impulsen till de korta långhusen, som ju i Visby och på Gotland i övrigt är talrikt förekommande. I Visby kan man peka på S Clemens och Drotten. I bägge dessa kyrkor är emellertid sidoskeppen lika breda som mittskeppet och bundet valvsystem har icke tillämpats. De utgör typologiskt sett ett något senare skede i de korta långhusens utvecklingshistoria.

Författaren till föreliggande beskrivning anser, såsom tidigare framgått, i likhet med Thümmel det vara mest troligt, att mellankyrkan planerats såsom en hallkyrka med bundet valvsystem. Någon kyrka som kunnat tjäna som förebild i detta avseende fanns icke i Visby eller på Gotland vid den aktuella tidpunkten. Först långt utanför ön finner man inspirationskällan, i Westfalen. Som möjliga förebilder pekar Thümmel på S Ludgeri och S Servatii i Münster, hallkyrkor som har respektive haft bundet valvsystem och stödväxling.

Det torde vara ostridigt, att det är Mariakyrkans östra tvärskepp som utgjort den närmaste förebilden för S Nicolai mellankyrka. Detta skede i Mariakyrkans byggnadshistoria daterar Lundberg och med honom Svahnström<sup>31</sup> till 1230-talet. Svahnström synes emellertid nu (1976) vara benägen att förlägga sagda skede i domkyrkans byggnadshistoria till 1240-talet. Mellankyrkan i dess först planerade skick bör ha stått under arbete samtidigt, eftersom samma stenhuggarmästare



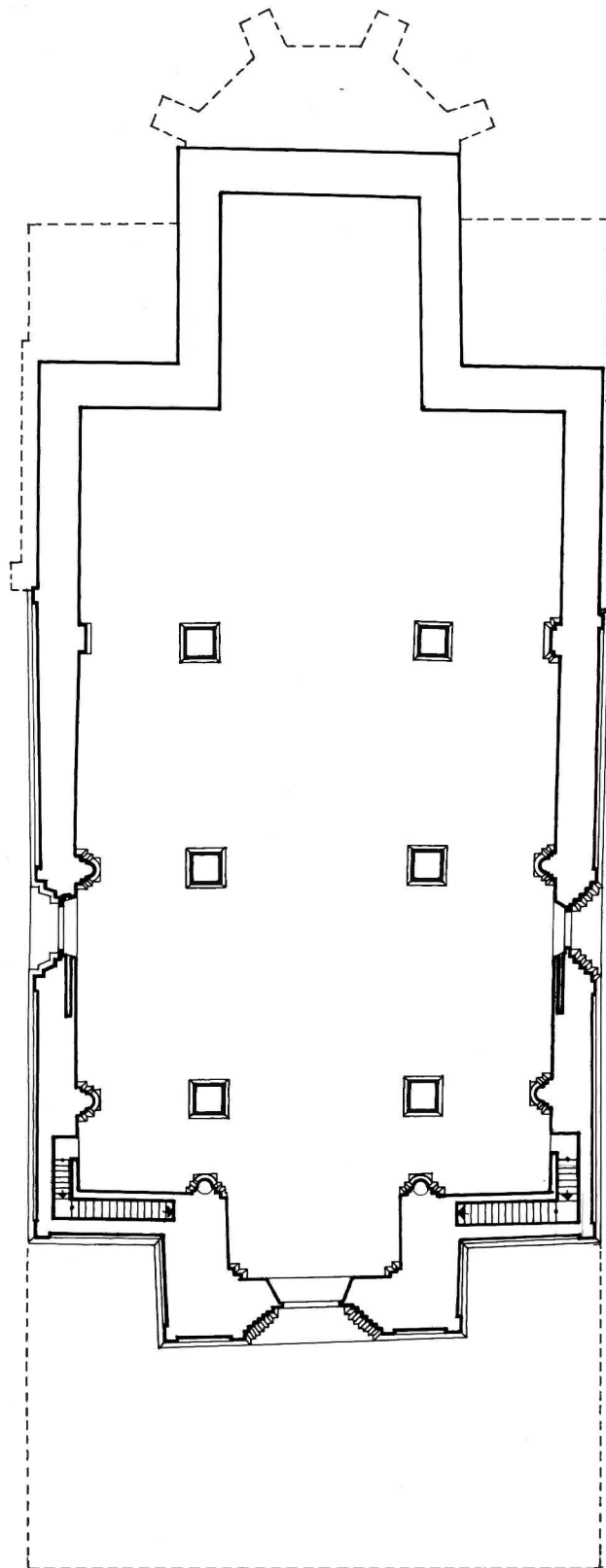
Fig 125. Ornamentik på kapitålet på åttonde pelaren från väster i södra pelarraden i Linköpings domkyrka. Foto i ATA.

*Decoration on the capital of the eight pillar from the west in the south row of pillars in Linköping Cathedral.*

uppenbarligen varit verksamma vid bägge byggena.

Mellankyrkan kom emellertid icke att fullföljas enligt de ursprungliga planerna. Redan under arbetets gång förändrades planerna i väsentliga avseenden: man slopade varannan väggpilaster och övergav det bundna välvningssystemet. Bevis härför utgör spåren efter bortbrutna väggpilastrar i N3, N4, S3 och S4 och vidare avsaknaden av bipelargrunder utom mellan N5 och M5 samt förekomsten av ämnen till kolonntummor inlagda i senare grunder. I samband med denna förändring övergavs också de ursprungliga planerna ifråga om fönstren: i stället för ett fönster i varje sidoskeppstravé enligt det bundna valvsystemet infördes grupper om två höga och smala rundbågiga fönster med en sådan grupp i varje travé enligt det nya välvningssystemet. Att mellankyrkans östmur och kor aldrig kom att fullbordas har tidigare nämnts.

På vilket stadium i utbyggnaden vidtogs denna förändring? Lundberg<sup>32</sup> hävdar, att det skedde då man hunnit uppföra omfattningsmurarna till i jämnhöjd med fönsterbottnarna. Thümmel däremot<sup>33</sup> synes anse, att man hunnit fullborda fönstren enligt det ursprungliga systemet, innan beslutet om ändring av byggnadsplanerna fattades. Beviset härför finner han i ojämnheter i murverket på ömse sidor om de nuvarande tvåfönstergруппerna (fig 67–70). Det måste erkännas, att mur-



verket här verkligen är ojämnt, men några säkra spår av äldre fönster kan icke iakttagas, vare sig invändigt eller utvändigt. Frågan är i själva verket av ringa betydelse och kan med fördel lämnas obesvarad. Tidigare har nämnts (s 50), att i S2 mellan där befintliga fönster och väggpilastern D3 finns rester av en hörnkedja till ett äldre fönster och på utsidan solbänken till samma fönster. Detta fönster kan emellertid ha passat in i systemet både enligt de ursprungliga och de ändrade planerna och kan därför icke andragas som bevis för riktigheten vare sig av Lundbergs eller Thümmers uppfattning.

Vid vilken tidpunkt fattade man beslutet om ändring av byggnadsplanerna, och vilken kan anledningen härtill ha varit? Det är möjligt att Mariakyrkan ännu en gång är det bygge som givit impulsen. Vid mitten av 1200-talet byggde man om långhuset, gjorde detta lika brett som tvärskeppen, och kyrkan förvandlades till en hallkyrka med tre i det närmaste lika höga skepp<sup>34</sup> och pelare, som bortsett från vissa rester av det äldre systemets detaljer var kvadratiska till sin grundplan. Det bundna välvningssystemet övergavs sålunda. Det förefaller vara ganska troligt, att det är denna åtgärd i stadens förnämsta kyrka som föranlett byggnadsledningen i S Nicolaus att ändra sitt bygge på samma sätt.<sup>35</sup>

Varifrån har man fått idén till att införa tvåfönstergrupper? Naturligtvis kan den ha uppstått spontant. Mariakyrkan kan i detta avseende icke ha givit impulsen. Det nya långhuset var visserligen försett med höga, smala rundbågiga fönster, men dessa var icke ordnade parvis utan placerade ett och ett i varje travé. Däremot är sådana fönstergrupper ännu bevarade i S Karin, vars äldsta delar och därmed också fönstergrupperna anses ha tillkommit omkring 1250.<sup>36</sup> Vilken av de båda klosterkyrkorna som skall ges prioritet vad beträffar införandet av rundbågiga tvåfönstergrupper, kan väl nu knappast avgöras. Kanske fanns en gemensam inspirationskälla. Av nyss anförda skäl torde det vara rimligt, att förlägga tidpunkten för ändringen av byggnadsplanerna för S Nicolai mellankyrka till omkring 1250.

Mellankyrkan kom emellertid ej heller att fullbordas enligt de ändrade planerna. Anledningen härtill var utan tvivel den eldsvåda som efterlämnat de talrika spår inom byggnaden, för vilka redogjorts i beskriv-

Fig 126. Plan av rakslutna kyrkan i första skedet, Nicolaus III. Skala 1:300. Efter anvisningar av E Bohrn ritad av J Söderberg.

*Plan of the straight-ended church in the first stage, St Nicholas III.*

ningen (s 81). Vad var det som brann? Något tak torde kyrkan ännu inte ha haft. Det kan ha varit en ställningsbrand, men troligare är, att det var det långhus av trä som under byggnadstiden måste tänkas ha kompletterat det äldsta koret.

Brandspåren finns endast på de delar av långmurarna som härrör från mellankyrkan, dvs östra delarna av N2 och S2 samt hela N3, N4, S3 och S4. Brandspåren återfinns även på de murpartier som tillkom efter avlägsnandet av väggpilastrarna i N3, N4, S3 och S4. Brandspåren återfinns på mellankyrkans kvarstående väggpilastrar och högt upp på dessa men däremot icke på pilasterkapitälerna. Av brandspåren kan man sluta sig till att branden härjat bygget sedan man ändrat planerna men innan bygget slutförts. Ytermurarna torde väl i det närmaste ha varit uppförda till full höjd; invändigt var väggpilastrarna och mellanliggande väggpartier färdiga men pilasterkapitälerna ej insatta. Ändringen av byggnadsplanerna torde, såsom nyss visats, ha beslutits omkring 1250. Det behöver inte ha förflutit någon längre tid, innan branden drabbade kyrkan, låt oss säga, att detta skedde under något av åren inom 1250-talets förra hälft.

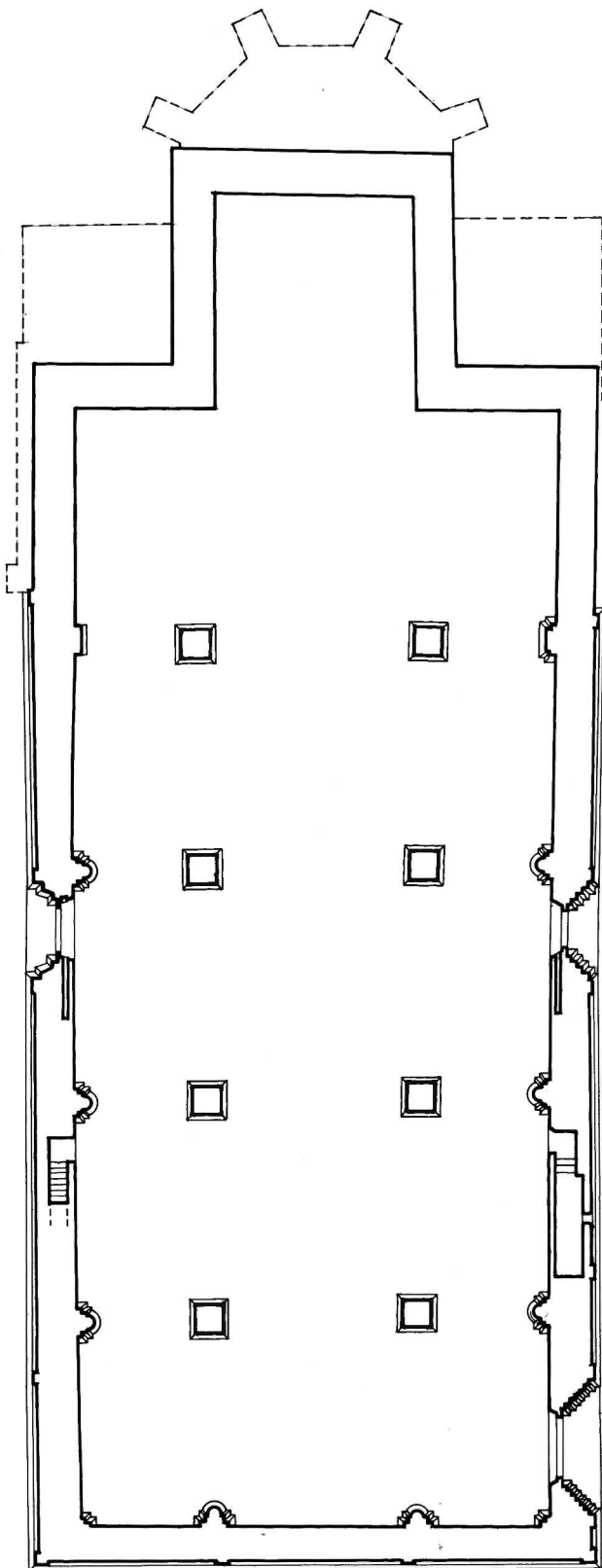
Denna tidpunkt är av stor betydelse. Det får nämligen anses vara mycket rimligt, att byggherrarna – vilka det nu kan ha varit<sup>37</sup> – efter denna olycka icke ansåg sig ha möjlighet att fullfölja bygget och att man med tacksamhet kan ha antagit ett erbjudande från dominikanerna att övertaga den ofullbordade och brandskadade byggnaden. Dominikanerna anses ha kommit till Visby redan före 1230. Författaren anser sig emellertid ha klarlagt, att de icke haft möjlighet att övertaga S Nicolaus förrän under 1250-talets förra hälft; det kan dock givetvis ha skett något senare. Var de dessförinnan haft sina lokaler, torde aldrig kunna fastställas.

#### Rakslutna kyrkan (fig 126)

Den kyrka som dominikanerna övertog motsvarade icke deras behov. Den vidgning av kyrkan åt väster, varom alla forskare är ense, och enligt författaren till denna framställning även utbyggnaden åt öster till det rakslutna stadiet, får utan tvivel ses som ett utslag av dominikanernas strävan att erhålla ett kyrkorum, som kunde fylla deras krav. Dominikanerna behövde en

Fig 127. Plan av rakslutna kyrkan i andra skedet. Nicolaus IV. Skala 1:300. Efter anvisningar av E Bohm ritad av J Söderberg.

*Plan of second stage of the straight-ended church, St Nicholas IV.*



stor, lätt överskådlig och så vitt möjligt öppen hall, där stora skaror kunde samlas för åhörande av predikningar.

Men i vilken ordning kom nu dessa tillbyggnader? Vidgade man kyrkan samtidigt såväl åt öster som väster eller utgjorde dessa företag två skilda byggnadsperioder? Att svara på dessa frågor med byggnadsteknisk motivering, är omöjligt, då ju de två byggnadspartierna skiljs åt av mellankyrkan. Inte heller stilistiska skäl kan andragas, eftersom ju av rakslutna kyrkan praktiskt taget endast grunder finns bevarade. Det finns emellertid skäl som talar för att förlängningen av kyrkan åt öster liksom fullföljandet av mellankyrkan och välvningen av denna och av det nya östpartiet utgjorde det byggnadsföretag som dominikanerna först grep sig an med. Skälen härtill är två. Det lilla absidkoret måste ha varit helt otillräckligt för munkarnas behov och den viktigaste och mest brådskande uppgiften för dem var därför att skaffa tillräckliga lokaler för gudstjänsten. Detta skedde genom kyrkans vidgande åt öster. Det andra skälet är, att olikheterna mellan valven i travé 1 och 2 å ena sidan och 3 och 4 å den andra får en osökt förklaring genom antagandet att vidgningen åt öster och välvningen av denna byggnadsdel och av mellankyrkan utgör ett byggnadsföretag som ligger före vidgningen åt väster.

Vid uppförandet av det nya korpartiet behövde man endast riva absidkoret och förlänga långhusets norra och södra mur en travé åt öster från mellankyrkans nordöstra och sydöstra hörn, vilka ju stod färdiga, samt uppföra det nya rakslutna korutsprånget.

Bortsett från planen är det icke möjligt att nu göra några bestämda uttalanden om hur rakslutna kyrkans östra partier varit gestaltade. Troligt är väl att i korets östvägg funnits en grupp om tre höga och smala rundbågiga fönster, det mellersta högst, och att fönster av samma slag funnits på övriga ställen. Kanske fanns i sidoskeppen grupper om två fönster på samma sätt som i mellankyrkan. Dessutom torde det få anses vara ganska säkert, att valven inom det nya östpartiet varit av samma slag som de ännu bevarade valven i travé 3 och 4. Sockeln var i varje fall på södra sidan fram till sydöstra hörnet av samma profil som på mellankyrkan, det översta hålkälade ledet dock undantaget. Det bör observeras, att de enda väggpilastrar som något så när passar till de kvadratiska valvpelarna – A5 och D5 – återfinns i gränsen mellan mellankyrkan och rakslutna kyrkan.

När nu yttermurarna efter mellankyrkans förlängning åt öster stod färdiga, hade stunden kommit att välva kyrkan. Det ursprungligen planerade bundna välvningssystemet hade man redan tidigare övergivit.

Nu övergav man också de sammansatta valvpelarna och övergick till pelare med kvadratisk plan, enkla skråkantade socklar och låga kapital i form av lister med varierande profiler. Av de nuvarande valvpelarna härrör B3, B4 och B5 samt C3, C4 och C5 från denna byggnadsperiod, liksom valven N3, N4, M3, M4, S3 och S4.

Såsom av beskrivningen har framgått, finns väsentliga konstruktiva skillnader mellan dessa valv och valven i travé 1 och 2. Valven i travé 3 och 4 kan karakteriseras som tältvalv och är som sådana att anse som mönstergilla. Valven i travé 1 och 2 måste ha tillkommit under annan byggnadsledning.

Den IACOB CNARRA, som fått sitt namn och bomärke inhugget i en samtidigt med pelaren C5 tillkommen sköld, är bortsett från namnet för oss helt obekant. Skölden och det sätt på vilket den anbragts torde tyda på att han genom frikostiga donationer verksamt bidragit till kyrkans vidgning åt öster och välvning.

#### Förlängning åt väster (fig 127)

Den lokal som man erhållit genom att förlänga mellankyrkans långhus en travé åt öster och bygga ett rakslutet korutsprång, synes emellertid icke ha betraktats som tillräcklig. Man förlängde även mellankyrkans långhus åt väster. I detta syfte rev man mellankyrkans västmur och torn – i den mån detta kommit till utförande – och förlängde långhuset med  $1\frac{1}{2}$  travé mot väster. Härvid uppstod de ännu skönjbara rivnings-skarvarna i kyrkans långmurar i N2 och S2 och avbröts de murtrappor som lett till eller avsetts att leda till västtornet. Den södra murtrappan fick sluta blint men den norra fick via en spiraltrappa förmedla kommunikation med kyrkvinden. Vid rivningen av västmuren och tornet frigjordes en hel del material av huggen sten, som man tog tillvara och använde på nytt. Däribland kan nämnas sockeln, vilket förklarar den absoluta överensstämmelsen mellan sockeln på de nybyggda västra delarna av långhuset och de från mellankyrkan härrörande; vidare västportalen i tornet och rosett-fönstret, vilka insattes i de nya delarna av sydfasaden med ungefär samma inbördes placering som tidigare. De huggna ljusöppningsomfattningarna i de två murtrapporna torde också vara sekundärt använda och härrörande från mellankyrkan.

Även vid omdaning av interiören kan man ha övertagit material, som tidigare fungerat eller varit avsett att fungera i mellankyrkan, nämligen väggpilastrarna B1, C1, A2 och D2; t o m hörnpilastrarna A1 och D1 kan ha fungerat i mellankyrkan, nämligen i



tornets nordvästra och sydvästra innerhorn. Detta material frigjordes dels då västtornet revs, dels då byggnadsplanerna för mellankyrkan ändrades och väggpilastrarna i N3, N4, S3 och S4 avlägsnades, vilket ju skedde före branden. Några brandskador finns ej heller på väggpilastrarna inom kyrkans västra del. Detta värdefulla material av väl huggen sten låg troligen i förråd, då dominikanerna övertog kyrkan – det var ju bara några år sedan planerna för mellankyrkan ändrades och de aktuella väggpilastrarna avlägsnades – och med sann medeltida sparsamhet på nytt användes. Att väggpilastrar av mellankyrkans form återfinns inom kyrkans västra del behöver därför enligt författarens mening icke innebära, att dominikanerna vid den planerade välvningen av kyrkan avsåg att nyttja pelare av den för mellankyrkan avsedda formen.

Att man för nordfasaden valde att förse även de två nya travéerna västerut med parställda rundbågiga fönster, kan ha berott på att man ville ge fasaden en enhetlig gestaltning. I fönstrens omfattningar kan ingå material från fönstren i mellankyrkans halva västligaste travé och västgavel.

De stora gotiska fönstren i västfasaden liksom fönstret i S2 måste anses ha tillkommit på samma gång som omgivande murverk. Varken invändigt eller utvändigt finns det något som tyder på att de skulle vara senare tillkomna. Tidigare forskare har observerat den påfallande motsättningen mellan de utpräglat gotiska fönstren och klart romanska detaljer som den västra av sydportalerna, rundfönstret och de invändiga valvpilastrarna m m. Roosval<sup>38</sup> hävdar resolut, att de gotiska fönstren tillkommit omkring 1400 samtidigt med korutbygget. Faktiska förhållanden visar emellertid att detta icke kan vara riktigt. Aron Andersson<sup>39</sup> har visat, att det på Gotlands landsbygd finns flera kyrkor med gotiska masverksfönster från 1200-talets sista fjärdedel. Som exempel kan nämnas Ekeby med sådana fönster från 1270–80-talet, Barlingbo från omkring 1280, Endre från 1297, Etelhem från slutet av 1200-talet, Bro och Vallstena från omkring 1300. Impulsen har så vitt man kan se kommit från S Nicolaus. Västgavelns fönster i S Nicolaus och fönstret i S2 bör därför ha tillkommit senast under 1270-talet.

Den påfallande stilistiska skillnaden mellan de gotiska fönstren och de nämnda romanska detaljerna anser författaren till denna beskrivning få sin förklaring genom att man på nytt använt huggstensmaterial som frigjordes, då mellankyrkans västmur och torn revs.

Det stora pseudobasilikala gavelröstet är en helt annan andas barn än västgavelns nedre delar och verkar i så hög grad främmande för gotländska förhållanden, att man måste fråga, om det verkligen tillkommit på sam-

ma gång som gavelns nedre delar. I detta sammanhang bör erinras om det tidigare påpekade förhållandet att röstets liv ligger något innanför de nedre delarnas liv och att det skiljes från dessa genom en tegelremsa. På samtidighet kan å andra sidan tyda, att denna gavel och med denna följande takform efterbildats på den gotländska landsbygden i Roma sockenkyrka och i Närs kyrka. Lundberg<sup>40</sup> säger om detta gavelröste: "Trots att de gotiska fönstren ha infogats är dock västgavelns röste alldeles romanskt i sina former. Endast de i tegel murade blinderingsrosorna och själva gavelns djärva resning tala om det nya. Denna gavel har sina närmaste fränder på fastlandet, t ex i Söderköping, Skenninge och Åtvids bergslags kyrka". Kanske ger detta en antydning om förklaringen till gavelröstets främmande karaktär: det kan – trots den romanska formgivningen, vilken dock kanske snarare bör betecknas som provinssiell än som regelrätt romansk – ha uppförts senare och under ledning av annan byggmästare.

#### Rakslutna kyrkans konsthistoriska ställning och datering

Särskilt karakteristiska för valvsystemet i S Nicolaus är ju pelarna. Sådana av exakt samma slag med skråkantade socklar och profilerade kapitällister återfinns delvis identiskt lika i S Lars. T o m kapitällister med exakt samma profil återfinns där. Ett samband mellan dem måste finnas såsom tidigare forskare allmänt hävdad.<sup>41</sup> Om S Nicolaus kom först eller S Lars, såsom Lundberg hävdar, kan väl knappast avgöras och är ju också av mindre betydelse. Pelarformen har upptagits i några få kyrkor: S Görän, Öja och framför allt Roma sockenkyrka. Denna kyrka är – med sitt rakt avslutade kor, sitt rektangulära långhus, sitt pseudobasilikala tak, sina tre skepp skilda åt av pelare med kvadratisk plan och spetsbågiga valvbågar med rätvinklig profil – en förminskad och något lantlig kopia av S Nicolaus. Roma sockenkyrka har ovanför valvarkaderna mellan långhusets skepp resta tryckmurar. Sådana finns icke i S Nicolaus i detta skede och har så vitt man nu kan se ej heller någonsin funnits. Likväl måste det mellan de bägge byggnaderna ha funnits ett mycket nära samband. – I detta sammanhang kan förtjäna framhållas, att i Roma klosterkyrka finns pelare av samma slag som i sockenkyrkan och i S Nicolaus: kvadratisk plan, skråkantad sockel och listkapitäl; pelarna i S Nicolaus är dock avsevärt högre. Även om Roma klosterkyrka, som ju är väsentligt äldre, och S Nicolaus som rum betraktade är varandra i grund olika, är dock likheten mellan pelarna så påfallande att ett samband kan tänkas, trots den stora tidsskillnaden. Att cisterciensernas

stränga former togs upp i en tiggarmunkkyrka, kan väl betraktas som ganska rimligt.

Vad beträffar förebilder och paralleller till S Nicolaus efter fullbordandet med det rakslutna koret och förlängningen åt väster pekar Lundberg<sup>42</sup> på Westfalen och särskilt på S Johannes i Osnabrück, grundlagd 1256 och invigd 1289. Han återfinner där S Nicolaus enkelt verkningfulla, stränga former. Rummets proportioner ger därstädes samma fria rymd, och pelarna står lika smala och glest placerade. Lundberg vill rent av antyda, att S Nicolaus spelat en roll som givande part gentemot S Johannes. Som paralleller till S Nicolaus pekar Lundberg på domkyrkorna i Strängnäs och Västerås i deras äldsta skick. Härtill torde kunna fogas dominikanernas klosterkyrka i Strängnäs.

Även Thümmeler<sup>27</sup> utpekar S Johannes i Osnabrück som en nära släkting till S Nicolaus. I rummets bredd och överskådlighet och stödapparatens ytterligt enkla former finner han med den westfaliska kyrkan besläktade drag. Även valvformerna och det pseudobasilikala taket riktar tanken mot westfaliska förebilder.

Beträffande dateringen av S Nicolaus som den stod efter utbyggnaderna åt öster och åt väster med det rakslutna koret yttrar Lundberg,<sup>43</sup> att pelarna inte gärna kan tänkas byggda förrän efter S Lars, dvs omkring 1260 och under följande årtionde. Valven daterar han förslagsvis till 1270-talet. Författaren till föreliggande beskrivning kan dock icke finna något tvingande skäl att obetingat betrakta S Lars som givande part. Förhållandet kan vara det motsatta. Någon större betydelse för dateringen torde detta dock icke medföra.

Med hänsyn till vad som ovan anförts, synes den period i S Nicolaus byggnadshistoria, som börjar med dominikanernas övertagande av kyrkan efter branden och medför utbyggnaderna åt öster, åt väster och välvningen i två etapper, böra förläggas förslagsvis mellan mitten av 1250-talet och 1270-talet.

#### De nuvarande travéerna 5 och 6 och det polygona koret (pl I:1)

Att de två östra travéerna – 5 och 6 – och det nuvarande korutsprånget är en enhetlig byggnadsperiod vitsordas av alla äldre forskare. Förband finns inte mot mellankyrkan; mellan korutsprånget och långhuset finns däremot förband, sammanhängande skråkantad sockel finns, med undantag för rakslutna kyrkans sockel på södra sidan, runt långhusets östra delar och korutsprånget, alla fönster är klart gotiska, valvstöden är av likartade former inom hela byggnadspartiet och valven skiljer sig genom sin högre och djärvare resning

tydligt från valven längre västerut i kyrkan. Det är givetvis denna uppenbara enhetlighet inom ifrågavarande byggnadsdel i förening med det förhållandet att av den rakslutna kyrkans östparti intet återstår ovan jord, sockeln på sydsidan dock undantagen, som har hindrat äldre forskare från att inse, att det rakslutna stadiet existerat.

Ett förhållande som är ägnat att väcka förvåning, är att man vid sista utbyggnaden åt öster icke använde den del av södra långhusmuren som härrörde från rakslutna kyrkan. Detta är ett avsteg från den på medeltida byggnader snart sagt överallt iakttagbara regeln att i möjligaste mån spara och i nya sammanhang nyttja äldre användbart murverk. Varför man icke iakttog denna regel, då S Nicolaus vidgades sista gången åt öster, vet vi nu icke. Att det funnits någon speciell och tvingande anledning, får dock anses vara sannolikt. Kanske var rakslutna kyrkans östra delar dåligt byggda eller konstruerade så att de hotade att rasa eller kanske verkligen rasade. Därom eller om någon annan rimlig anledning vet vi emellertid intet.

Svahnström<sup>44</sup> hävdar, att korutsprånget ”av vissa tecken att döma” från början planerats något lägre. Vilka dessa tecken är, sägs inte, men det kan förmodas, att det är uppdelningen av korutsprångets valvpilastrar i två partier, skilda åt av en kapitälliknande bildning. Korutsprånget verkar emellertid helt homogent – även i höjdded – och de kapitälliknande bildningarna torde ha tillkommit av estetiska skäl.

Tidigare forskare har, såsom det vill synas med all rätt, satt korutbygget i S Nicolaus i förbindelse med korutbygget i S Karin, vilket påbörjades 1376, stod färdigt 1388 och invigdes 1391. Svahnström<sup>45</sup> hävdar, att korutsprånget i S Nicolaus ”i sin genomförda gotiska stil står så nära motsvarande del i S Karin, att ett samband i tid och kanske även arbetsledning måste förutsättas”. Detta är naturligtvis riktigt. Med anledning härav daterar han korutsprånget och de två östra travéerna i S Nicolaus till 1300-talets slut eller omkring år 1400. Han synes härvid, i likhet med andra forskare utgå från att korutsprånget i S Karin var det äldre och givande byggnadsverket. Så vitt författaren till föreliggande beskrivning kan förstå, finns det dock ingenting som bevisar detta. Det kan också vara tvärt om. Det mest sannolika torde vara, att de två byggena pågått samtidigt. Frågan torde aldrig med bestämdhet kunna avgöras.

Korutsprånget och de två östra travéerna i S Nicolaus dateras med hänsyn till det resonemang som ovan förts till 1300-talets sista tredjedel.

# S Nicolai ruin i nyare tid

Såsom ovan nämnts (s 9) anses dominikanerklostret ha bränts och skövlats vid lybeckarnas anfall 1525. Att klostret därvid förstördes och att byggnaderna därefter i samband med reformationen nedbröts för byggnadsmaterialets användning på annat håll, torde vara säkert. Såsom ovan nämnts (s 58) finns det däremot tecken som tyder på att kyrkan icke blev bränd, varför det är troligt, att taket fanns kvar under lång tid även efter klostrets nedläggelse. Det underhölls dock givetvis icke och skattade därför småningom åt förgängelsen.

Även om den övergivna kyrkobyggnaden icke underhölls, synes den dock icke ha varit utsatt för direkt skadegörelse, förrän borgmästaren Grevesmühl år 1795 tillät sig att taga huggsten därifrån och därigenom allvarligt skadade byggnadens finaste arkitektoniska prydnader, portalerna, och de för exteriören särskilt betydelsefulla strävpelarna på korutsprånget. Serafimerordensgilletts attentat ledde lyckligtvis aldrig till någon åverkan.

I den rapport som J W Gerss avgav den 31 mars 1808 med anledning av hans besiktning av ruinerna 1807<sup>46</sup>

och som det kan finnas anledning att något utförligare uppehålla sig vid, eftersom det är den första av en byggnadsfackman gjorda redogörelsen för ruinernas tillstånd vid den aktuella tidpunkten (fig 128 och 129), inhämtas bl a följande. I mittskeppet i S Nicolai ruin var andra, femte och sjätte valvet från väster (M2, M5 och M6) nedfallna liksom också valven över koret. I tredje och fjärde mittskeppsvalvet (M3 och M4) fanns fem större eller mindre öppningar ävensom i tredje valvet från väster i södra sidoskeppet (S3). Korets strävpelare var till största delen förstörda och portalernas kolonner saknades, men kapitälerna var bevarade. Om spiraltrappan i norra muren vid N5 säges, att den mur som format yttre delen av spiraltrappan varit utbyggd på kyrkväggen och var alldeles nedfallen. Det kan konstateras, att ruinens tillstånd är detsamma, den dag som idag är som på Gerss tid, undantagandes dock att de små hålen i valven lagats och att vissa kompletteringar gjorts på strävpelarna och portalerna.

Såsom nämnts synes Gerss rapport icke ha lett till några praktiska åtgärder. I en av P A Säve år 1850 utförd beskrivning av ruinen<sup>47</sup> läses: "Kyrkan har

Fig 128. S Nicolai ruin från väster. Efter akvarell av J W Gerss 1807 (ATA). Foto N Lagergren 1966.

*The ruins of St Nicholas from W.  
After a watercolour  
by J W Gerss, 1807.*



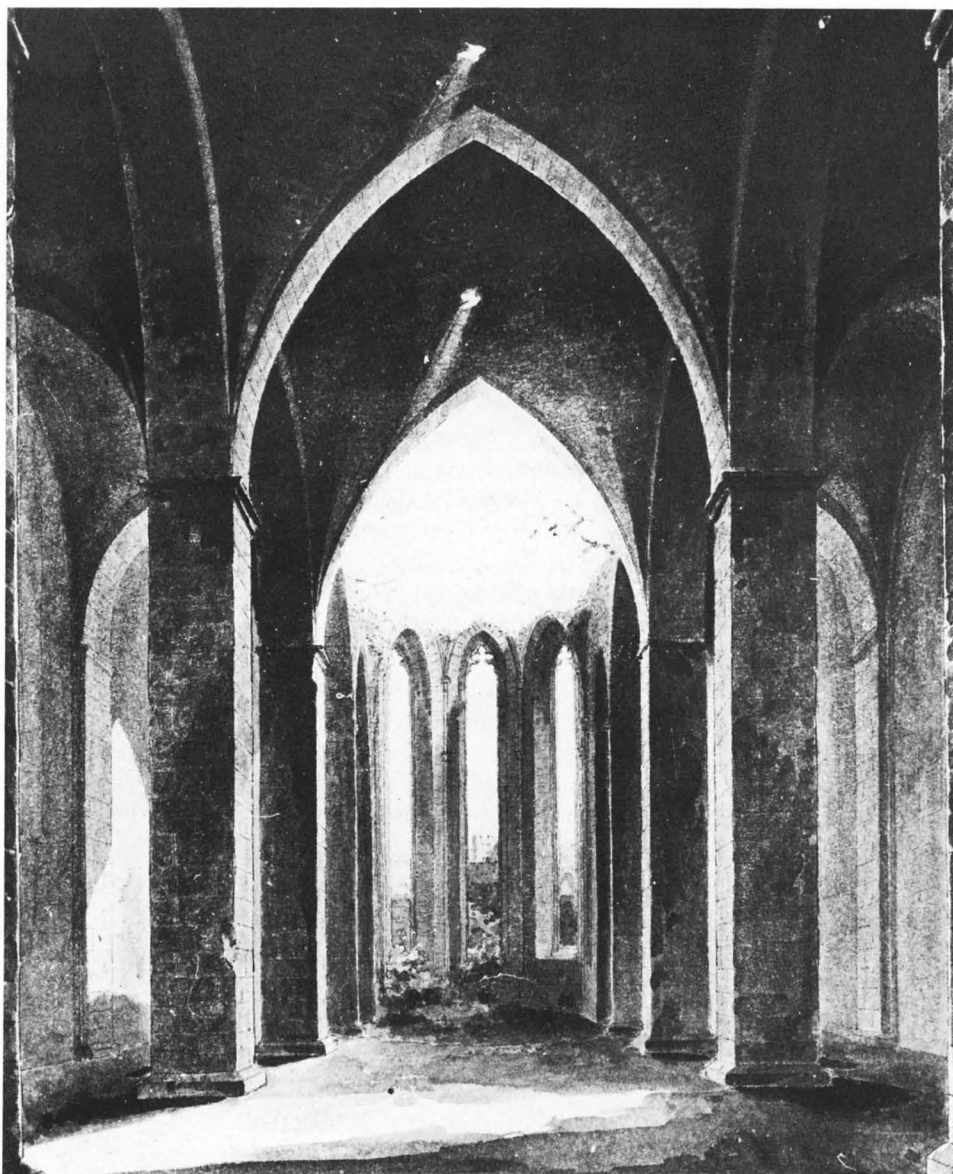


Fig 129. Interiör mot öster. Efter akvarell av J W Gersts 1807 (ATA). Foto N Lagergren 1966.

*Interior looking E.  
After a watercolour  
by J W Gerst, 1807.*

länge och först av alla varit väl vårdad – senast genom von Hohenhausens<sup>48</sup> välvilliga omsorg – – –”. Vilka åtgärder von Hohenhausen föranlett är icke bekant. Det har icke heller kunnat fastställas, om F G A Dahls plan av år 1864 ledde till några åtgärder för S Nicolai del. Dock var det troligen nu som ankarjärnen inom långhusets ö del tillkom. Av större betydelse blev de av E V Langlet ledda arbetena på ruinerna 1884 och 1885. Enligt Langlets berättelse i akademiens Månadsblad 1885 utfördes murnings- och cementeringsarbeten på kormurarna och efter hela långhuset och på västra gaveln. Åtgärden torde ha inneburit krönbehandling. Vi-

dare cementbehandlades valvkuporna, främst i mittskeppet. Två stora valv i mittskeppet – vilka anges ej – återställdes med sten som frigjorts vid rivningen av den stora tornhuvu på S Karin. Ett par av sidoskeppens gördelbågar – vilka anges ej heller i detta fall – upphjälptes och förstärktes, delvis med insättande av nya stenar. Gördelbågen mellan N5 och N6 kompletterades med nya stenar med samma profil som de gamla. Trappuppgången i norra muren – troligen den vid N2 – reparerades och förbättrades. Masverket i rundfönstret över den västra av sydportalerna förstärktes med cement; komplettering kunde ej utföras på grund av det



gamla stenmateriallets skröplighet. Norra portalen försågs med nyhuggna sidostycken och med järngrindar, fästade i dessa. Korets fönster och stråvpelare kompletterades med nyhuggna block liksom också den lilla nischen i koret med uttömningshållet. En tydligen planerad komplettering av sydportalerna kunde icke utföras av brist på pengar. — År 1886 planerades och renjordes marken inom ruinen efter Langlets arbeten och täcktes med strandgrus.

Efter avslutandet av Langlets arbeten 1885 torde ruinen ha befunnit sig i gott skick.

Under åren 1912–13 utfördes under ledning av Emil Ekhoft de ovan nämnda grävningarna under kyrkans golv. Markeringen i marken av de framgrävda grundresterna utfördes 1915. I samband med grävningarna planerades en behandling av valven, vilken dock aldrig kom till utförande.

Frågan om valvens behandling återupptogs på 1920-talet och aktualiserades kraftigt genom ett ganska omfattande ras från de bevarade resterna mot väster av valvet i M5. På begäran av riksantikvarieämbetet utarbetade byrådirektören vid kungl byggnadsstyrelsen N Royen ett förslag till behandling och förstärkning av valven, vilket 22 september 1928 överlämnades till byggmästaren Th Johansson för genomförande. Arbetena pågick ännu 1931 under Johanssons ledning.

Som ovan nämnts blottades under åren 1934 och 1935 åter under ruinens golv befintliga grundrester och

markerades i marken. I samband med grävningarna fogströks norra fasaden, varjämte torvtäckningen på valven reparerades och vattenledning drogs upp.

Under försommaren 1958 utfördes en genomgripande konservering av korpartiet. Efter omsorgsfull rensning av murkrönen täcktes dessa med betong, som armerades där så var påkallat. Kvarsittande delar av valvribbor fixerades med fastgjutna järnhakar. Östra långhusväggen och korutsprånget fogades såväl utvändigt som invändigt liksom ett bristfälligt parti kring den öppna spiraltrappan på norra sidan. På insidan av långhusets östra mur igensattes två större håligheter, som uppkommit genom att stenar i murverket brutits ut. Dessa håligheter torde dock ha utgjort rester av murnischer (jfr s 75).

Som ovan nämnts uppfördes år 1929 för första gången "Petrus de Dacia", ett musikskådespel av Friedrich Mehler med text av Josef Lundahl, utökad och omarbetad av Hildegard och Friedrich Mehler. Detta skådespel har därefter uppförts varje sommar under månaderna juli och augusti, åren 1931 och 1940–1945 dock undantagna. År 1938 bildades Föreningen Ruinspelen.

Med anledning av nämnda verksamhet har en del åtgärder vidtagits i ruinen. Till att börja med borttogs för spelen erforderliga anordningar efter säsongens slut. I varje fall från och med 1948 kvarstår scenuppbyggnad och gradiner året om. År 1949 täcktes det

Fig 130. S Nicolai ruin från öster. Efter akvarell av M G Anckarsvärd 1826 (UUB). Foto i ATA.

*The ruins of St Nicholas from E. After a watercolour by M G Anckarsvärd, 1826.*





Fig 131. Ruinen från norr. I förgrunden "Norra pumptorget". Foto i ATA.

*The ruins from N. In the foreground the "Norra pumptorget".*

stora hålet i valvet i M2 efter ett av länsarkitekten Olle Karth utarbetat och av riksantikvarieämbetet godkänt förslag. Arbetet bekostades av Föreningen Ruinspelelen. År 1949 indrogs i ruinen för spelen erforderliga elektriska ledningar efter förslag av elektricitetsverkschefen R Rosengren. Till anläggningen hör en på platsen för högaltaret uppställd kiosk, byggd efter ritning av Erik Hoff.

### Ruinens friläggande

Av exempelvis Anckarsvärds avbildning från 1826 (fig 130) framgår, att ruinen då var förbyggd på östra sidan; så var även fallet på den norra (fig 131). De två tomterna öster om ruinen, nr 112 och 113 i Norderrotens tredje kvarter (fig 132) inköptes 1869, varefter på dem befintliga byggnader, vilka sades vara mycket skäm-

mande och skadliga för ruinen och hindersamma för forskare, revs.<sup>49</sup> Genom skrivelse den 26 oktober 1881 lämnade akademien handlanden J Lindal tillstånd att till dess annorlunda bestämdes nyttja de två tomterna som trädgård under villkor att området hölls inhägnat och att endast låga växter och buskar finge planteras, så att ruinen icke skymdes. Området är nu utlagt till allmän plats.

Efter segslitna förhandlingar genomdrevs år 1885, att av tomterna 79–82, belägna omedelbart norr om ruinen, de närmast denna belägna delarna intill en gräns om 40 fot från ruinen skulle avträdas fria från byggnader.<sup>50</sup> Dessa delar av tomterna hade kronojordskaraktär. Akademien anslog 50 kronor till var och en av ägarna som bidrag till flyttning av byggnader. Även de på norra delarna av tomterna belägna byggnaderna har sedermera rivits och området utlagts till allmän plats.

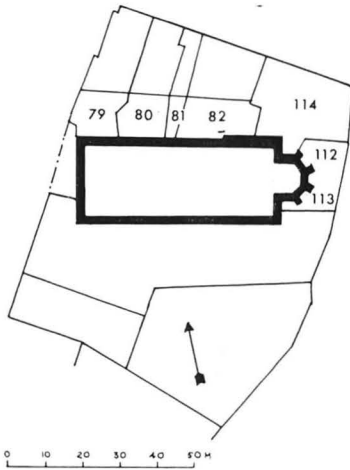


Fig 132. Plan med äldre tomter kring ruinen. Skala 1:2000.

*Plan with older plots round the ruin.*



Fig 133. Pilasterkapitäl av huggen kalksten, placerat vid södra sidoskeppets östra mur. Om kapitälet haft någon funktion i kyrkan kan icke avgöras. Foto R Hejdström 1974.

*Pilaster capital of tooled limestone, placed by the E wall of the S aisle. It is impossible to determine whether the capital served any useful purpose in the church.*

Med ägaren av tomten 114 träffades överenskommelse samma år om friläggning av den närmast ruinen belägna delen av tomten under kommande vår. Norra delen av tomten är allttjämt bebyggd.<sup>51</sup>

Tomten söder om ruinen är upplåten åt frimurarlogen S Nicolaus, som där anlagt en vacker park med åtskilliga träd och buskar av märkligt slag.

# Noter

1. *C J Bergman*, Visby. Korta anteckningar om stadens topografi, historia, statistik, fornlemningar och nejder. – *P O Westlund*, Byggnadsminnen, i: Ad patriam illustrandam. Hyllningsskrift till Sigurd Curman 30 april 1947, s 321–374. – *L Bohman*, Stadsbilden, i: 1800-talets Visby. En bilderbok utgiven med anledning av Sällskapet D B V:s 150-åriga tillvaro, s 9–32.
2. Rapport i ATA.
3. Westlund, a a, s 326.
4. Bergman, a a, s 39.
5. Bergman, a a, s 39.
6. *E E Areen*, Gustavianska konstnärsbref, C F Sundvall till A U Wertmüller, s 14.
7. Uppgifterna om överintendentens yttrande och Gerss förrättning hämtade ur överintendentsämbetets arkiv i riksarkivet.
8. *J C Linnerhielm*, Bref under nya resor i Sverige.
9. Under redaktion av *S E Noreen*, *R Holmström* och *A Svensson*.
10. *Y Brilioth*, Medeltiden, i: Handbok i Svensk kyrkohistoria 1, s 103. – *J Gallén*, La province de Dacie de l'ordre des frères precheurs.
11. *H Hildebrand*, Sveriges medeltid III, s 991. – *T Schmid*, Om klosterkult och klosterliv på Gotland, i: Boken om Gotland I, s 420–440.
12. I ruinen förvaras en marmortavla, vars text av inhuggna förgyllda bokstäver berättar härom. Tavlan var tidigare uppsatt invändigt på södra långhusmuren men är nu nedtagen och undanställd.
13. Dessa handlingar förvaras i ATA.
14. Redogörelse för dessa undersökningar, sammanställd av författaren till föreliggande beskrivning och bestående av en analytisk rapport med tillhörande fotografier och uppmättningsritningar, förvaras i ATA liksom de samtidigt med undersökningarna utförda uppmätningarna av ruinen, utförda av ingenjören Ragnar Andersson. – Jfr *E Lundberg*, *I Andersson* och *J Nihlén*, Visbybilder, s 160.
15. De i bruk liggande delarna av grunderna torde i icke ringa utsträckning härröra från Ekhooffs markering. Ekhooff var emellertid en samvetsgrann vetenskapsman, varför de likväl i huvudsak torde förtjäna tilltro.
16. Man uppger för turisterna, att i denna kista påträffats ett skelett med brutet lårben och att detta skulle vara kvarlevorna efter Petrus de Dacia, dominikanerklostrets berömda prior under åren 1284–1289. Visserligen kan det ju ligga mycket nära till hands att antaga, att klostrets mest berömda prior begravts på denna förnämliga plats, men undersökningen 1935 gav inga bevis härför och från undersökningen 1912–1913 finns inga anteckningar bevarade. Uppgifterna, att denna kista skulle ha härbärgerat Petrus de Dacias kvarlevor, torde därför få hänvisas till modern legendbildning.
17. Begravningar, som anträffats i sådant läge, att de kunde få kvarligga utan att undersökningen av grunderna berövades värdefulla upplysningar, lämnades här som annorstädes konsekvent oröda.
18. Anledningen till att icke samtliga bipelargrunder kommit till utförande torde vara den, att på platsen legat ett långhus av trä (se vidare härom s 97), som fungerat tillsammans med absidkoret och som användes för gudstjänstbruk ännu medan mellankyrkans yttermurar stod under uppförande.
19. *E Lagerlöf* och *G Svahnström*, Gotlands kyrkor, s 66.
20. *C G Brunius*, Gotlands konsthistoria 1, s 174–194.
21. *G Lindström*, Anteckningar om Gotlands medeltid, s 227.
22. *H Hildebrand*, Wisby och dess minnesmärken, s 25–34. – Se också *Hans Hildebrand*, Sveriges medeltid III, s 984 och 991.
23. *J Roosval*, Die Kirchen Gotlands. Om S Nicolaus s 127–130.
24. *J Roosval*, Den gotländske ciceronen, s 60 f.
25. *J Roosval*, Den kyrkliga konsten under medeltiden, i: Boken om Gotland I, s 271–315.
26. *E Lundberg*, byggnadskonsten i Sverige under medeltiden 1000–1400, s 446–450.
27. *H Thümmeler*, S:t Nicolai in Visby, eine Hallenkirche mit Stützenwechsel nach westfälischen Vorbild, i: Gedenkschrift Ernst Gall, s 301–310.
28. *E Lagerlöf* och *G Svahnström*, Gotlands kyrkor. En vägledning, s 65–70.
29. A a, s 447.
30. A a, s 304.
31. *E Lagerlöf* och *G Svahnström*, Gotlands kyrkor, s 47.
31. *E Lundberg*, a a s 432. *E Lagerlöf* och *G Svahnström*, a a, s 41.
32. A a, s 448.
33. A a, s 305.
34. *G Svahnström*, a a, s 41.
35. *E Lundberg* (a a, s 450) anser, att impulserna gått i motsatt riktning, det skulle sålunda vara långhuset i S Nicolaus efter ändringen av byggnadsplanerna, som legat bakom utformningen av det nya långhuset i Mariakyrkan.
36. *E Lundberg*, a a, s 437. – *E Lagerlöf* och *G Svahnström*, a a, s 59.
37. *G Svahnström* anser, troligen med rätta, att kyrkan ursprungligen byggts som faktorikyrka (a a, s 69).
38. *J Roosval*, a a, s 60.
39. *A Andersson*, Die Glasmalereien des Mittelalters in Skandinavien: Schweden.
40. A a, s 450.
41. Exempelvis *Lundberg*, a a, s 448.
42. A a, s 448.
43. A a, s 450.
44. *E Lagerlöf* och *G Svahnström*, a a, s 69.



45. A a, s 69.  
 46. ATA.  
 47. ATA.  
 48. Mikael Silvius von Hohenhausen, ämbetsman, militär, tf landshövding på Gotland 1831, landshövding 1833 till sin död i Visby 1849.  
 49. Skrivelse från hospitalsdirektionen till vitterhetsakademien 7.5.1869 (ATA). Akademiens svar daterat 29.5.1869 återfinnes i akademiens konceptbok för nämnda år f 80 (ATA).  
 50. Av akademiens skrivelse i ämnet den 29 januari 1885 till konungens befallningshavande framgår, att akademien, då staten helt nyligen nedlagt dryga kostnader på Visby kyrkoruiner, ansåg det vara angeläget att dessa frigörs från vidhängande byggnader och annat skräpigt grannskap. (Akademiens konceptböcker 1885 f 27, ATA).  
 51. Ägarens, C B Broström, skrivelse i ämnet är daterad 2 november 1885 (ATA) och riksantikvariens svar ställt till konungens befallningshavande, den 20 i samma månad (Akademiens konceptböcker 1885 f 223, ATA).

## Planutveckling

- I. Absidkyrkan.  
 Den äldsta anläggningen bestod av ett absidförsett kor till vilket troligen hörde ett provisoriskt långhus av trä. Omkring 1230.
- II. Mellankyrkan.  
 Ett nytt långhus om  $2\frac{1}{2}$  travé och med torn i väster påbörjas. 1240-talet. Bundet välvningssystem, vilket snart överges. Svår brand, troligen i början av 1250-talet. Dominikanerna övertar bygget.
- III. Rakslutna kyrkan 1.  
 Absidkyrkans kor rives. Det påbörjade långhuset fullföljes, vidgas med 1 travé åt öster och förses med ett rakslutet kor. Hela kyrkan välvs.
- IV. Rakslutna kyrkan 2.  
 Långhusets västfront rives och ersättes med två travéer. Arkitekturdetaljer från de rivna partierna tillvaratas och används på nytt. De två nybyggda travéerna välvs. III och IV från mitten av 1250-talet – 1270-talet.
- V. Travéerna 5 och 6 och det polygona koret.  
 Rakslutna kyrkans östligaste travé och det rakslutna koret rivs och ersätts med de nuvarande travéerna 5 och 6 och det polygona koret. De nya partierna välvs. 1300-talets sista tredjedel.

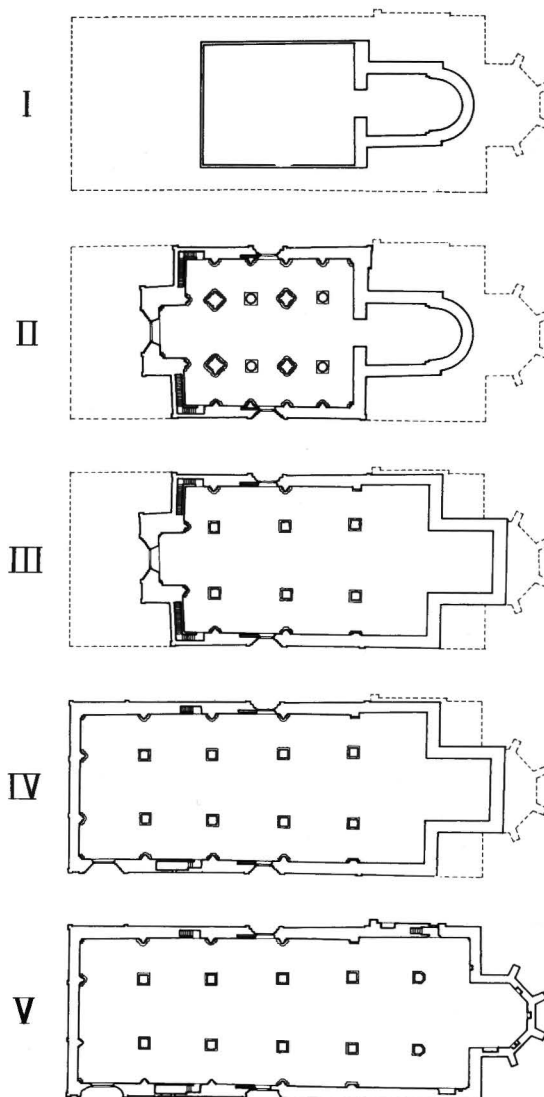


Fig 134. Kyrkans planutveckling. 1:1000.  
 Development of the plan of the church.

# Summary

## *The ruins of Visby. A brief history*

In 1525, the northern parts of Visby were burned and sacked during an invasion by armed forces from Lübeck. At the Reformation the convents were closed and all the churches but the cathedral were deserted and fell into ruins. Afterwards they served to a greater or smaller degree as sources of dressed stone. In 1863 the Crown decreed that the care of the Visby ruins, which since 1787 had been the duty of the Seraphim Order Guild, was to be the province of the Directors of Visby Hospital, and in 1880 the ruins were placed in the care of the Royal Swedish Academy of Letters, History and Antiquities.

Formerly, people had little appreciation of ruins as cultural and historical monuments. They were regarded only as material assets. During the 1730's, the State proposed the sale of the ruins—probably for demolition. Orders were sent out that iron and bricks that could be re-used were to be removed from the ruins. The borough administration protested energetically against this in 1736, and stressed the significance of the ruins as monuments. In 1783 the Seraphim Order Guild decided that the ruins were to be sold, with the obligation that the purchaser was to demolish them and level off the sites. No buyers were forthcoming.

In 1801 architect C F Sundvall, was sent to Visby to inspect the ruins. In his report he advocated eloquently and energetically the protection of the threatened monuments, and proposed that scale drawings should be made of the ruins by a skilled architect. This led in 1807 to a visit by J W Gerss, who measured and made drawings of the ruins (figs 128 och 129), and suggested measures to strengthen and protect them. Already in 1810 a grant was authorised, which was not asked for until 1825, after which the matter was referred to the Royal Academy of Letters, History and Antiquities, which did not, however, make a pronouncement before 1834. It was probably some time before any practical steps were taken. In 1864, the Academy entrusted F G A Dahl, architect, with the task of drawing up a plan for the restoration and future care of the ruins. This plan does not seem to have had led to any immediate practical measures, but it was important to the future on account of its statements of principles. It was not until the year 1885 and with a proposal drawn up by E V Langlet, architect, that considerable practical measures were applied. Since then the ruins have been cared for continuously.

With the advent of neo-Romanticism, more interest was taken in ruins, including those at Visby. Many illustrated works with descriptions appeared during the nineteenth century, beginning with C F Linnerhjelm's *Brefunder nya resor i Sverige* in 1805. Less ambitious publications, more in the nature of guides for tourists, the first being J G Klingwall's *Fornlämningar i Visby*, were published. The many guides for tourists which have followed this work bear witness to the

great and lasting popularity of the Visby ruins as a tourist attraction.

## ST NICHOLAS' CHURCH

### *Excavations*

During the period 1934–1935 excavations were made under the floor of the ruin under the supervision of the present author. These excavations revealed considerable remains of former parts of the building (Pl VI:3 and figs 9 and 10), of the greatest significance for the elucidation of the building history of the church. At the same time the remaining building was measured and investigated in detail.

Within bays 5 and 6, foundations of a square chancel with a semicircular apse were found, as well as the foundations of the east wall of the church planned in connection with this chancel (figs 11, 12). These foundations, which extend down to a considerable depth, were, like the rest of the foundations, constructed of rough limestone blocks without mortar. In the nave part of bay 4 was found a shallow foundation wall, difficult to interpret, connected with the absidal chancel. It may have been intended as the base of a rood loft.

In bays 6 and 7 were found the foundations of an east wall, and in connection with this a chancel as wide as the nave with a straight ending in the east (fig 36). This stage in the construction of the church is called the straight-ended church in the following.

The foundations of a west wall and a tower, the eastern part of which had rested on piers in the same places as the present piers B3 and C3, were found in bays 1 and 2 (figs 21, 22). These foundations supported the west end of the so-called "middle church", the walls of which are still standing in bays 3 and 4 and partly also in bay 2.

The foundations of all the vault piers and the pilasters were revealed during the excavations (figs 27–30). It is especially interesting to note that the foundations of piers B3 and C3, the forerunners of which were to support the eastern parts of the tower, are stronger than the others. In bay 4 a foundation was found between the nave and the north aisle, clearly intended to carry a secondary pier in the vaulting system originally intended in the "middle church".

### *Description of the building*

The church consists of a rectangular building with a nave and two aisles with a total of six bays (Pl I:1), and a three-sided chancel in the east. The church has been completely vaulted; now, however, vaults are lacking in M5, M6 and M7. There is no roof.

The church is built of dressed limestone, well trimmed in such details as plinths, pilasters, portals, windows, piers and

vault arches. Originally the exterior had pointed joints, but was later plastered; the interior was plastered from the beginning. Brickwork was used to decorate the west gable, and has been used sparingly in repairs.

The plinth in the west and central parts of the church (fig 48) is richly carved, but is simpler in the eastern parts. The outer walls are embellished with thin pilasters, which have been joined to corners and portals (PIs II and III). The pilasters were probably intended originally to extend to the tops of the walls. There are buttresses only at the outer corners of the chancel.

The church has three portals, two in the south front and one in the north. The two south portals are constructed to emphasize the perspective, with columns at the sides, semicircular arches and tympanums (figs 53, 54). The capitals of the columns have been richly decorated (figs 61–63) and the tympanum of the western south portal had a representation, in contour, of St Nicholas and St Augustine (fig 59). The north portal is simpler (fig 64). Inside the building are also a number of simpler doorways, rectangular or round-headed, leading to stairs or other secondary spaces (figs 25, 26). A portal in the north wall, in bay 6, which led from the monastery to the chancel of the church, is in rich Gothic style (fig 114).

There are both round-headed and pointed-headed windows in the church. Round-headed windows, tall and narrow, combined in pairs, are to be found on the north side in bays 1–4, and on the south side in bays 3 and 4 (fig 55), where also, in bay 1, is a round window with rich tracery (fig 75). Pointed-headed windows, all of which have been equipped with tracery, are to be found in the west wall of the church (figs 1, 74), in the south wall in bays 2, 5 and 6, and also in the north wall, in bay 6, in the east wall of the church and in the chancel (fig 57). The windows in the eastern part of the church—triple windows with pointed trefoil arches (fig 58)—are different in character from the Gothic windows in the western part of the church.

The cloister was north of the church (fig 118). In the north wall there are nine slightly pointed-headed secondary niches—to serve as brackets for the cloister vaulting arches; two such arches meet, curiously enough, in the middle of the north portal. Immediately below the windows in the north front a horizontal recess is cut in the wall for the pitch of the roof. Higher up on the north front are holes for beams and brackets, which may mean that the cloister had two floors secondarily.

The west gable, which, by two vertical sections between the upper and lower roof pitches, has a pseudo-Basilican section (PI III:1), is richly divided by round- and pointed-headed openings and blind arcading. There are also two blind round and two wheel windows, the latter in brickwork, and there, according to tradition, carbuncles were placed to guide seafarers at night. There are also grooves and holes for roof-trusses in the gable.

Only the lower parts of the east gable remain. The central parts of this gable consisted of a large relieving arch (fig 79).

The vaults spring from pilasters in the outer walls and are supported by free piers with square plans, bases with simple

bevelled edges and capitals with mouldings of different designs; piers B6 and C6 differ from the others by their east corners being bevelled. On the west side of C5 is a stone with a carved shield and the inscription IACOB CNARRA and a private owner's mark (fig 96). In the western part of the church, to A4 and D4, the pilasters comprise semi-columns in front of two right-angled offsets (figs 67–70). They have Attic bases with angle spurs originally, and chalice-shaped capitals (figs 80–84), which, on pilasters D4 and A4, are richly decorated with carved vegetation (figs 82, 83). Wall pilasters A5 and D5 are plain with bevelled bases and fillet capitals; they are the only ones that match the vault piers (fig 85). The pilasters in the eastern part of the church consist of round moulding, and do not reach the floor. Several of them have a cone-shaped termination at the bottom and capitals decorated with carved vegetation (figs 86–91). In the corners of the chancel towards the east the pilasters have extremely complex shapes (PI VI:2).

The wall arches are constructed with the necessary curve and right-angled profile in the free edge. They are mostly pointed-headed with more emphasized points in bays 5 and 6 and in the chancel. In N1 and N2 and in S1 and S2 they are clearly round-headed, however.

The arcade arches in all the four westerly bays are pointed-headed, as wide as the sides of the vault piers and with right-angled profiles. The easternmost arcade arches—in bay 6—have, however, their edges bevelled in conformity with the shape of piers B6 and C6.

All the transverse arches are pointed-headed. Up to and including the arches between bays 4 and 5 they are constructed in the same way as the arcade arches, that is, wide, with right-angled corners. The arches in the aisles, between bays 5 and 6, are built of wedge-shaped stones and richly moulded. Also the arch between M5 and M6, on the other hand, had flat soffits and sprang from fillet brackets above piers B6 and C6.

The vaults are built of limestone chips. Two types can be distinguished (figs 103, 104). In one of them the courses emerge at an obtuse angle from the surrounding arches and meet in a distinct angle in the diagonals, whereby the courses in the central parts of the vaults form a four-pointed star with sharp points, directed towards the crowns of the surrounding arches. In the other type, the courses are, in principle, parallel with lines drawn between adjacent arch crowns. The courses in the central parts of the vaults form a rhomboid with the crowns of the surrounding arches. These vaults may be said, in principle, to consist of four gently curved rhomboidal surfaces combined to make a tent-like form. Vaults of the first-named type occur in bays 1 and 2, while vaults of the second type are to be found in bays 3 and 4, and in N5, N6, S5 and S6. The vaults in M5 and M6, now lost, were probably of this type. The vault in the chancel, M7, was richly divided, with profiled ribs between the vault cells (fig 102). In the nave, between the arcade arches and the vault cells, there is vertical walling-up. The distance between the arcade arches and the vault cells was especially great in M5 and M6, where grooves in the walls above the arcade arches indicate the position of the vault cells (figs 97–100).

The scale drawings show that there were a number of niches of varying types in the walls—sedilia and aumbries.

In the outer walls of the church, in bays 2, 3 and 4, in both north and south, are holes for large beams, which suggests that there were galleries along the outer walls of the so-called "middle church". There are also joints in the outer walls of great significance for the interpretation of the history of the building. Thus, in N2 and S2 there is a vertical joint in each extending to the height of the window benches (figs 25, 26), and in N3, N4, S3 and S4 are two vertical joints in each, they, too, extending to the height of the window benches (figs 67–70). The first two joints go right through the wall, while the others are on the inside only.

There are three wall staircases in the outer walls, two opposite each other in N2 and S2, with rectangular openings into the aisles. The south staircase (fig 109) leads to a small room in the wall, lighted by a round window; the north one (fig 108), after going straight, reaches a spiral staircase which led to the church attic. The third staircase, which is in the north wall in N5 and N6, is reached by way of the Gothic portal already mentioned. After going straight up it leads to a spiral staircase, also giving access to the attic (fig 113).

Parts of the church walls are seriously damaged by fire both outside and inside. The north front is gravely damaged and in particular the north portal. There are no signs of damage by fire on the insides of the gables (fig 78). In the interior only the parts of the walls belonging to the so-called "middle church" are damaged by fire. One important item is that damage is found on the parts of the walls constructed after the removal of the pilasters planned from the beginning in N3, N4, S3 and S4. On the other hand, the capitals and upper parts of pilasters A3, A4, D3 and D4 (fig 82) show no signs of fire damage. These details are valuable in the interpretation of the building history of the church.

Outside N5 and N6 was a building in two floors, the south wall of which forms the north wall of the church in N5 and N6. On the lower floor this building had a corridor-like room, covered with a longitudinal barrel vault, and on the upper floor there was, nearest the church, a cross-vaulted room (fig 110). There have been communications with both the staircase in the north wall and the chancel by way of round-headed openings. At a landing above the stairs is a large irregular opening leading into the church (fig 116). It is impossible to say now whether it is to be regarded as the result of demolition or the remains of a doorway made according to plan.

The monastery was north of the church. Traces of the cloister vaulting in the north front and parts of a vault in the wall at N5 and N6 have already been mentioned. Otherwise, the monastery will not be dealt with in this work, for it has not been investigated systematically. In conjunction with excavations made for other purposes, however, remains have been found that give a general picture of the extent of the buildings (fig 118). It is clear that the monastery was of the traditional type, around all four sides of a square area, the cloister and garth.

### *Building history*

After a brief report of earlier scientists' views on the building history of the church, a somewhat different account, based on the present author's studies during the years 1934–1935 and measurements made then, is given in the following.

The first church on the site was an apsidal chancel (fig 120) and parts of the east wall of a planned church. It seems likely that during building operations, this chancel served as a church together with a timber nave, in which—remarkably enough—there seems to have been a rood loft, the foundations of which were found in M4 (Pl VI:3; figs 31, 33).

The parts of the church walls still standing, between the joints on the inside in N2 and S2, and the two corner pilasters on the outside of A5 and D5 belonged to a church that has been designated the "middle church" (fig 121). This church, which was planned to have a nave and two aisles of 2½ bays, ended in the west with the walls whose foundations were found in bays 1 and 2. The nave terminated in a tower, the west half of which rested on the above-mentioned foundations, while the eastern half rested on supports which were replaced by piers B3 and C3. The apsidal chancel may not, as certain details in the foundations show, have been intended for use with the nave of the "middle church". The chancel for the "middle church" was never built, and we know nothing about what it was to be like in appearance. A reconstruction of the planned south and west fronts of the church is given in figures 122 and 123. The present western south portal of the church, and the round window were undoubtedly in the west wall of the tower originally.

It was intended at first to vault this church according to a bound vaulting system with two vaults in each aisle corresponding to one in the nave with alternation in the vault supports between compound piers and columns. The base of one of these columns is preserved (fig 32), and a foundation has been found between M4 and N4. Figure 124 gives a good idea of the system. This system was abandoned, however, in the course of the work of building, probably when the church had reached the height of the window benches. When the recesses in the masonry for the secondary piers, corresponding to the pilasters, were blocked up, the double joints in N3, N4, S3 and S4 appeared. The present groups of twin windows were made. Building, however, did not follow even this modified system. The reason for this was most certainly the fire which left the traces on the walls reported above. It seems likely that it was a wooden nave, which should have been used with the apsidal chancel, that burnt down.

The first Dominicans are thought to have reached Visby in 1227, but they could not have been the builders of the "middle church", for they would not have erected a tower. It must be assumed that some association of foreign merchants built the apsidal chancel, after which the programme was enlarged with the "middle church".

On the grounds of similarities with the chancels of Drotten and St Lars, it is maintained that the apsidal chancel was built during the second quarter of the thirteenth century. Striking stylistic agreement with the east transept and chancel of the cathedral, dated by Svahnström to the 1240's, make it likely



that the "middle church" of St Nicholas was built during this period. Alterations in the plans may have been made around 1250 in conjunction with alterations in the cathedral nave. The fire might well have occurred during the first half of the 1250's. The original builders seem to have given up, and handed the incomplete and ravaged building to the Dominicans. This cannot have been earlier than the first half of the 1250's.

The first thing the Dominicans did was to provide space for divine services by extending the "middle church" by one bay in the east, to which was added a straight-ended chancel as wide as the nave of the church (fig 126). The new parts and the "middle church"—together comprising the so-called straight-ended church—were vaulted with so-called "tent vaults"; the vault supports were square piers with bevelled bases and fillet capitals.

The straight-ended church was probably erected during the 1250's and 60's.

The space provided by the east extension was clearly considered insufficient, and the church was extended westwards by two bays (fig 127). The west wall and tower of the "middle church" were then demolished. The plinths, tower portal with the round window above it, as well as pilasters were saved and re-used. Large Gothic windows with rich tracery were made in the west gable and the south front (fig 74). In the north wall, however, round-headed windows of the same kind as in the "middle church" were made. The vaulting was supported by piers of the same shape as those used in the east extension. The vaults, however, are constructed in another way; the courses form pointed-arched stars. The enlargement westwards may have been made as a direct continuation of the work in the eastern and central parts of the church, but judging by the different technique used in the erection of the vaults, under new supervision. The Gothic windows are of decisive importance for the dating of the work. In the rural areas of Gotland there are several Gothic windows with tracery and stained glass dating from the last quarter of the thirteenth century. It must be presumed that it was Visby that inspired these windows, possibly the church of St Nicholas, which was probably the only church in the city which then had large windows with rich tracery. The extension westwards of the straight-ended church is therefore dated to the last quarter of the thirteenth century.

Still more building operations took place on the church. (Pl I:1). The present bays 5 and 6 and the chancel are generally regarded as a uniform part of the building, distinct from the rest of the church. When they were built, practically the whole of the eastern part of the straight-ended church was demolished, so that only the plinth of the south side remained.

During this building period, which covered the extensions outside N5 and N6, Gothic was the sole prevailing style, with pointed-headed, tracery windows and richly profiled vault ribs and a small portal of a characteristically Gothic type (figs 114–115).

On account of the great similarities to the chancel at St Karin's Church, erected during the years 1376 to 1388, the chancel and the two easternmost bays of St Nicholas are dated to about 1380.

#### *St Nicholas' Church during recent times*

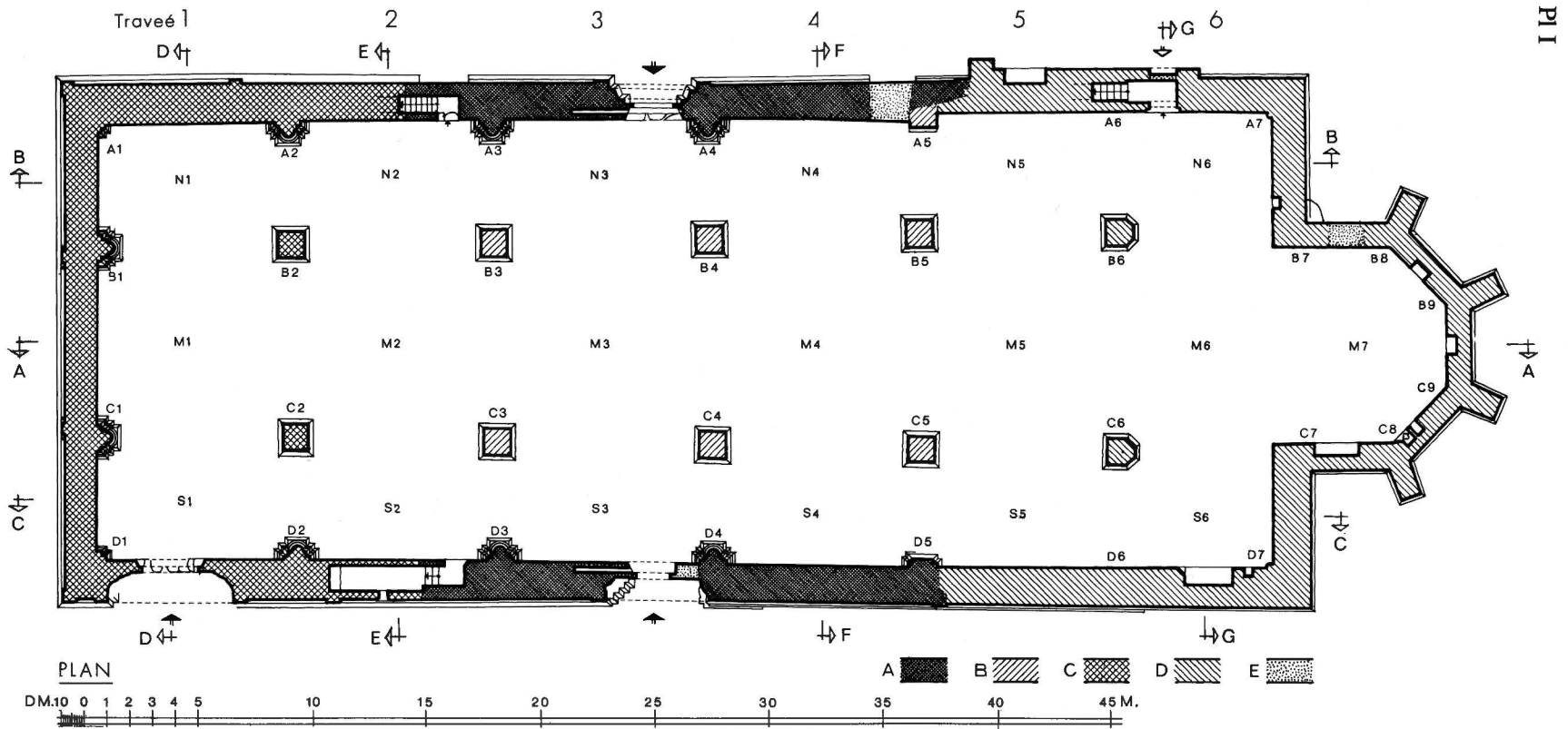
When Lübeck attacked Visby in 1525 the monastery is said to have been burnt and ravaged. The absence of all traces of fire on the insides of the gables shows, however, that the roof of the church cannot have been burnt, as does the fact that the vaulting has been preserved to such an unusually great extent. Even though the building was not kept in repair after the Reformation, it does not seem to have been subjected to direct injury until 1795, when the Mayor of Visby removed stone from the church and thereby damaged gravely both the south portals. In 1807 the ruin was examined by J W Gerst, of the Ministry of Public Buildings, who delivered a detailed report on the state of the ruin, and proposed measures to be taken. Nothing seems to have been done, however, until the time of Governor Hohenhausen, 1831–1849. During the years 1884 and 1885, much reinforcement and conservation was performed under the supervision of E V Langlet, architect. Similar work has been done on several occasions since then. Thus, around 1930, the vaults were strengthened according to proposals by N Royen, and in 1958 a thorough conservation of the chancel was performed. The uncovering of the foundations under the church floor in 1934–1935 has already been mentioned. The foundations were also excavated in 1912–1913 by Emil Ekhoff.

In 1929 the musical play *Petrus de Dacia*, text Josef Lundahl, music Friedrich Mehler, was given for the first time in the ruin. This has led to the erection of a stage and platforms for seats, which for many years have been a permanent feature of the ruin.

Old pictures (figs 130, 131) show that the ruin was once completely surrounded by small dwellings with outhouses on both the north and east sides. Thanks to the efforts of the Central Office of National Antiquities and the City of Visby during the second half of the nineteenth century, the ruin was freed from buildings on the east and north sides. The space south of the ruin has been placed at the disposal of the St Nicholas Lodge of the Freemasons, who have laid out a park there, planted with many unusual trees and shrubs.



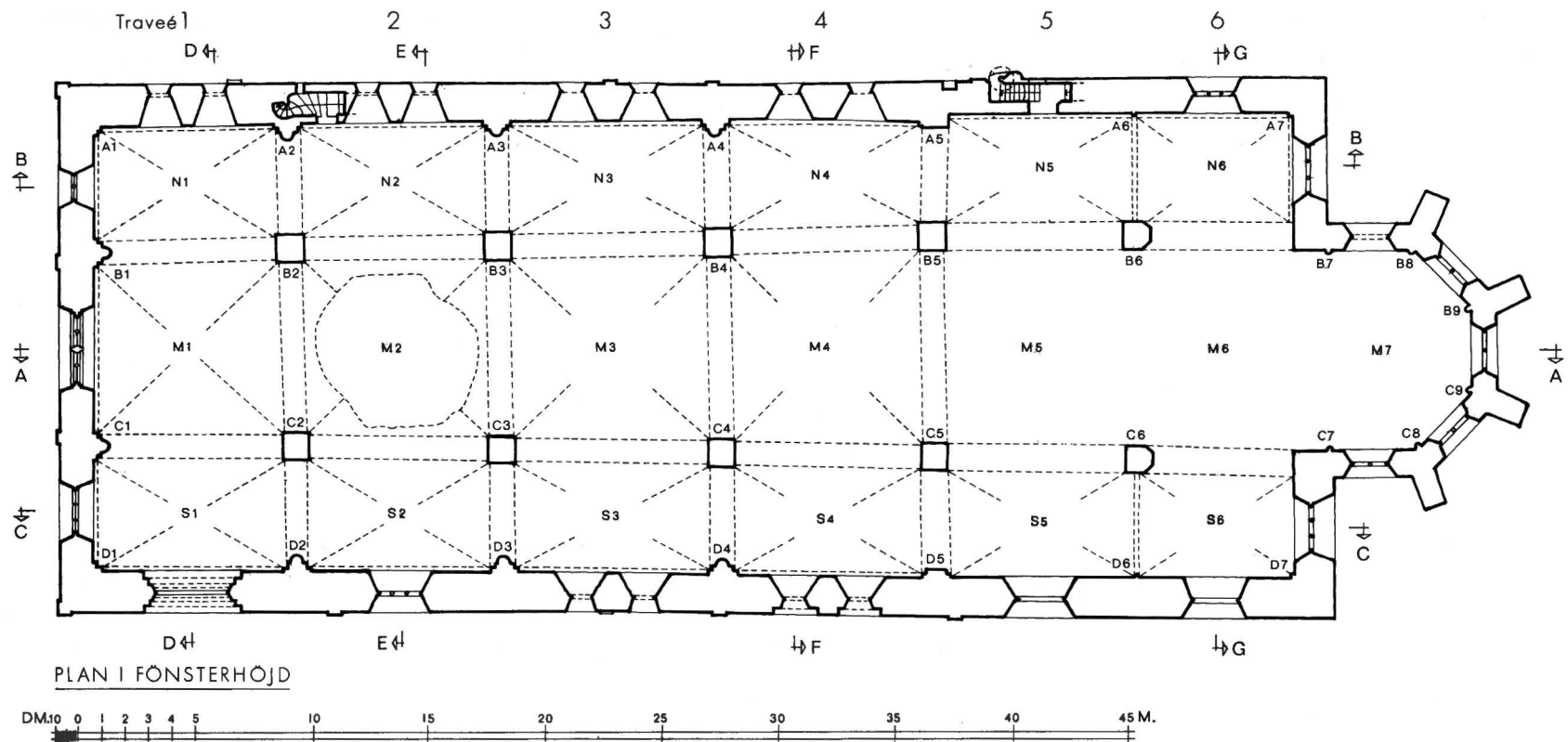
# PLANSCHER



I:1. Huvudplan med beteckningar för pelare, pilastrar etc. Skala 1:300. Uppm R Andersson 1934–35, kompl J Söderberg 1973–74.

*Plan with designations for pillars, pilasters etc.*

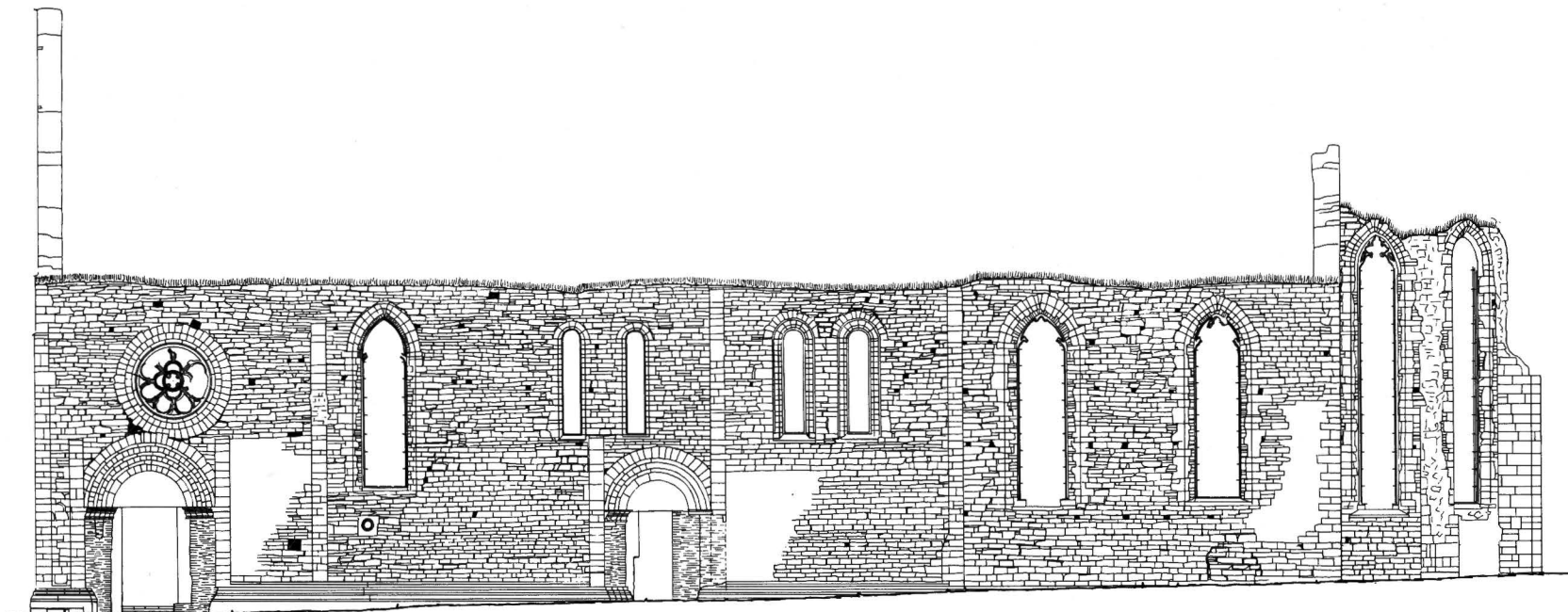




PLAN I FÖNSTERHÖJD

I:2. Plan i fönsterhöjd med valvbeteckningar. Skala 1:300. Uppm J Söderberg 1973-74.

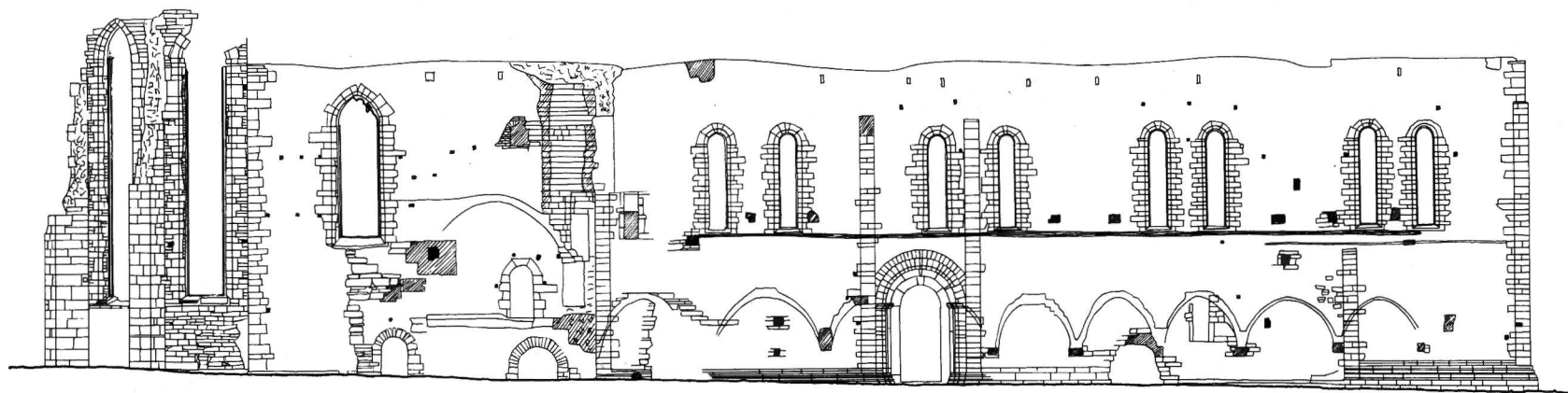
Plan at window level with designations for the vaults.



FASAD MOT SÖDER

II:1. Sydfasaden. Skala 1:300. Uppm R Andersson 1934–35, kompl J Söderberg 1974.

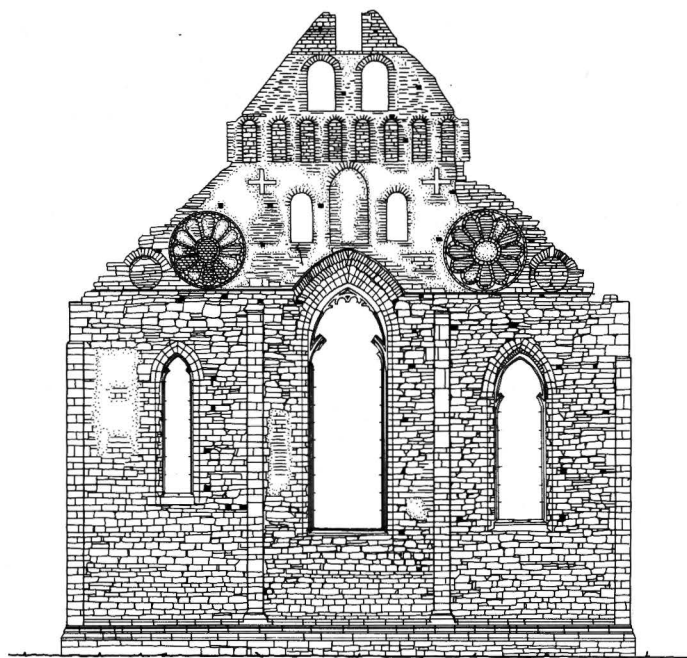
*S front.*



FASAD MOT NORR

II:2. Nordfasaden. Skala 1:300. Uppm R Andersson 1934–35, kompl J Söderberg 1974.

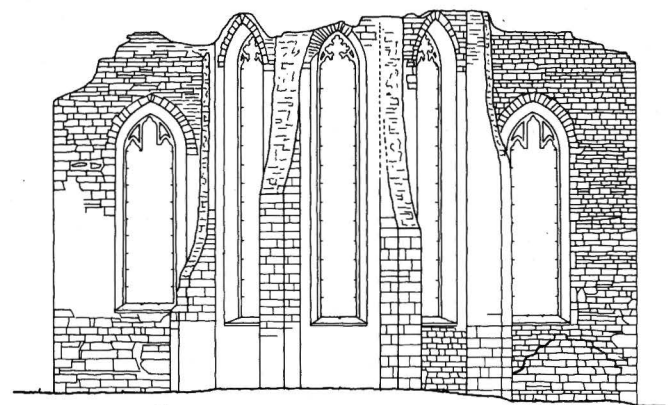
*N front.*



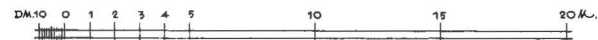
FASAD MOT VÄSTER

III:1. Västfasaden. Skala 1:300. Uppm R Andersson 1934–35, kompl J Söderberg 1974.

*W front.*

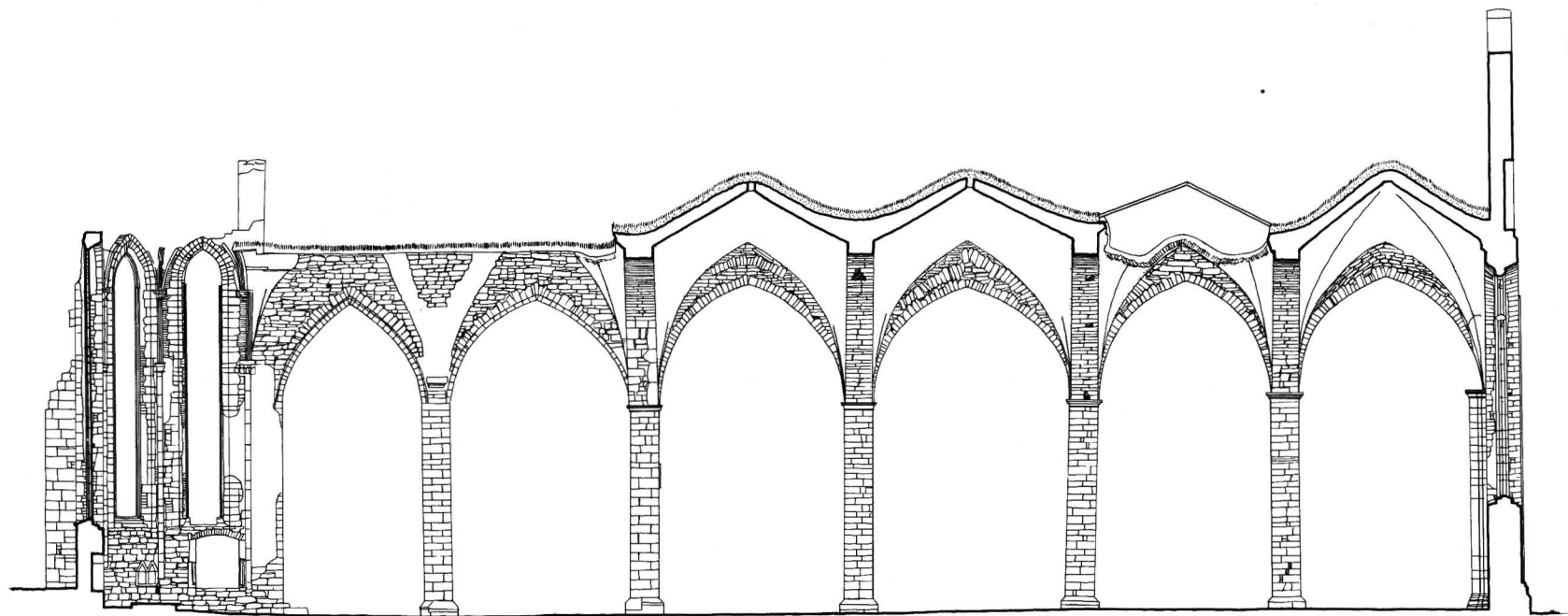


FASAD MOT ÖSTER



III:2. Östfasaden. Skala 1:300. Uppm J Söderberg 1974.

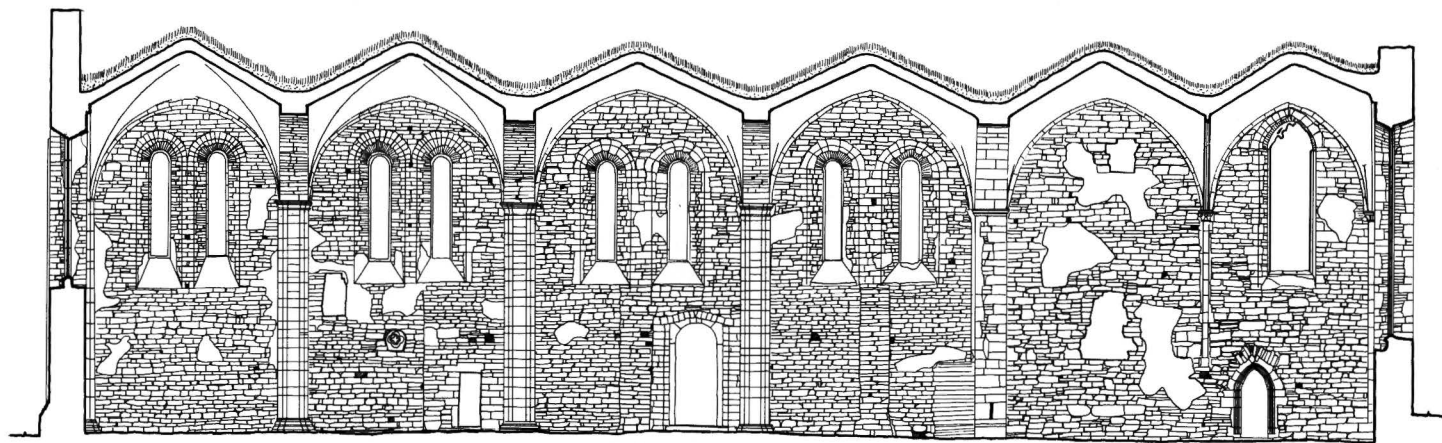
*E front.*



SEKTION A-A

IV:1. Sektion A – A genom mittskeppet mot söder. Skala 1:300. Uppm R Andersson 1934–35, kompl J Söderberg 1974.

*Section A – A of nave looking S.*

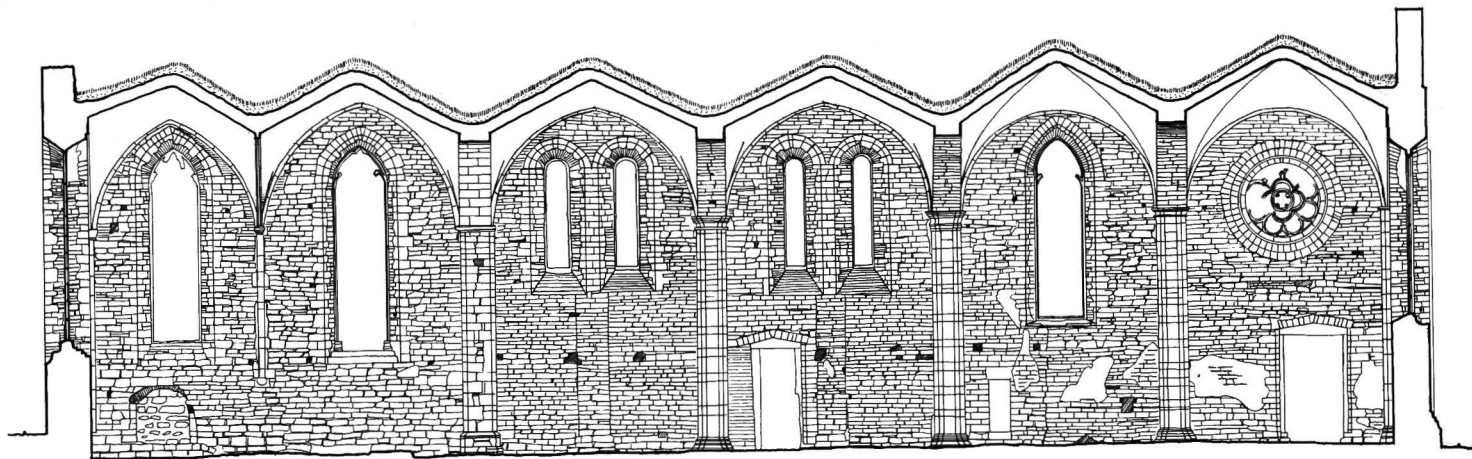


SEKTION B-B

IV:2. Sektion B – B genom norra sidoskeppet mot norr. Skala 1:300. Uppm R Andersson 1934–35, kompl J Söderberg 1974.

*Section B – B of N aisle looking N.*

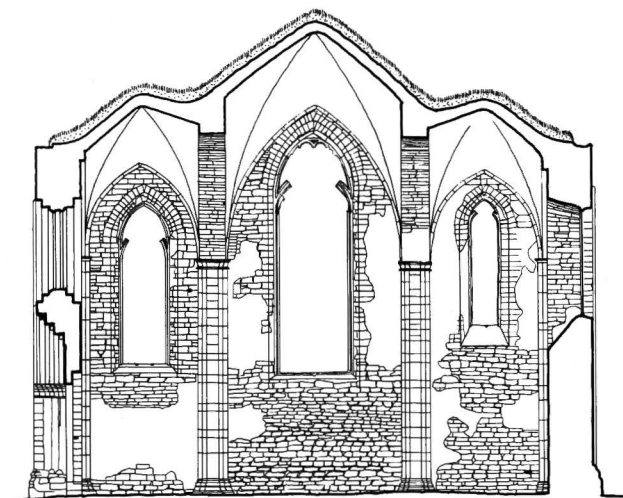




SEKTION C-C

V:1. Sektion C – C genom södra sidoskeppet mot söder. Skala 1:300. Uppm R Andersson 1934–35, kompl J Söderberg 1974.

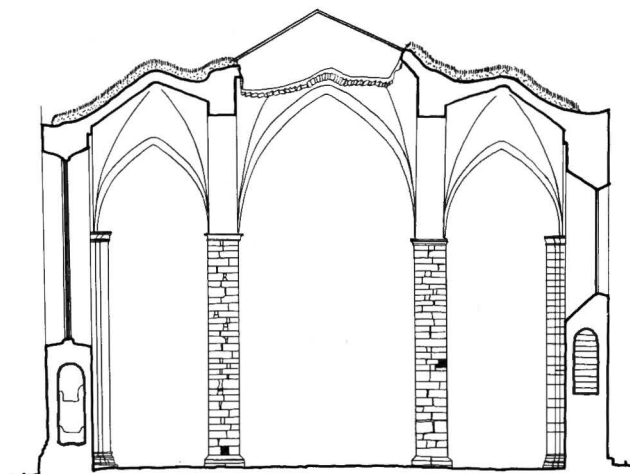
*Section C – C of S aisle looking S.*



SEKTION D-D

V:2. Sektion D – D genom travé 1 mot väster. Skala 1:300. Uppm R Andersson 1934–35, kompl J Söderberg 1974.

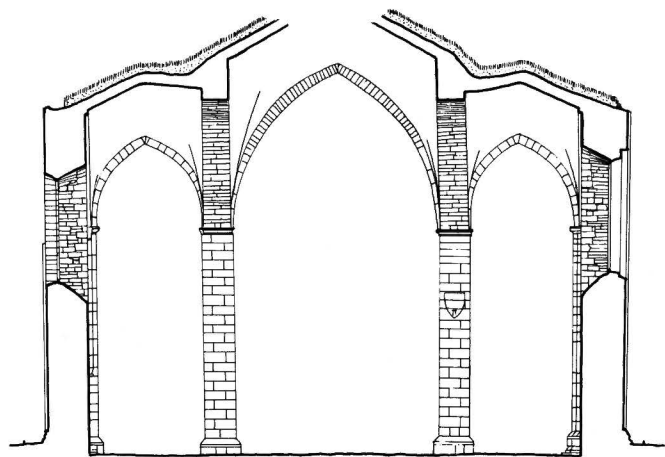
*Section E – E of bay 1 looking W.*



SEKTION E-E

V:3. Sektion E – E genom travé 2 mot väster. Skala 1:300. Uppm R Andersson 1934–35, kompl J Söderberg 1974.

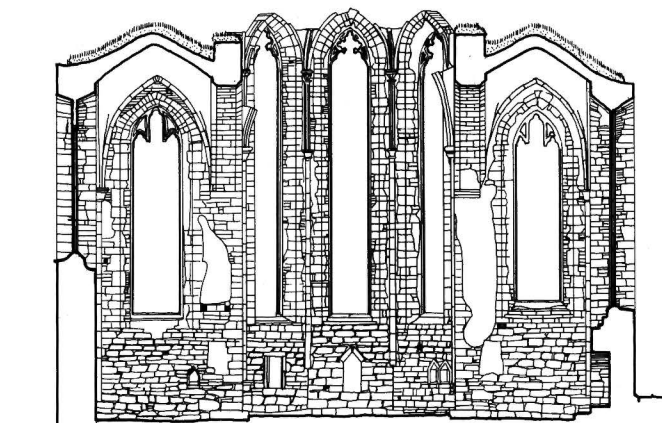
*Section E – E of bay 2 looking W.*



SEKTION F-F

VI:1. Sektion F – F genom travé 4 mot öster. Skala 1:300. Uppm R Andersson 1934–35, kompl J Söderberg 1974.

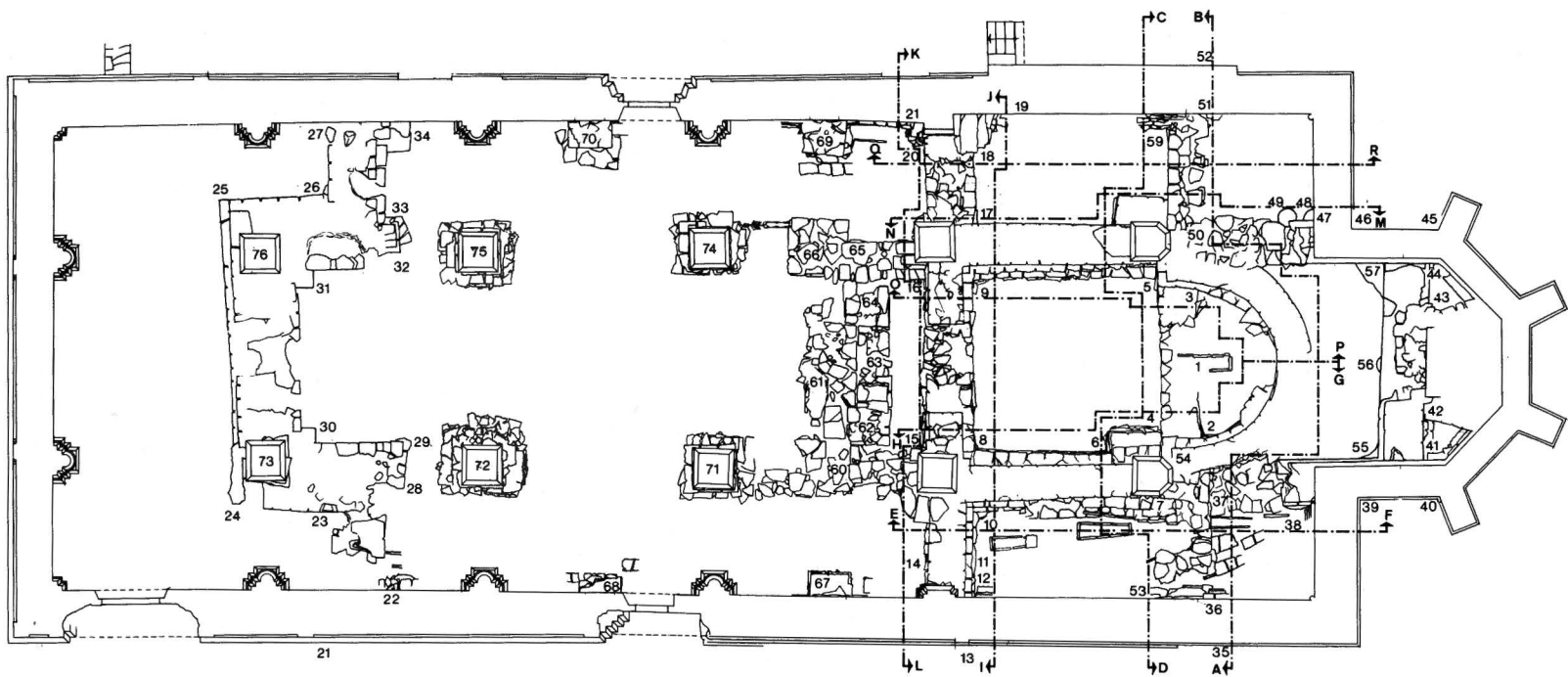
*Section F – F of bay 4 looking E.*



SEKTION G-G

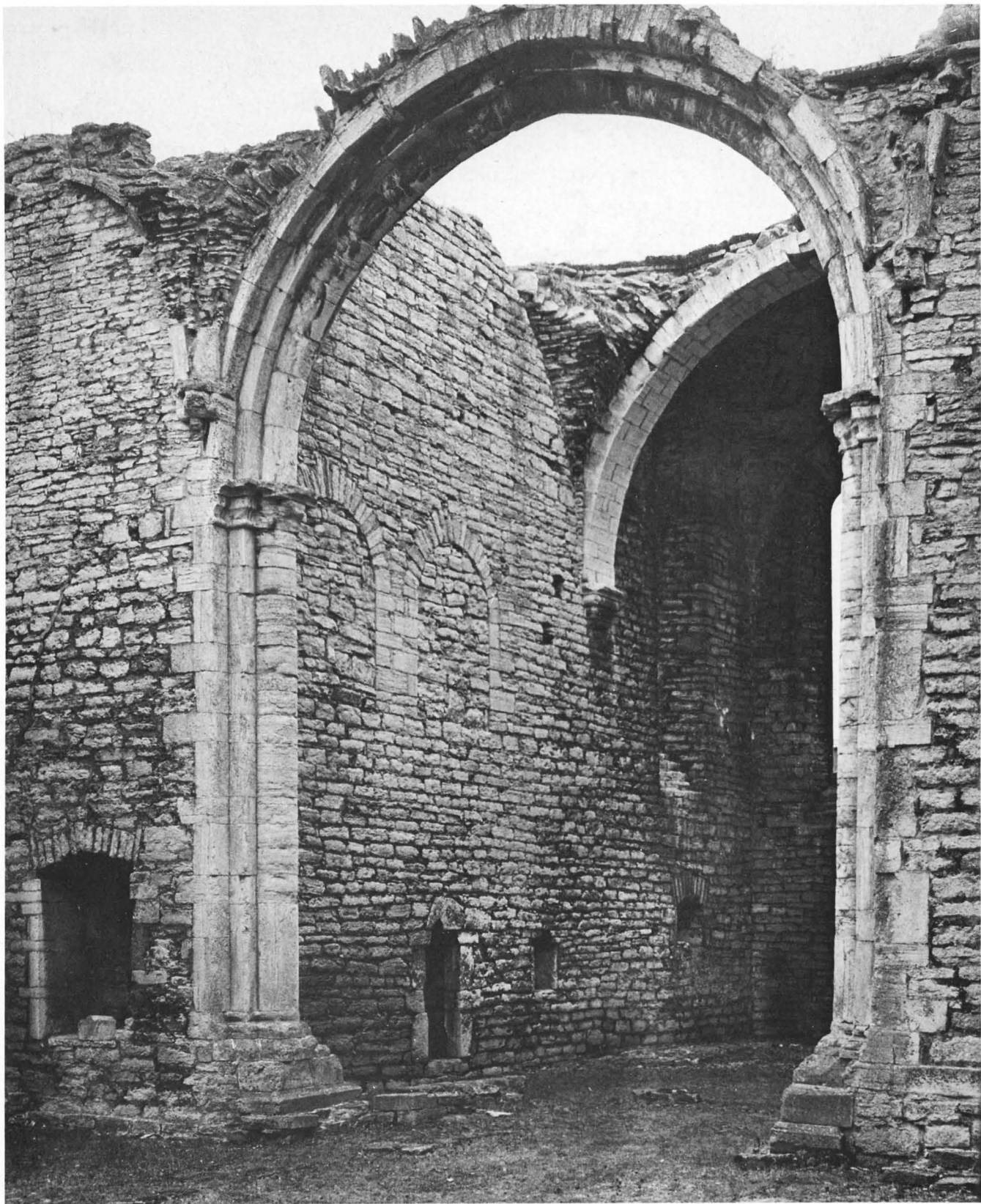
VI:2. Sektion G – G genom travé 6 mot öster. Skala 1:300. Uppm R Andersson 1934–35, kompl J Söderberg 1974.

*Section G – G of bay 6 looking E.*



VI:3. Plan med samtliga grunder. Skala 1:300. Uppm grunder E Bohrn 1934–35.

*Plan with all foundation walls.*



S Clemens, triumfbågen och koret mot nordost. Foto S Hallgren 1972.

*St Clements, the chancel arch and the chancel looking NE.*





Fig 135. Exteriör från sydost. Foto R Hejdström 1976.  
*Exterior from SE.*

# S CLEMENS KYRKORUIN

av PER-OLOF WESTLUND

## Inledning

S Clemens kyrka ligger mitt inne i kvartersmark i norra delen av Visby innerstad. Kvarteret omges av Smedjegatan, Tranhusgatan och S:t Clemensgatan (fig 136). Ända in i våra dagar har kyrkan varit tätt omsluten av bebyggelse vilket medfört, att den blivit svårtillgänglig, delvis t o m oåtkomlig för studium. Norr och nordväst om kyrkan finns nu områden av trädgårdsmark.

Den stora stenåldersboplats, vars lämningar finns under Stora torgets mark, har sträckt sig vidare åt norr och återfinns även på platsen för S Clemens kyrka.

Den ligger på ett djup av endast ca 1 m under nuvarande marknivå och ger sig tillkänna som ett mörkfärgat, sotigt jordlager, innehållande keramikfragment. Då S Clemens kyrka och kyrkogård anlades grävde man sig ned igenom stenålderslagret både för gravarna och för kyrkans grundmurar. Mellan stenåldern och 1100-talets mitt, då den första Clemenskyrkan så vitt hittills kända fynd utvisar restes, har icke funnits någon bebyggelse på platsen.

## Kyrkogård

Kyrkan har omgivits av kyrkogård. Kyrkogården har haft sin största utsträckning söder, norr och nordväst om kyrkan. Vid arkeologiska undersökningar för blivande radhusbebyggelse utefter S:t Clemensgatan nordost om kyrkan anträffades betydande lämningar av kyrkogårdsmuren på denna sida (fig 137). Den bevarade sträckningen hade en längd av 20 m och en bredd av ej fullt 1,5 m. Blott bottenskiften var bevarade. Muren har varit uppförd av obehandlade kalkstensblock, lagda i murbruk. Kyrkogårdens yttre gränser är i övrigt ännu ej klarlagda. – Vissa ytor inom de nuvarande kyrkomurarna har även varit kyrkogård, tillhörande de äldre och mindre kyrkorna på platsen. Sådan kyrkogårdsmark finns bl a i nuvarande koret och korsarmen samt utmed norra och södra långhusmurarna.

Emil Ekhoff undersökte vid sin stora utgrävning av S Clemens 1907–1909 ett antal gravar, de flesta av stenkisttyp och tillhörande den äldsta kyrkogården. För resultatet av undersökningarna, som även berör gravstenarna, redovisar han i ett särskilt kapitel i sin stora monografi över kyrkan.<sup>1</sup>

Av de inskriftsförsedda gravstenarna (fig 138) anträffades den ena, som är fragmentarisk, år 1971 i södra grunden till det nuvarande korets närmaste föregångare. Insriptionen är utförd i runor och lyder: ”– lät göra denna sten efter –”. Tyvärr saknas namnen. Samtliga övriga gravstenar från S Clemens har förtecknats och publicerats av J W Hamner och H Widéén.<sup>2</sup> Se också nedan s 177.

## Kyrkobyggnaden

S Clemens kyrka består av ett nästan kvadratisk, treskeppigt långhus, ett i relation till långhuset ovanligt stort, rakslutet kor med korsarm på södra sidan och sakristia i norr, ett mäktigt torn i väster som haft gallerier på tre sidor, samt en liten vapenhusliknande tillbyggnad framför långhusets sydingång (fig 139, 140). Hela kyrkan, utom vapenhuset, som är yngre, har tillkommit före eller omkring mitten av 1200-talet i tre byggnadsetapper och har då avlöst en äldre kyrka.

Äldst är långhuset. Koret med korsarm och sakristia samt torn tillhör något senare byggnadsskeden. Även

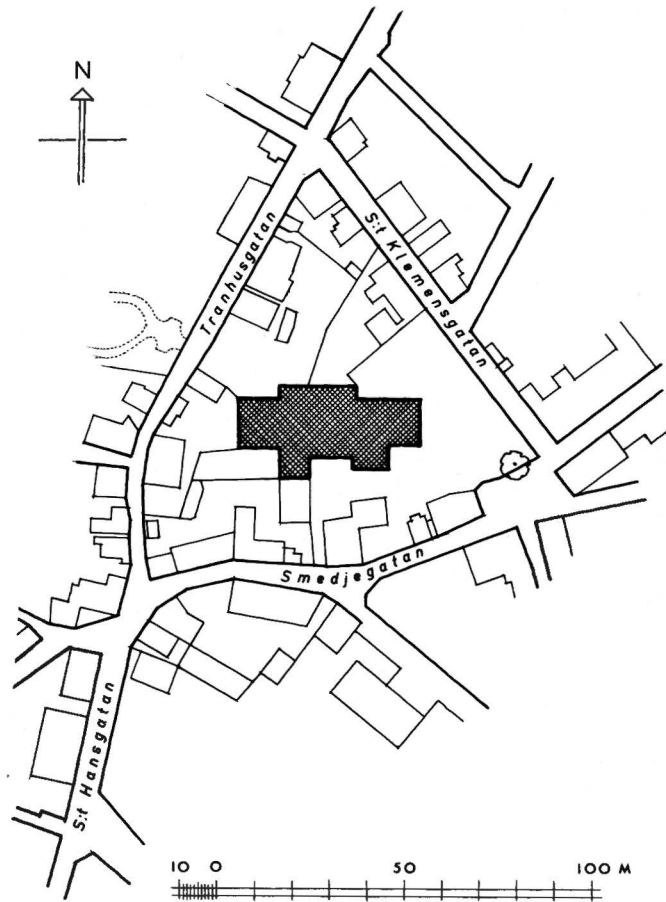


Fig 136. Situationsplan. Skala 1:2000.

Ritn J Söderberg 1976.

General plan.

vapenhuset är som nyss antytts senare tillbyggt. Dess datering är dock ovisst.

Ursprungliga förband existerar mellan kor och korsarm, medan långhuset är förenat med kor och torn med sekundära förband. Sakristian har byggts med utnyttjande av från början anordnade förtagningar såväl i norra korväggen som i långhusets nordöstra hörn.

Efter reformationen fick kyrkan förfalla, tornresning och yttertak har raserats, sakristian rivits eller rasat, valven i långhuset störtat in, liksom valven i korets västra travé samt delvis i tornet (valvet över ringkam-

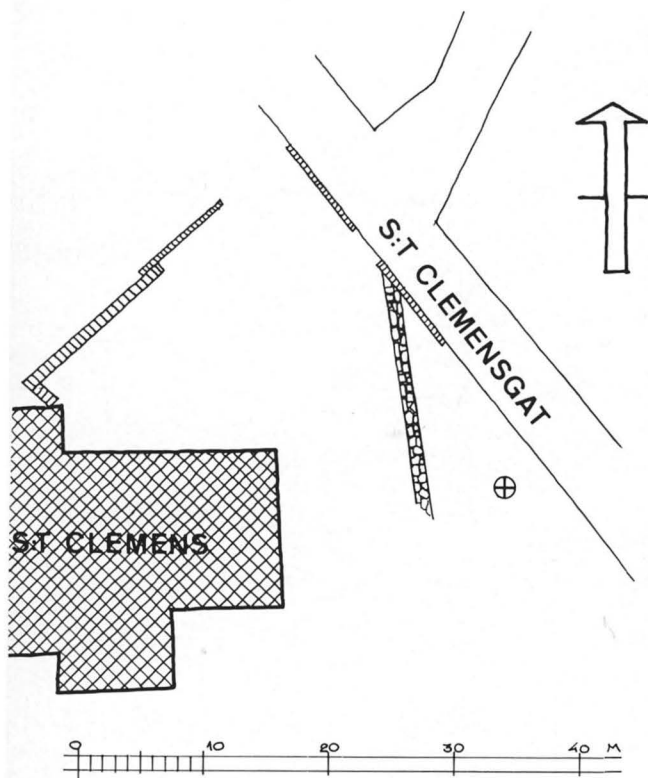


Fig 137. Plan med lämningar av kyrkogårdsmur öster om kyrkan. Utanför muren synes nedre delarna av formen till en kyrkklocka, som gjutits på platsen. Skala 1:600.

*Plan with remains of the churchyard wall E of the church. Outside the wall can be seen the lower parts of the mould for a bell, which was cast on the spot.*

maren). Yttermurarna är på koret och korsarmen bevarade till praktiskt taget full höjd (fig 135 och 141). Detsamma gäller korgavelns röst, som högt uppe i spetsen genombrytes av en fönsterglugg med smyg, som vidgar sig något inåt. I ytterlivet har gluggen en nu nyckelhålsliknande, ursprungligen troligen korsformad dageröppning, murad av huggna block. Ungefär på halva röstehöjden går en vågrät ränna för en horisontell bjälke i ytterlivet. Långhusets östra gavelröst är helt raserat. Korsarmens gavelröst finns kvar till sina nedre delar; dock finns intet av gavelkonturen i behåll. Tornet är avrivet till jämn höjd runt om strax ovan gallerivåningen (fig 143 och 144). I sitt nuvarande skick är det lägre än korgaveln. Avrivningen måste ha skett redan under medeltiden. Se vidare härom under kapit-



Fig 138. Gravhäll med runor, uttagen ur grunden för pilastern i det ej utförda korets södra mur. Foto W Falck 1972.

*Grave slab with runic characters, taken from the foundation of the pilaster in the S wall of the chancel, which was not completed.*

let Byggnadshistoria. Till tornets norra sida sluter sig ett stycke röst tillhörande långhusets västvägg. Det är genombrutet av en rektangulär port med hål för en hissbo.

Kyrkan har under sin flerhundraåriga förfallsperiod utnyttjats som stall och uthus. Utvändigt har flera bodar byggts intill kyrkan, bl a ett stort, rödfärgat magasin i skiftesverk, med inhugget årtal M D C C X X I X (1729). Det ansluter till vapenhusets södra sida och dess tegeltäckta yttertak sträcker sig även över vapenhuset. Två andra bodar, belägna i vinklarna mellan korsarmen och långhuset resp korsarmen och koret, har bägge rivits, den västra 1974 och den östra 1973.

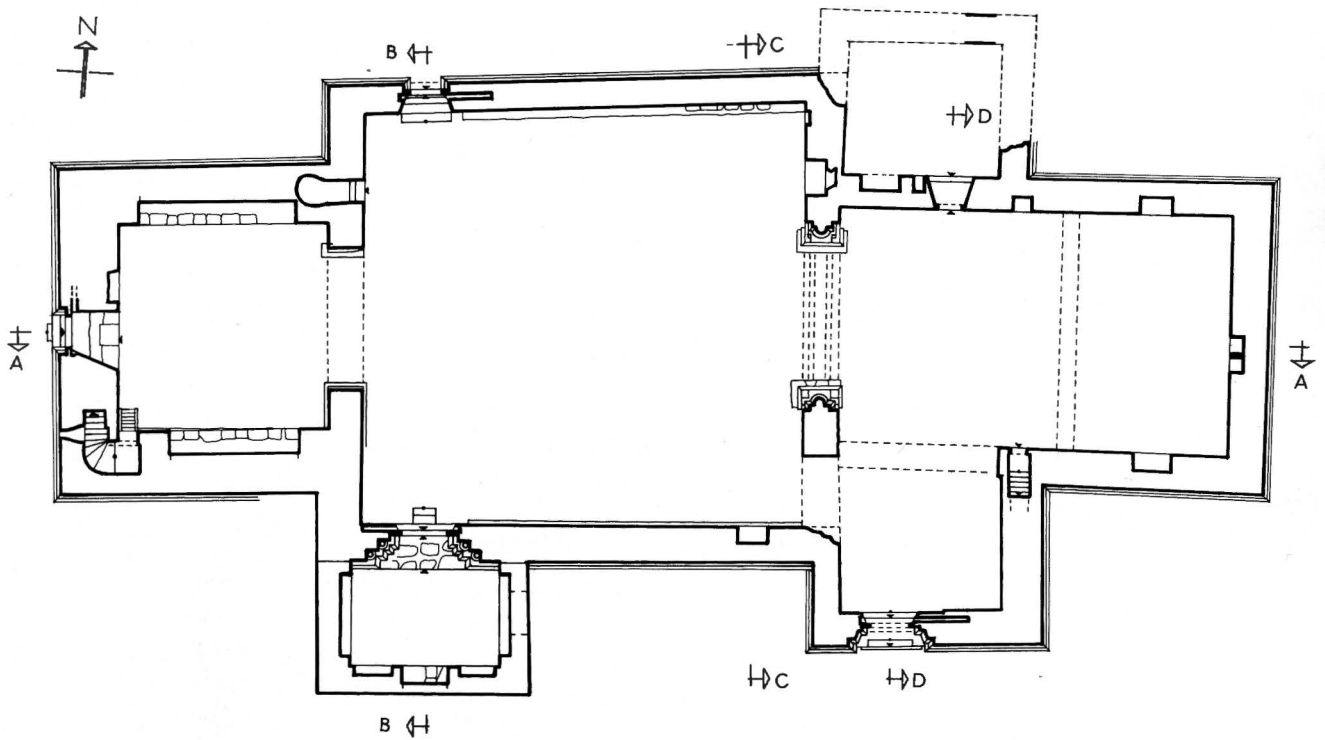


Fig 139. Bottenplan. Skala 1:300. Efter uppmätning av RAGU och J Söderberg 1975.

*Plan.*

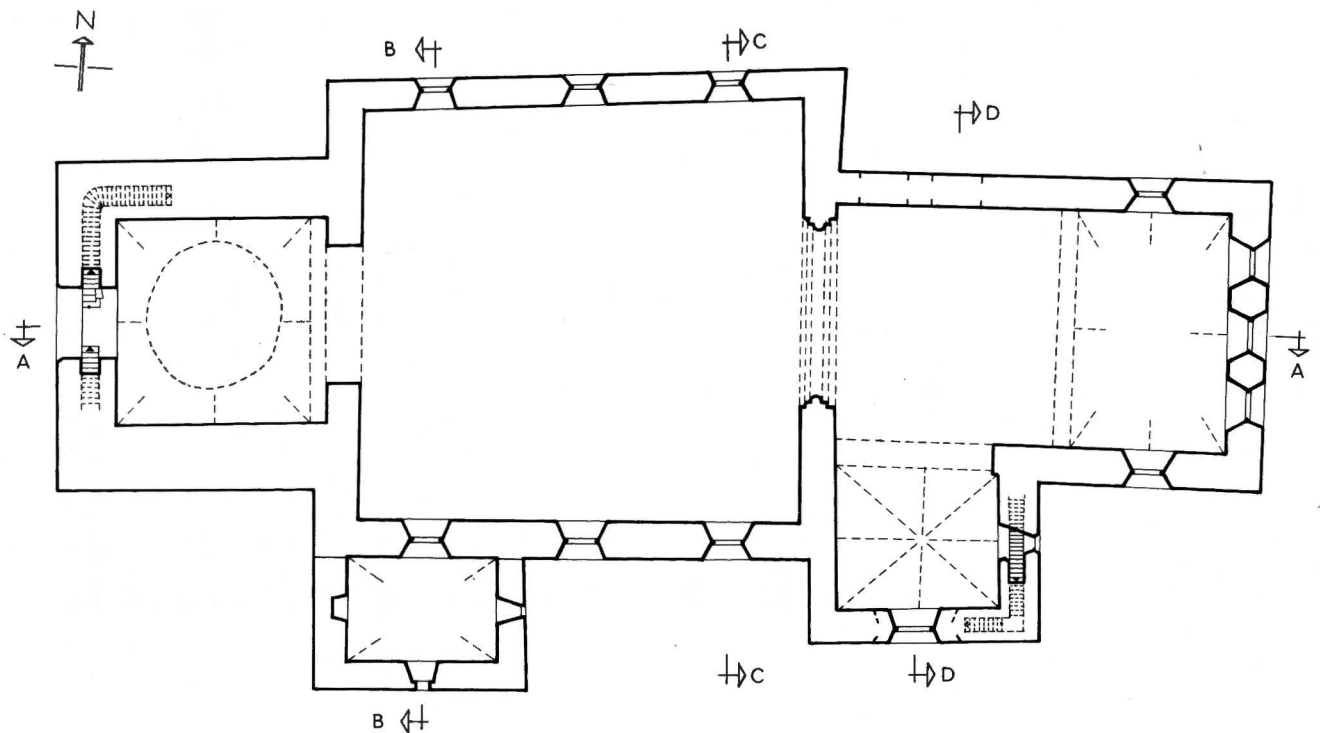


Fig 140. Plan i fönsterbänkhöjd. Skala 1:300. Efter uppmätning av RAGU och J Söderberg 1975.

*Plan at a level with window benches.*



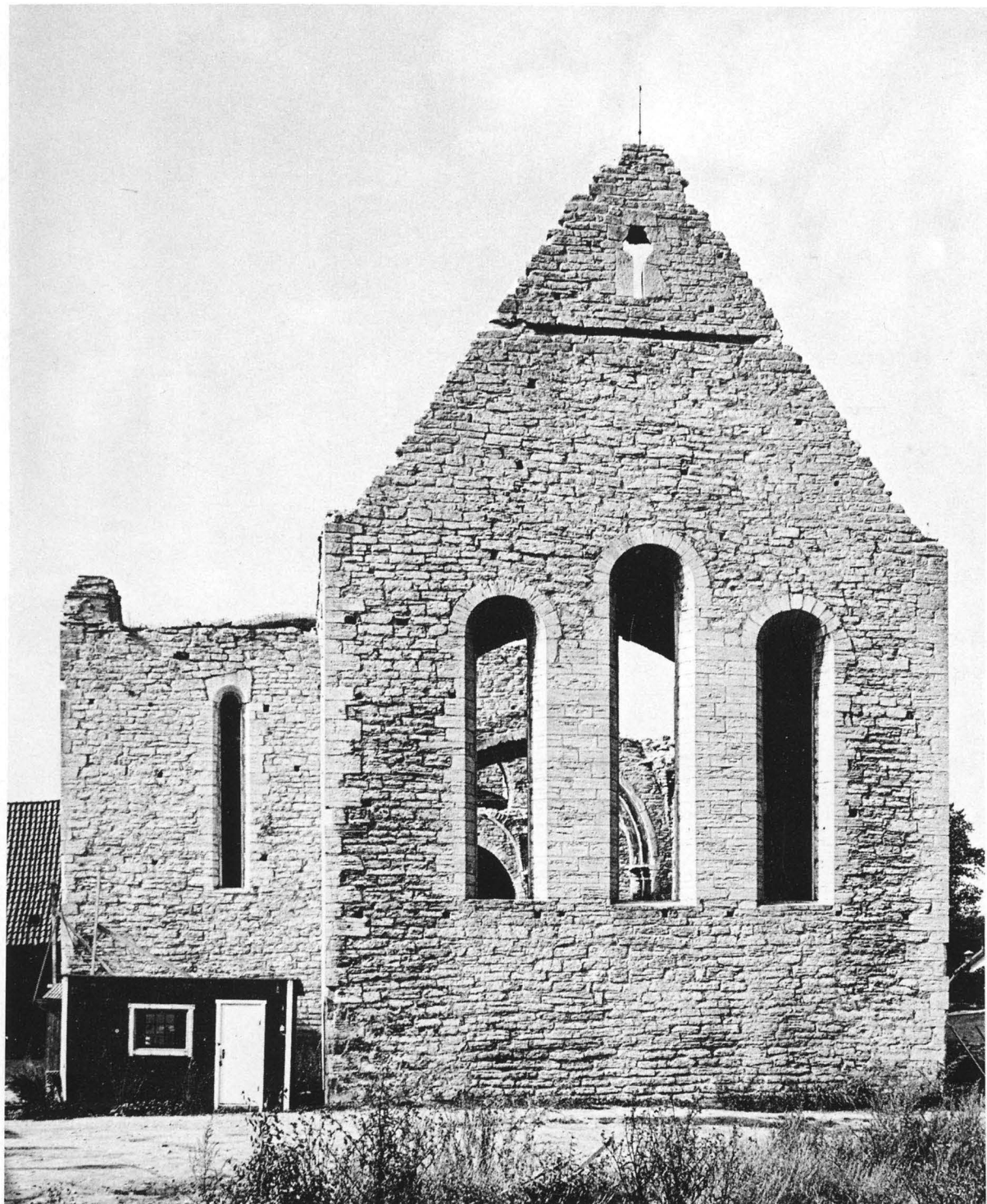


Fig 141. Korgaveln från öster. Foto R Hejdström 1976.

*Chancel gable from E.*

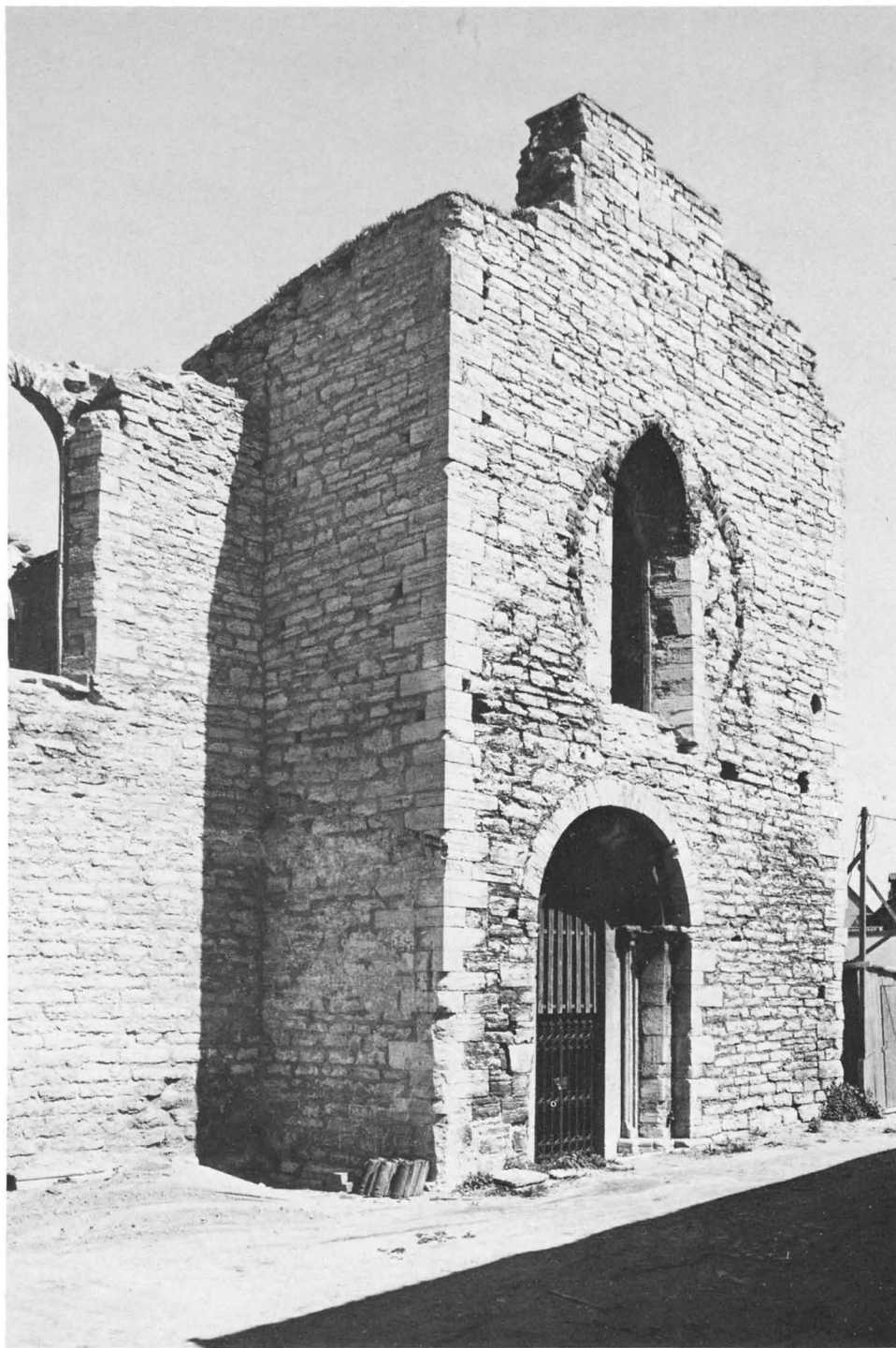


Fig 142. Korsarmen  
från sydväst. Foto R  
Hejdström 1976.

*The crossing from  
SW.*

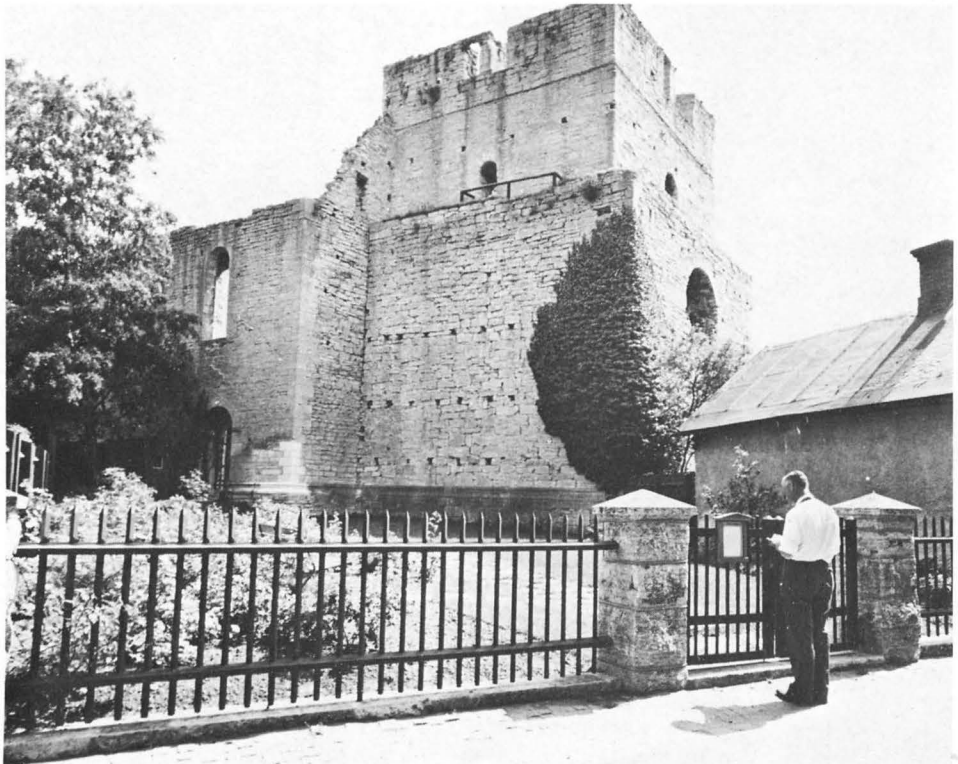
Fig 143. Tornet från sydöst och långhusets västra mur, övre delarna. Observera på tornets sydsida rännan för torngalleriets luttak.

*The tower from SE and the W wall of the nave, upper part. Note the groove for the sloping roof of the tower gallery on the S side of the tower.*



Fig 144. Tornet från nordväst. Foto M Bratt-Gustafsson

*The tower from NW.*



# Exteriör

## Murverk

Byggnadsmaterialet är tuktad eller lätt behuggen kalksten i relativt jämna skiftgångar om i genomsnitt 10–20 cm höjd (fig 145 och 146). Stenmaterialet i tornet är något grövre samt mera ojämnt i formatet än i kor och långhus. Skiftgångarna blir därför mera ojämna. Tornet gör intryck av att vara byggt med en viss hast. Murverket i vapenhuset är grovt, nästan rått (fig 147). – Socklar och hörnkedjor samt omfattningar kring fönstren är i huggen kalksten. Putsränder saknas utom på bågen till tornportalen (se vidare s 137). Bomhål till byggnadsställningar har bevarats i stor utsträckning såväl ut- som invändigt.

Tegel ingår på ett fåtal ställen i murverket. Så är fallet i bågen till korsarmsgavelns spetsbågsfönster och i detta fönsters föregångare, det nu igenmurade rundfönstret (fig 142). Tegel tycks av bevarade spår att döma även i viss mån ha funnits i tornets stora rundfönster. Slutligen har tegel använts i de små, sekundärt tillkomna gluggarna i tornets nuvarande översta våning.

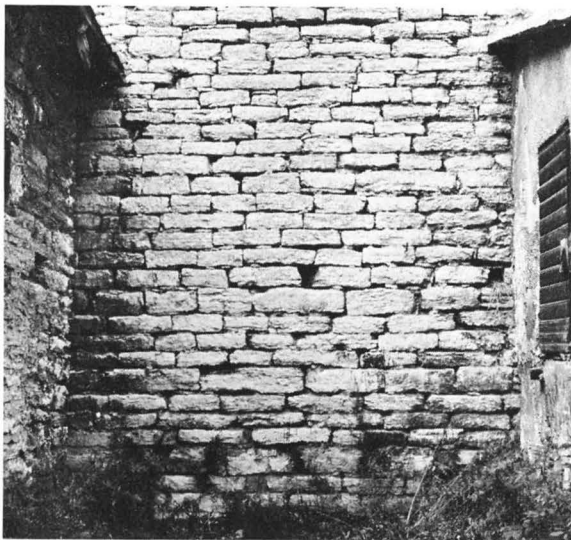


Fig 145. Parti av långhusets södra mur mellan vapenhuset – till vänster – och en nu riven bod. Foto S Hallgren 1972.

*Part of the S wall of the church between the porch, left, and a now demolished outhouse.*

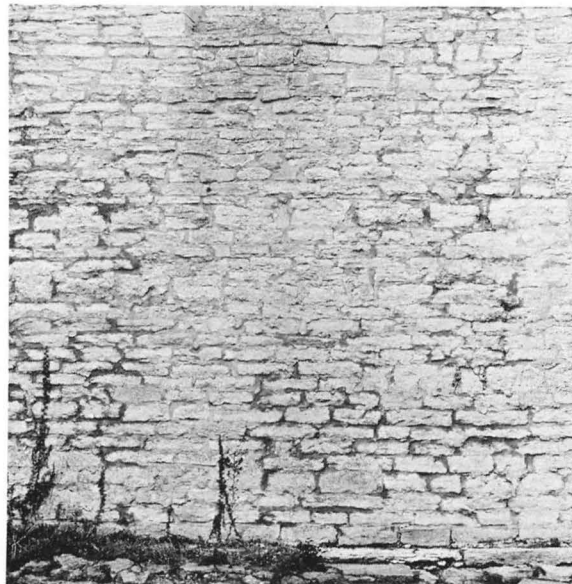


Fig 146. Parti av norra långhusmurens insida. Uptill skymtar nedre delen av mittfönstret i denna mur.

Foto S Hallgren 1972.

*Part of the inside of the N wall of the church. Above can be seen the lower part of the middle window in this wall.*



Fig 147. Hörnet mellan vapenhuset – till vänster – och långhusets södra mur. Under det kvadratiske fönstret syns igen-sättningen på platsen för en sekundär ingång till vapenhuset. Foto S Hallgren 1972.

*The corner between the porch, left, and the S wall of the church. Below the square window a blocked-up secondary entrance to the porch can be seen.*



Om fasaderna från början varit putsade eller stått med brett utstrukna fogar, kan nu icke avgöras. Utvändig puts har igenstädes bevarats.

Gravstenar av romansk typ, trapetsformade med avfasade kanter, har på flera ställen använts som byggnadssten. Så i grunden till triumfbågens vederlagsmurar, under södra långhusmuren, i grunden till södra väggpilastern i det första rektangulära koret, den senare med runinskrift, samt i taket i torntrappen.

### Socklar

Kyrkan har kraftiga skråkantade och vulstförsedda socklar, lika runt hela kyrkan (fig 148: B och 149), utom på långhusets sydfasad, som har en attiskt profilerad sockel ovan skråkant (fig 148: A). Vapenhuset saknar sockel.

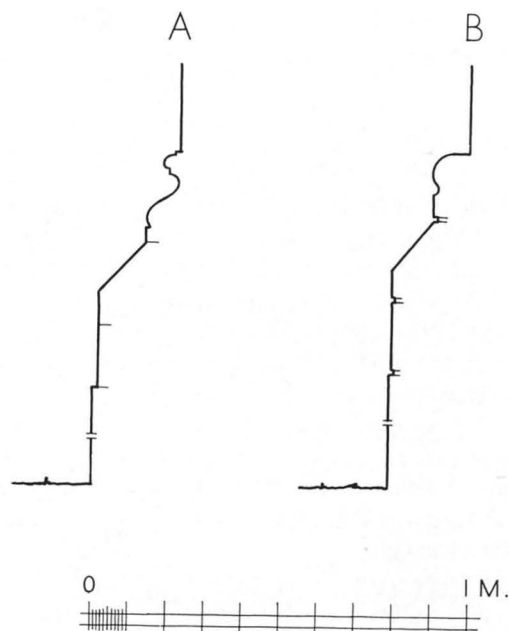


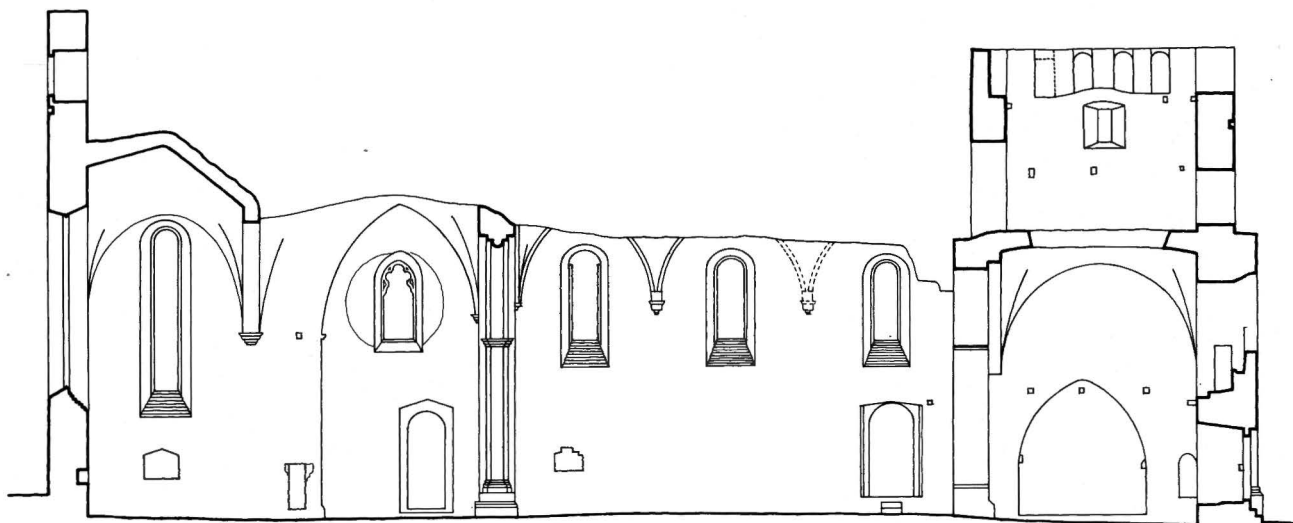
Fig 148. Sockelprofiler. Skala 1:20. Uppm J Söderberg 1976.

*Plinth profiles.*

Fig 149. Sockel och murparti i hörnet mellan långhusets västra mur (till vänster) och tornets norra; därunder grunder. Foto W Falck 1971.

*Plinth and part of the wall in the corner between the W wall of the church, left, and the N wall of the tower; below, foundations.*





Sektion A-A

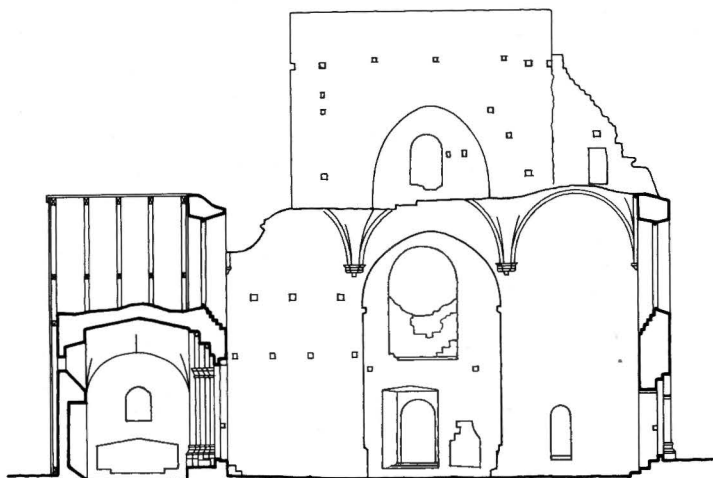


Fig 150. Sektion A-A, längdsektion mot söder. Skala 1:300. Efter uppmätning av RAGU och J Söderberg 1975.

*Section A-A, longitudinal section looking S.*

Fig 151. Sektion B-B. Tvärsektion genom vapenhuset och långhuset mot väster. Skala 1:300. Efter uppmätning av RAGU och J Söderberg 1975.

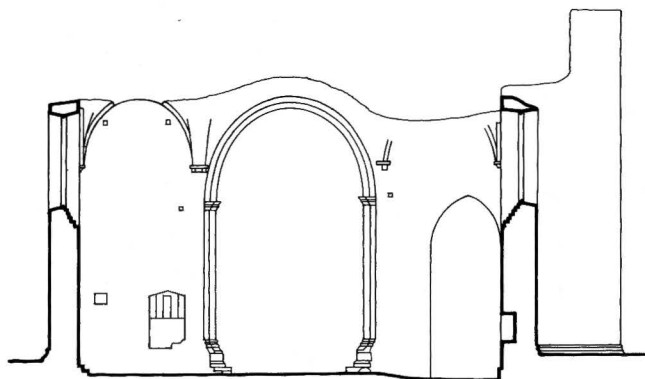
*Section B-B. Cross section of the porch and nave looking W.*



Sektion B-B

Fig 152. Sektion C-C. Tvärsektion genom långhuset mot öster. Skala 1:300. Efter uppmätning av RAGU och J Söderberg 1975.

*Section C-C. Cross section of the nave looking E.*



Sektion C-C

## Fönster

Fönstren är med vissa undantag höga, smala och rundbågiga. Långhuset har sex fönster, tre på vardera långsidan, alla med karmar av sten (fig 150 och 154). De inre rundbågarna till några av dessa långhusfönster reparerades 1884 och 1885.<sup>4</sup>

Koret har i östra gaveln en grupp om tre fönster (fig 141 och 153) varav det mellersta – vars inre båge är slagen i omväxlande röd och grå kalksten – är högre än de båda sidofönstren, vidare ett fönster i norr och ett i söder. Samtliga fönster har karmar av sten. Korsarmen har ett smalt rundbågigt fönster i östra väggen samt ett spetsbågigt, masverksförsatt, tvådelat fönster i sydväggen ovanför portalen (fig 142). Detta fönster (fig 155) vars yttre omfattning och mittpost samt masverk är av kalksten (nu till största delen sedan länge bortfallna) medan bågen är av tegel, har tillkommit på 1300-talet och avlöste då ett stort rundfönster med tegelmurad omfattning. Inte heller detta rundfönster är ursprungligt. Då det upptogs, något som skedde på 1200-talet, blev nämligen den trappa, som i korsarmens östra och södra väggar har lett upp till vinden, avskuren. Om ett ännu äldre fönster funnits på platsen måste trappan ha passerat genom dess smyg, såsom ännu är fallet med fönstret i östra korsarmsväggen. Existensen av ett sådant äldre fönster kan dock ej påvisas. – En liten rund glugg på sydväggen nära sydöstra hörnet ger

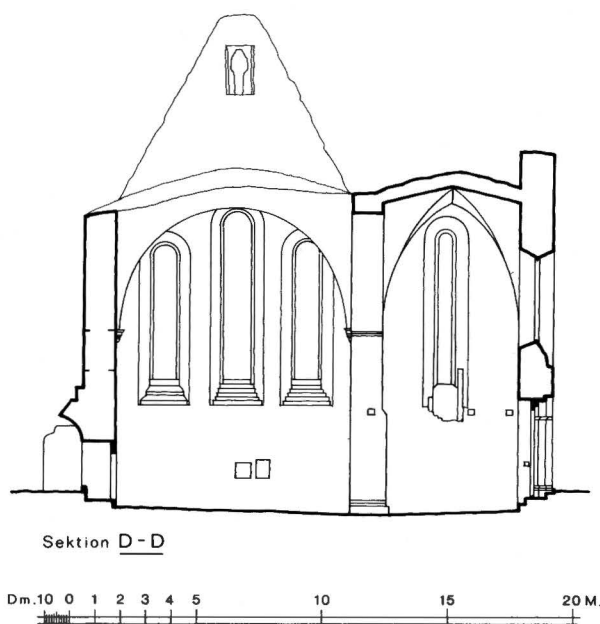


Fig 153. Sektion D-D. Tvärsektion genom koret och korsarmen mot öster. Skala 1:300. Efter uppmätning av RAGU och J Söderberg 1975.

*Section D-D. Cross section of the chancel and transept looking E.*

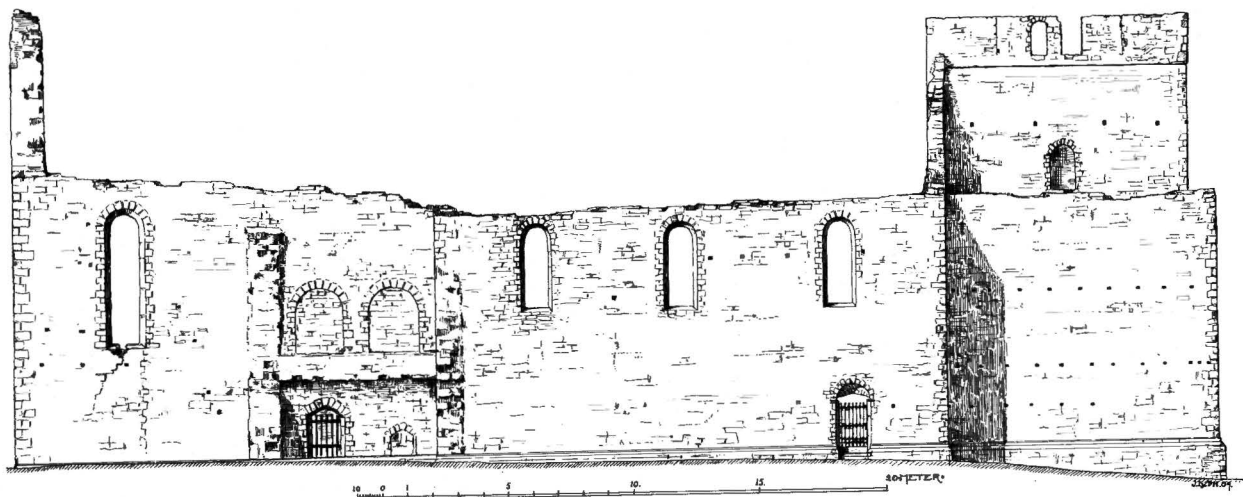


Fig 154. Norra fasaden. Skala 1:300. Efter Ekhoﬀ.

*N front. After Ekhoﬀ.*

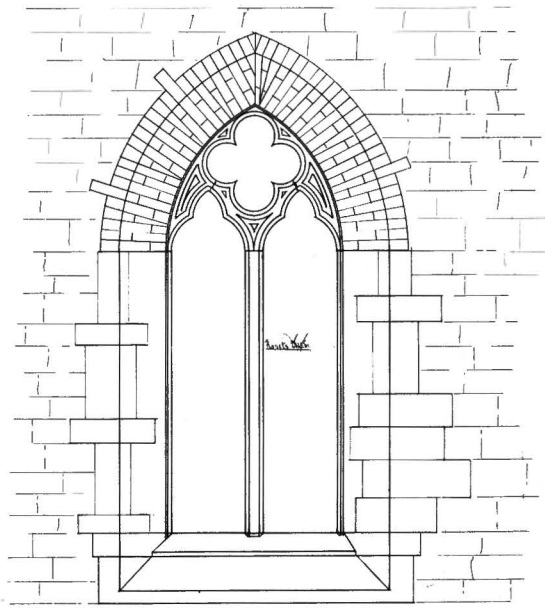


Fig 155. Rekonstruktion av korsarmens sydfönster. Skala 1:60. Efter Ekhoff.

*Reconstruction of the S window of the transept. After Ekhoff.*

ljus åt den innanför varande trappan. — Omedelbart under fönstret i korsarmsgaveln ses fyra hål efter grova bjälkar. Det förefaller sannolikt att dessa bjälkar inlagts för en plattform över hela gavelns bredd, som kommit till användning när det nya fönstret skulle muras. Man slapp då bygga för portalen med en byggnadsställning. — Den rundbågiga avtäckningen till det smala fönstret i korsarmens östra vägg är huggen i ett enda block, det enda i sitt slag i den nuvarande kyrkan.

Ännu ett stort rundfönster — vars masverk helt försvunnit — finns i tornets västfasad (fig 156). Den yttre omfattningen är murad i kalksten med enstaka tegel insprängda. Fönstret har dock — till skillnad från S Nicolai kyrkas berömda rundfönster — ingen ring av kalksten runt om, utan endast en övre båge av kalksten. I övrigt ligger stenskiten horisontellt och den undre rundningen har åstadkommit genom fasning av de fönstret begränsande stenarna. Detta är ett enklare och primitivare sätt att mura nedre delen av omfattningen till ett rundfönster. Det återfinns bl a på tornets rundfönster i Ganns ödekyrka.<sup>5</sup> Inåt tornet har fönstret en bred, portalliknande omfattning, neddragen till golvnivån på en läktare, som funnits i tornets bottenvåning (se vidare s 150) och uppenbarligen sammanhängande med att man från trappan i tornets västra mur, vilken passerar genom fönstersmygen, skulle

kunna komma ut på läktaren. I omfattningen till fönstrets inre delar finns sparsamma tegelrester. Till tornet hör eljest gluggar, se vidare s 154.

Vapenhuset äger två utåt rektangulära inåt mjukt triangelbågigt avtäckta fönster med träkarmar (fig 147). De sitter på södra resp östra väggen.

### Ingångar

Kyrkans båda största portaler vetter åt söder och leder in till långhuset resp korets korsarm. Dessutom finns en nordportal på långhuset samt en portal på tornets västfasad, bägge mindre och oansenligare än de båda sydportalerna.

Långhusets sydportal är rundbågig; inre smygen, täckt av en flack triangelbåge, vidgar sig något inåt (fig 150). Bomhål finns för en rätt klen dimensionerad bom (10,5×11,5 cm; fig 139). Rännan, som har sin största utsträckning åt väster, är omsorgsfullt huggen och saknar träskoning. Portalens yttre omfattning är tresprångig (den inre posten oräknad), med två kolonner på var sida (fig 157 och 158). Enkla kapitälband under hålkälade täckplattor, kälade och över kolonnerna ornerade med mjukt formade palmettblad, det yttre västra med diamanterade "nerver" (fig 159–162). Attiska baser med hörnblad till kolonnerna (fig 163). Dörröppningens poster fortsätter i en rundbåge. Tympanon saknas alltså. Gångjärnen till de båda dörrhalvorna är bortrostade. Vid restaureringen på 1880-talet har de fyra kolonnskäften förnyats, vidare de två innersta murhörnen samt kapitälet (utom täckplattan) på det östra av dem. Även triangelbågen inåt kyrkan är förnyad utom anfangsstenen på vardera sidan.<sup>6</sup>

Långhusets nordportal (fig 164) är enkel, rundbågig, ensprångig, bågen vilande på enkla hålkälade kapitälister (den östra restaurerad). Raka, släta poster. Tympanonsten har funnits, vilket framgår av att den invändiga triangelbågen är så låg att den skulle ha varit synlig utifrån utan tympanonsten. Tröskelstenen är restaurerad. Portalen har varit svårt skadad och restaurerades på 1880-talet. Därvid nyhöggs de båda yttre murhörnen med socklar och ena vederlagslisten, båda posterna och tröskeln. Ursprungliga är den ena vederlagslisten samt den yttre rundbågen med en kvader av murhörnet. De inre smygarna samt triangelbågen är gamla (en äldre lagning av bågen är utförd i tegel). Rekonstruktionen av de nya delarna är ej helt korrekt utförd i alla detaljer.<sup>7</sup>

Korsarmsportalen är rundbågig och saknar kolonner (fig 142, 165 och 166). Den är tvåsprångig, den inre, tunna posten oräknad. Yttre språnget är rakt, det inre snedfasat. Den inre posten är profilerad med hålkäl





Fig 156. Tornets västra fasad. Foto R Hejdström 1976.

*West front of the tower.*

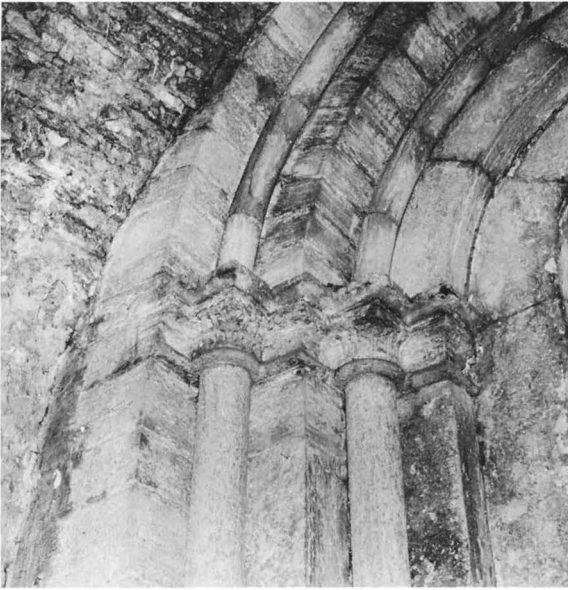


Fig 157. Västra sidan av långhusets sydportal.  
Foto S Hallgren 1972.

*West side of S portal of the church.*



Fig 158. Östra sidan av långhusets sydportal.  
Foto S Hallgren 1972.

*East side of S portal of the church.*



Fig 159. Det yttre kapitälet i västra kapitälbandet i långhusets sydportal. Foto S Hallgren 1972.

*The outermost capital of the W capital frieze of the S portal of the church.*



Fig 160. Det inre kapitälet i västra kapitälbandet i långhusets sydportal. Foto S Hallgren 1972.

*The innermost capital of the W capital frieze of the S portal of the church.*



Fig 161. Det inre kapitalet i östra kapitälbandet i långhusets sydportal. Foto S Hallgren 1972.

*The innermost capital of the E capital frieze of the S portal of the church.*



Fig 162. Det yttre kapitalet i östra kapitälbandet i långhusets sydportal. Foto S Hallgren 1972.

*The outermost capital of the E capital frieze of the S portal of the church.*

och vulst, upptill och nedtill böjd i rät vinkel. Enkel kapitällist med hålkäl och vulst. Utvändigt sitter nu på var sida två kraftiga gångjärn för utanpåliggande portar eller grindar av järn, en anordning, som självfallet är sentida. Invändigt saknas spår av gångjärn, vilket beror på att posterna, i vilka de skulle ha suttit, är nyhuggna på 1880-talet. Däremot har rämnorna för en bom bevarats, gjord som rämnorna på södra långhusportalerna men med den största utsträckningen åt öster (fig 139). Invändigt har portalen triangelbågig omfattning (fig 150). Smygen vidgar sig inåt.

Korsarmsportalen har restaurerats på 1880-talet, varvid delar av den huggna omfattningen förnyats, bl a båda posterna samt det innersta, profilerade ledet av den yttre omfattningen på östra sidan med underliggande sockel, åtta kvadrar av rundbågarna, tröskeln, triangelbågen samt en del av den östra inre smygen.<sup>8</sup>

Tornportalen är rundbågig, liten och ytterst enkel (fig 156). Smygen (fig 139) vidgar sig starkt åt söder medan den åt norr är rak.<sup>9</sup> Detta förhållande måste ha en bestämd orsak. Om denna kan dock numera endast gissningar uttalas. En tänkbar anledning vore att man planerat att anordna en stor avbalkning under läktaren på norra sidan i ringkammaren. Den inre välvningen är



Fig 163. Hörnblad på basen under södra långhusportalens inre kolonn på västra sidan. Foto S Hallgren 1972.

*Angle spur on the base of the innermost column of the S portal of the church, W side.*





Fig 164. Långhusets norra portal. Foto R Hejdström 1976.

*N portal of the church seen from outside.*

praktiskt taget rak. Bomrännan är träfodrad i norra kanalen. Bommens genomskärning har varit ca 10×10 cm. Portalens yttre omfattning, som vilar direkt på tornets sockel, har enkelt profilerade anfangslistor (den norra bortvittrad). Den inre posten är slät och enkel och följer den yttre rundbågiga omfattningen. Tympanon har ej funnits. Valvstenarna i den yttre omfattningen uppvisar en svag putsrand ca 23–25 cm från kanten; putsrand finns däremot inte på sidostenarna (som dock är mer eller mindre vittrade). Detta är det enda ställe på kyrkan där putsrand förekommer. Möjligen kan detta tyda på att portalen övertagits från någon

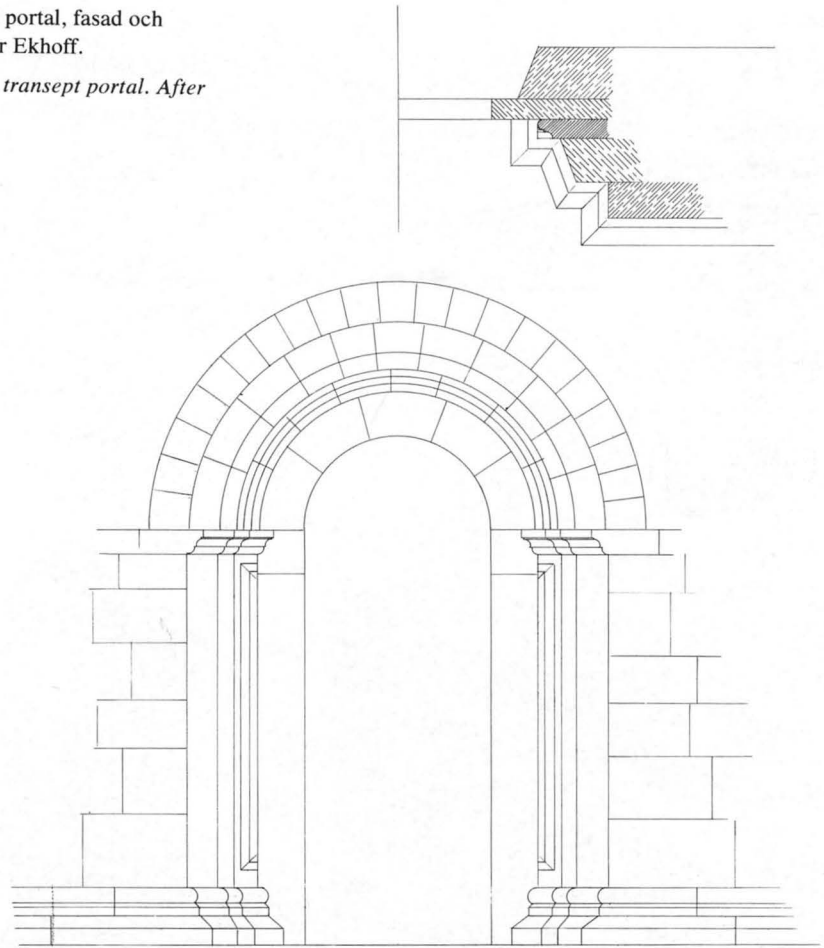
av de äldre kyrkorna på platsen – dock ej från det äldre långhusets sydportal, som haft en annan utformning (se s 160 och fig 209), men däremot måhända från koret i den andra Clemenskyrkan. Något annat än en gissning kan detta dock aldrig bli.

Vapenhuset har i södra väggen en spetsbågig portartad öppning av en på Gotland ovanlig typ, utan språng och med raka smygar. Särskild fals för dörr saknas. Portalen är för närvarande svåråtkomlig för studium.



Fig 165. Korsarmens portal, fasad och plan. Skala 1:60. Efter Ekhoff.

*Front and plan of the transept portal. After Ekhoff.*



### Yttertak

En rekonstruktion av yttertaket över koret vållar inga större svårigheter. Takvinkeln är given i det bevarade gavelröset, likaså murhöjden.

Korsarmen är smalare än koret. Av dess röste återstår endast de nedre delarna. Under förutsättning att röset haft samma takvinkel som koret har taknocken



Fig 166. Östra sidan av södra korsarmens portal. Foto P O Westlund 1938.

*East side of the portal of the S transept.*

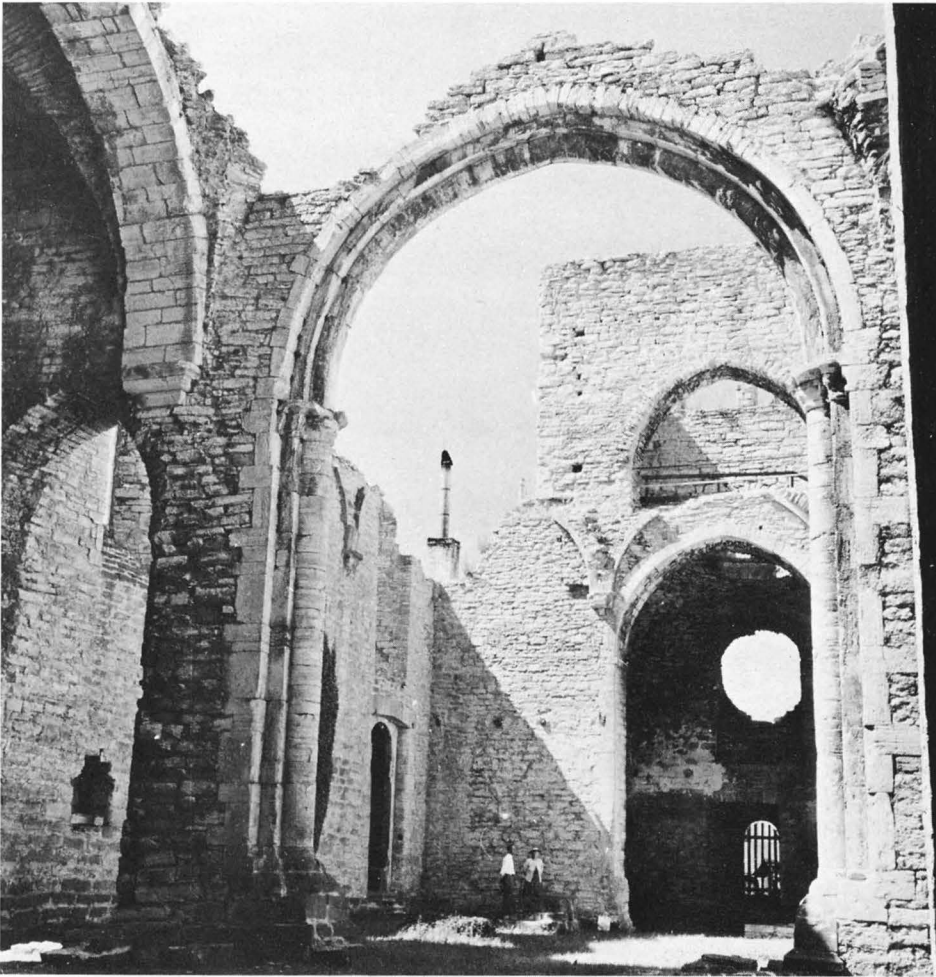


Fig 167. Interiör mot sydväst med triumfbågen i förgrunden. Foto M Bratt-Gustafsson 1962.

*Interior looking SW with the chancel arch in the foreground.*

legat något lägre än korets. Förutsätter man samma nockhöjd blir takvinkeln spetsigare. Vilket alternativ som motsvarar det ursprungliga förhållandet kan ej avgöras.

Sakristian har för så vitt den fullbordats med två våningar, varav den övre varit kryssvälvd, också täckts med ett sadeltak. Om den i sitt slutliga skick emellertid endast omfattat den nuvarande bottenvåningen, är ett enkelt luttak den naturligaste konstruktionen. Ingen säker anvisning om vilket alternativ som är det riktiga finns i den bevarade arkitekturen.

Större svårigheter bereder frågan om långhusets yttertak. Långhusets murar är ingenstans bevarade till full höjd. Enda möjligheten att få någon uppfattning om denna är att söka beräkna höjden för nordvästra hörnet med tillhjälp av lutningen på det halva gavelröstet som här finns intill tornets norra mur (fig 151). Gavelröstet är emellertid skadat och tillåter endast en grov bestäm-

ning av takets lutning och därmed av långhushörnets höjd. Det visar sig att hörnets krön legat ca 0,65 m högre än nu.

Ekhoff har ingående diskuterat frågan om långhuskets form<sup>10</sup> och därvid sökt leda i bevis att det ägt två fall med en mellanliggande vertikal trävägg. Dessa träväggars läge vill han återfinna med utgångspunkt från fyra bjälkhål på tornets östra mur (fig 151 och 143), placerade två och två över varandra nära tornets nordöstra resp sydöstra hörn. I bjälkhålen skulle syllar och hammarband ha legat instuckna och mot den mellan dem stående lodräta väggen skulle de nedre takfallen ha legat an. Detta skulle vara det äldsta taket. — Helt kan väl Ekhoffs teori inte avvisas, men bevisföringen är knappast övertygande. De grova bjälkar, som suttit intappade i hålen på tornet kan nämligen förklaras som stöd för sparrkonstruktionen till det yttertak som *faktiskt* funnits och som Ekhoff anser vara resultatet av en

Fig 168. Interiör mot väster med triumfbågen i förgrunden. Foto M Bratt-Gustafsson 1959.

*Interior looking W with the chancel arch in the foreground.*



ombyggnad och till vilket det bevarade halva gavelröstet hört. Vad som skulle kunna tala för ett delat takfall är långhusets stora bredd. Två takfall på varje sida medger användandet av kortare virken vid takets uppbyggnad. Vad som ifråga om långhustaket förblir säkert är att det en gång bestått av endast ett obrutet fall åt varje sida. Ett äldre tak med två fall åt varje sida kan tänkas ha existerat men kan inte bevisas.

För bestämningen av tornets galleritak ges i murverket klara anvisningar (fig 143, 144 och 156). – Om den ursprungliga spiran kan självfallet endast gissningar uttalas. Har det haft gavlar eller har spiran liksom på Maria-kyrkan, på S Lars och på Drotten rest sig ovan rakt avslutade murkrön? Därom vet vi inget med säkerhet.

Efter avrivningen av tornets övre delar kom långhusets nock att ligga högre än tornets murkrön. Tornet kan då förutsättas ha varit utrustat med en spira i stil

med dem som nu finns exempelvis på Ardre m fl landskyrkor.

Vapenhuset har varit försett med sadeltak. Då röstet ej finns kvar, kan takvinkeln ej bestämmas.

### Interiör

S Clemens interiör har varit stor och luftig (fig 167–171). Genom de höga och vida triumf- och tornbågarna har de tre huvudbeståndsdelarna i kyrkan, kor, långhus och torn, smälts samman till en storslagen, enhetlig interiör.

Långhuset har varit treskeppigt med något bredare mittskepp (fig 139). Av de fyra pelarna återstår baspartierna till tre, kvadratiska i plan, numera starkt skadade. De båda norra pelarna – den nordvästra visserligen försvunnen – vilar på grunden till den äldsta kyrkans norra långhusmur.



Fig 169. Koret mot nordväst. Foto I Anderson 1939.

*The chancel looking NW with a view into the nave.*

Pelarfundamenten säger intet om pelarskaftens form. Fynd av talrika fragment av runda kolonnrummor (fig 172), gjorda vid grävningen 1907–09,<sup>11</sup> samt ett fragmentariskt, runt pelarkapital, påträffat 1972 vid grävningar i långhusets nordöstra hörn (fig 173), bevisar emellertid att valvstöden utgjorts av runda kolonner. På en bevarad halv kolonnrumma har diametern uppmätts till 55 cm och på ett annat fragment har den kunnat beräknas till 70 cm. Kolonnerna har alltså smalnat uppåt. – Kapitålet är svårt skadat. Det lilla som återstår av orneringen tyder på att det varit

smyckat med en krans av upprättstående palmetter, påminnande om kapitålet till en halvkolonn på norra sidan i mittskeppet till Mariakyrkan.

Koret omfattar två travéer, den östra ca hälften så lång som den västra. Korsarmen är av samma höjd som koret.

#### **Golv**

Golvet<sup>12</sup> i kyrkan är helt försvunnet. Dess läge kan fixeras genom avvägningar i relation till ingångarna samt vissa bevarade murpartier från de äldre kyrkorna på platsen.





Fig 170. Långhuset mot öster. Till höger öppningen till korsarmen och till vänster nischen i långhusets östra mur. Närmast till höger grunden till långhusets sydvästra kolonn. Foto H Faith-Ell 1931.

*The nave looking E with a view into the chancel. Right, opening into the transept, and left, the niche in the E wall of the church. Nearest right the foundation of the SW column of the nave.*

## Bågar

Triumfbågen är mjukt spetsbågig (fig 152). Den är tvåspråkig med framförlagd halvkolonn. Attisk bas med hörnblad (fig 174), enkel kälad kapitällist med profilerad täckplatta (fig 171). Som fundament under basen ligger på såväl norra som södra sidan en romansk gravhäll med fasade sidor.

Även tornbågen – med oprofilerad omfattning – är lätt spetsbågig (fig 151 och 168). Dess bas- och anfangslistor är enkelt profilerade.

Korets bägge travéer samt koret och korsarmen skiljs från varandra genom breda, oprofilerade spetsbågar, utgående från profilerade kapitällister (fig 175). Bågöppningen mellan koret och korsarmen accentueras nedtill genom en profilerad baslist, åt sidorna rakt avskuren, tydligen av samma slag som sockeln på långhusets södra sida (fig 176).

Långhuset och korsarmen har från början saknat förbindelse med varandra. Vid något tillfälle har skiljeväggen dem emellan genombrutits med en spetsbågig öppning, som gjorts så hög som överhuvud taget varit



Fig 171. Långhuset och koret mot nordöst. Foto I Anderson 1939.

*The nave looking NE.*

möjligt (fig 152 och 170). Bågen är enkelt murad utan huggna detaljer. Hörnpartierna är fasade genom bilning.

#### **Valv**

Långhuset har täckts av nio kryssvalv med sköldbågarna markerade genom huggna lister med rätvinklig profil. Arkad- och gördelbågarna, plana och med rätvinkliga profiler, utgår i väggarna från profilerade,



Fig 172. Delar av kolonntrumma från kolonn i det nuvarande långhuset. Foto S Hallgren 1972.

*Parts of a column drum from a column in the present nave.*

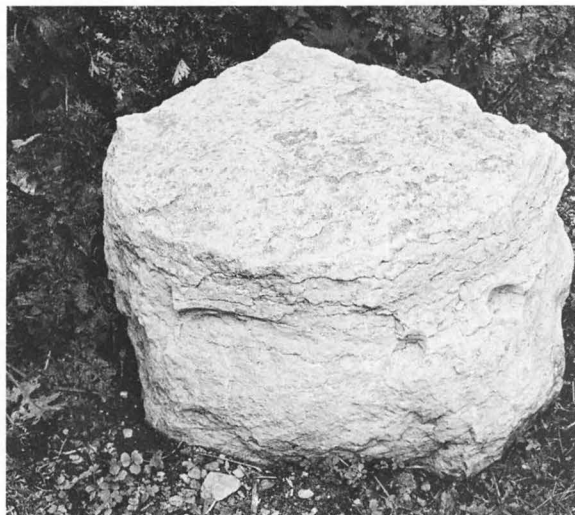


Fig 173. Fragmentariskt kolonnkapitäl. Foto R Hejdström 1976.

*Fragmentary column capital.*

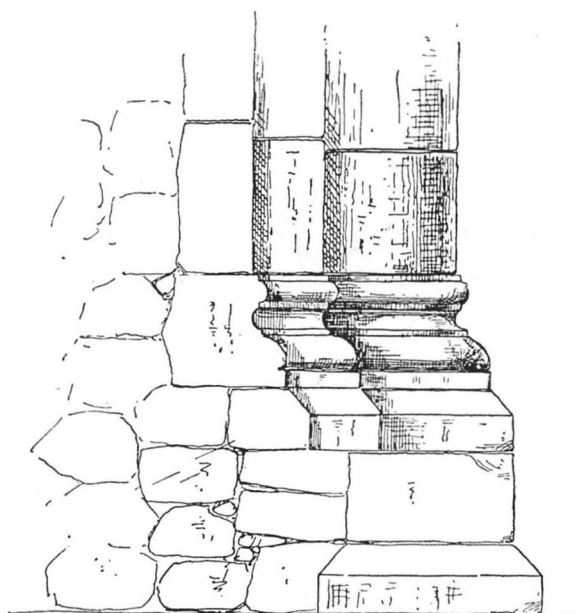


Fig 174. Basen till triumfbågens kolonn på norra sidan. Profil och plan. Efter Ekhoff.

*The base of the N column of the chancel arch. Profile and plan. After Ekhoff.*

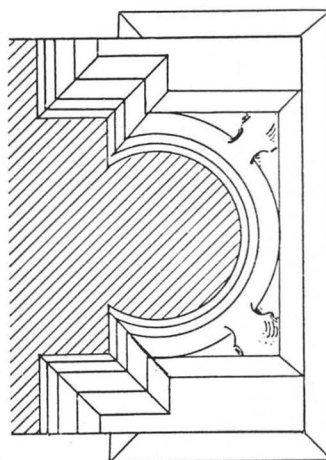


Fig 175. Valvkonsol i koret. Efter Ekhoff.

*Vaulting bracket in the chancel. After Ekhoff.*

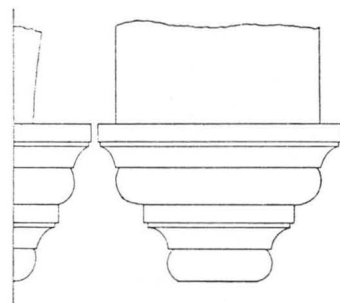
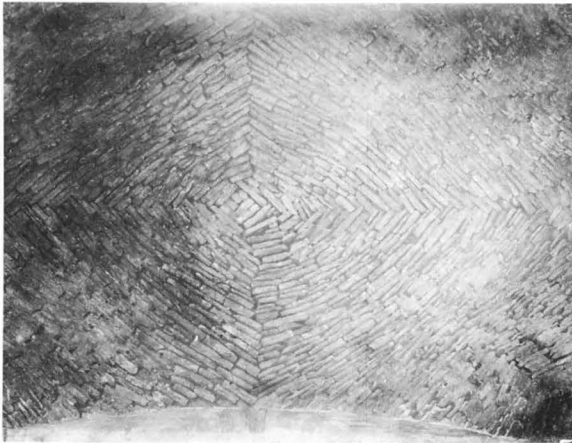




Fig 176. Basen till pilastern på östra sidan av bågen mellan koret och tvärskeppet. Observera basens krönlist som har samma profil som sockeln på långhusets södra mur mellan vapenhuset och korsarmen. Foto S Hallgren 1972.



The base of the pilaster on the E side of the arch between the chancel and the transept. Note the same moulding as the plinth of S wall of the church between the porch and the transept.

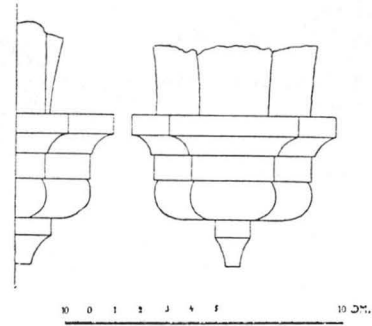


Fig 177. Valvkonsol i långhuset. Efter Ekhoff.  
Vaulting bracket in the nave. After Ekhoff.

huggna konsoler (fig 177). I långhusets fyra hörn sitter vidare små, enkelt profilerade konsoler, från vilka hörnvalvens diagonaler utgått. Själva valvtypen kan på grundval av de ytterst små rester som bevarats inte närmare anges.

Korets och korsarmens valv saknar sköldbågslisters. Valvet i korets östra travé, som är helt bevarat (fig 178 och 179), består av flisskift som i svagt svängda linjer sträcker sig från hjässlinje till hjässlinje; ned mot svicklarna bildas vinklar. Valvet kan snarast karakteriseras

Fig 178. Det östra valvet i koret sett rakt underifrån. Öster är nedåt. Foto J W Hamner 1906.

The E vault in the chancel seen from directly below. East is downwards.

som ett tältvalv och visar likheter med valven i tredje och fjärde travén från väster i S Nicolai ruin. Det likaledes helt bevarade valvet i korsarmen (fig 180), vars stenar är lagda på sådant sätt att ett stjärnmönster bildas, är av samma slag som valven i första och andra travén från väster i S Nicolai ruin. Västra kortravéns valv är nästan helt instörtat och kan ej bestämmas till sin typ.

De bevarade ursprungliga delarna av valvet i tornets ringkammare visar, att detta valv varit av samma typ



Fig 179. Södra delen av det östra valvet i koret. Foto I Anderson 1939.

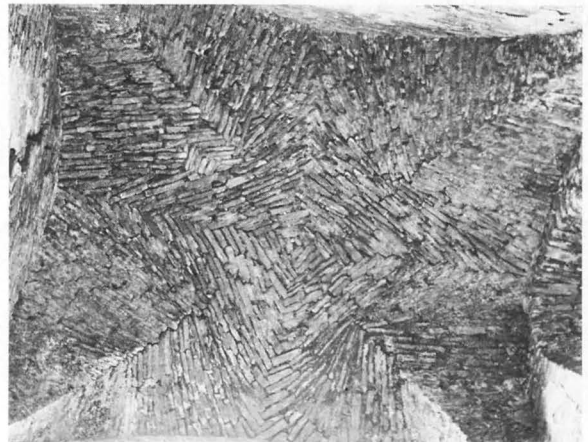
*S part of the E vault of the chancel.*



som valvet österut i koret (fig 181). Valvets mittparti är instörtat. Mot långhuset ligger det på en kraftig sköldbåge, i övrigt på i väggarna anordnade anfang.

Fig 180. Valvet i korsarmen sett rakt underifrån. Norr är nedåt. Foto J W Hamner 1906.

*The vault of the transept seen from directly below. North is downwards.*



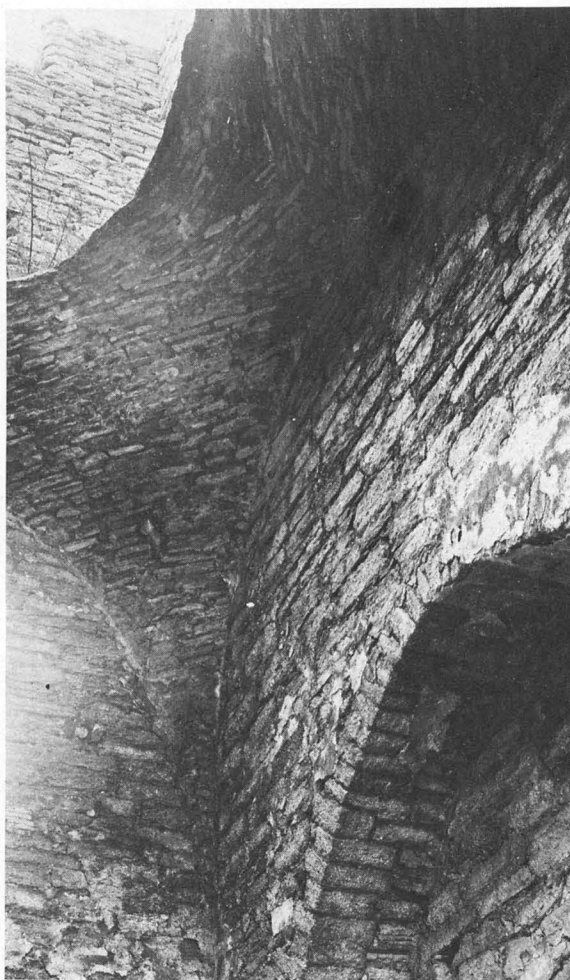


Fig 181. Nordvästra delen av valvet i tornet.  
Foto I Anderson 1939.

*NW part of the tower vault.*

### Nischer

Väggnischer av olika slag finns på skilda ställen i kor- och långhusmurarna, åtminstone delvis invid eller i närheten av platser för altaren. Av altarna själva återstår intet, inte ens grunder; detta gäller såväl den nu stående kyrkan som dess båda föregångare. Koret äger sådana nischer i alla tre väggarna medan korsarmen helt saknar nischer. I östra korväggen finns sålunda en rätt liten, rakt avtäckt dubbelnisch, vilken bör ha varit dold bakom det fristående högaltaret (fig 182). Rester av puts har bevarats på sidorna och bakväggen i nischen. – Nordväggen har två nischer, en västlig, rak-avtäckt samt en östlig, triangelvälvd. Endast den senare, som sitter rätt högt upp på väggen har bevarat putsrester. – Nischen i korets sydvägg är starkt res-

taurerad; nu utgörs avtäckningen av en triangelbåge. Den har putsrester nedtill i bakväggen (fig 150 och 222).

Långhuset har i sin sydvägg nära sydöstra hörnet en nisch, ursprungligen täckt med triangulärt valv, nu utan putsspår (fig 150).

Slutligen finns en mycket stor, med triangulärt valv täckt nisch, som bildat fond för det altare, som måste förutsättas ha varit uppmurat mot östra väggen norr om triumfbågen (fig 152, 183 och 225). Denna nisch är märklig och rymmer svårtolkade detaljer. Tyvärr är den inte bevarad i helt orört skick. Dess norra sidovägg har nämligen varit skadad och har till följd härav blivit restaurerad jämte närmast angränsande väggparti. Södra sidoväggen, valvet och bakväggen återstår däremot i sitt medeltida skick. I bakväggen har funnits en smal fönsterglugg med smygar som vidgar sig inåt. Denna glugg har murats för, då det nuvarande korets nordvägg uppfördes. Gluggens norra smyg är restaurerad på 1880-talet.<sup>13</sup>

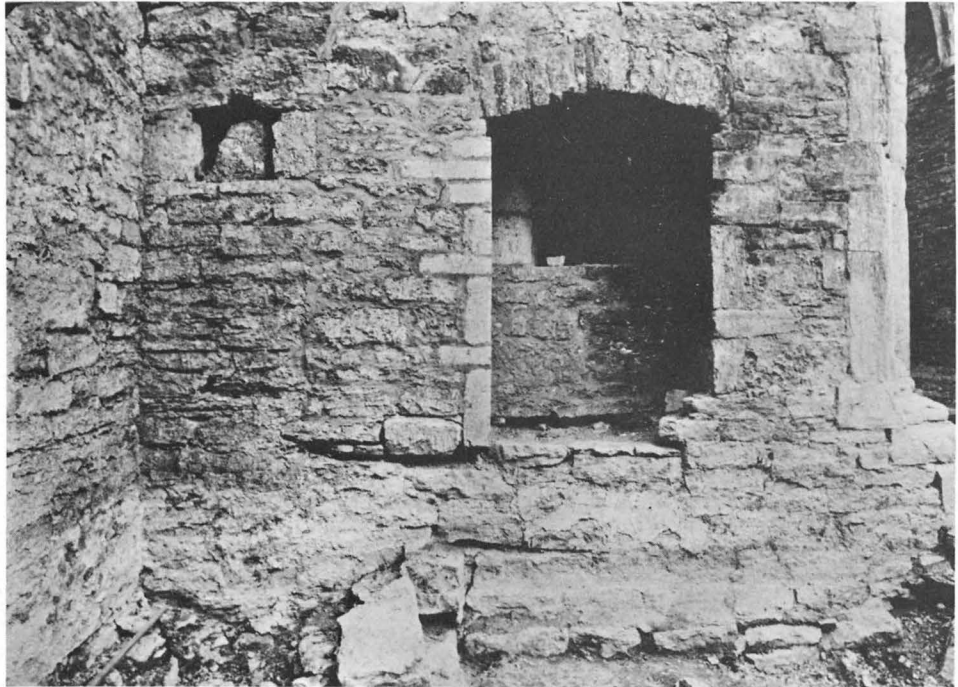


Fig 182. Väggnischer på insidan av korets östra mur.  
Foto S Hallgren 1972.

*Wall niches on the inside of the E wall of the chancel.*

Fig 183. Nisch i långhusets östra mur norr om triumfbågen. Foto J W Hamner 1906.

*Niche in the E wall of the church N of the chancel arch.*



Vid restaureringen av nischen murades en ny botten för något mer än halva nischen på ca 30 cm för låg nivå. Det riktiga läget för botten har bevarats invid nischens södra sidovägg. Orsaken till att den nya botten sänktes måste vara att nischen har en slät bakvägg ned till den nya, lägre nivån. Hur skall nu allt detta tolkas? Murpartierna runt nischen visar inga skarvar (bortsett från dem som uppstått vid restaureringen). Dessa murpartier sammanhänger otvetydigt med det nuvarande långhuset. Den i hörnet mellan långhuset och koret belägna sakristian tillhör emellertid den från början planerade byggnadsensemblen. Att anordna ett fönster i nischen vore under dessa omständigheter meningslöst. Det synes endast finnas två sätt, på vilka fenomenet kan förklaras. Antingen tillhör nischens *botten* med tillhörande fönsterglugg (men *ej* nischens omfattningsmurning!) den nuvarande kyrkans närmaste föregångare (se vidare 165 och 174) eller också är det nuvarande långhusets östmur uppförd innan nordmuren byggdes och innan planen på en sakristia i vinkeln mellan kor och långhus tagit form. För det förra alternativet talar den omständigheten att nischens släta bakvägg nedförts djupare än vad som behövts med hänsyn till den nuvarande omfattningsmurningen.

### Trappor

I korsarmens östra mur har en trappa med ingång i korets sydvägg dragits upp till vinden. Ingången är

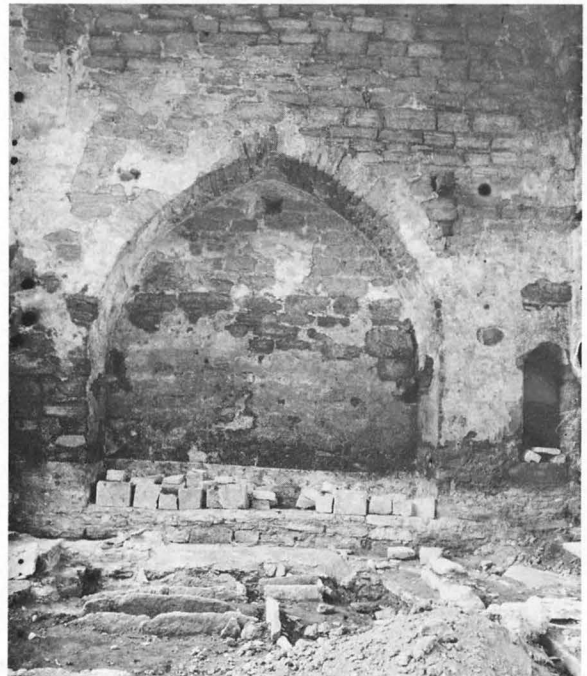


Fig 184. Insidan av tornets södra mur. Till höger ingången till torntrappan och i förgrunden rester av grunden till tornet i Clemens I. Foto J W Hamner 1906.

*Inside of the S wall of the tower. Right, the entrance to the tower staircase, and in the foreground remains of the foundations of the tower of St Clement's I.*





Fig 185. Insidan av tornets norra mur. I förgrunden rester av grunden till tornet i Clemens I. Foto J W Hamner 1906.

*Inside of the N wall of the tower. In the foreground remains of the foundations of the tower of St Clement's I.*

rektangulär och omfattas av enkla huggna poster (fig 139 och 150). Överliggaren är bortfallen. Ett hål för ett nedre gångjärn till en inåtgående dörr finns i östra posten. Posterna är i övrigt skadade, varför andra spår efter dörren försvunnit. Trapploppet är flistäckt. Det upplyses dels av det höga fönstret i korsarmens östvägg, genom vars smyg den passerar, dels av en liten rund glugg i södra väggen, just där trappan svänger in i sydväggen. Dageröppningen i denna glugg, placerad i ytterlivet, är huggen ur ett enda block. När det stora rundfönstret togs upp i korsarmens södra gavel blev trappan igenmurad. På andra sidan igenmurningen fortsätter trappan och mynnar på södra ytterväggens översida nära korsarmens sydvästra hörn (kan iakttagas från tornet).

I långhusets västvägg norr om tornbågen finns en ingång till en trappa med raka sidor och rak smyg (fig 139, 151 och 168). Denna ingång markerar början till en icke fullföljd torntrappa.<sup>14</sup> Trappan skulle välvas – ett litet stycke av valvet längst ner har bevarats – ej som övriga trappor i S Clemens täckas med flis. Öppningen har kunnat tillslutas med en utanpåliggande dörr. Märken efter gångjärn i norra kanten samt efter en märkla för en hasp i södra.

### Puts

Medeltida putsrester kvarsitter här och var på murarna i kyrkans inre. Största sammanhängande putsytor har bevarats på södra väggen i korsarmen, där putsen bl a täcker vissa i samband med igenmurningen av rundfönstret murade väggytor, alltså här daterbar till äldst 1300-talet, vidare på västra långhusväggen norr om tornbågen samt i tornets ringkammare. Putsen är gulvit.

Putts har även bevarats i vapenhuset. I det stora hela torde denna vara av sent ursprung.

### Kalkmålningar

Enligt J G Klingvall<sup>15</sup> fanns på norra väggen i kyrkan en målad bild av S Clemens, fastbunden vid ett altare. Ekhoft tolkar, säkerligen med rätta, ordet altare som en felskrivning för ankare. Ekhoft citerar även en uppgift, lämnad av en gammal ruinvakt, enligt vilken bilden – bevarad ännu på 1880-talet – skulle ha suttit på långhusets östra vägg norr om triumfbågen.

Ekhoft meddelar även<sup>16</sup> att korsarmens rundfönster omgivits av en ring av målade stenar i omväxlande vitt och grått med vita fogar. Härav återstår numera endast diffusa färgspår.

### Glasmålningar

Att glasmålningar under medeltiden funnits i kyrkan bestyrks av fragment av målade glas, som påträffades under Ekhofts utgrävning 1907–09.<sup>17</sup>

### Läktare

Befintliga bjälkhål med ännu kvarsittande bjälkändar vittnar om att läktare funnits i tornets ringkammare samt i långhusets västra del mellan sydväggen och tornbågen.

Tornrummets läktare har burits av tre kraftiga bjälkar i nord-sydlig riktning (fig 150, 184 och 185). Entrén har varit anordnad från trappan i tornets västvägg via rundfönstrets smyg, som inåt är rakt nedförd mot läktargolvet. Man har därifrån kommit ut på ett smalt läktarplan utefter tornets västvägg, buret av smäckra virken i tornets västra vägg. Den nyssnämnda, av de tre kraftiga bjälkarna med upplag i tornets nord- och sydväggar burna läktaren, ligger något högre, varför ett trappsteg måste ha fört från det lägre, smala läktarplanet upp till det högre.

Långhusets läktare har burits av fyra smäckra bjälkar i västra väggen samt en i den södra (fig 150, 151 och 167). Konstruktionen tycks förutsätta ett stolpstöd för det nordöstra fria hörnet. Till denna läktare måste en trätrappa ha fört från kyrkgolvet.



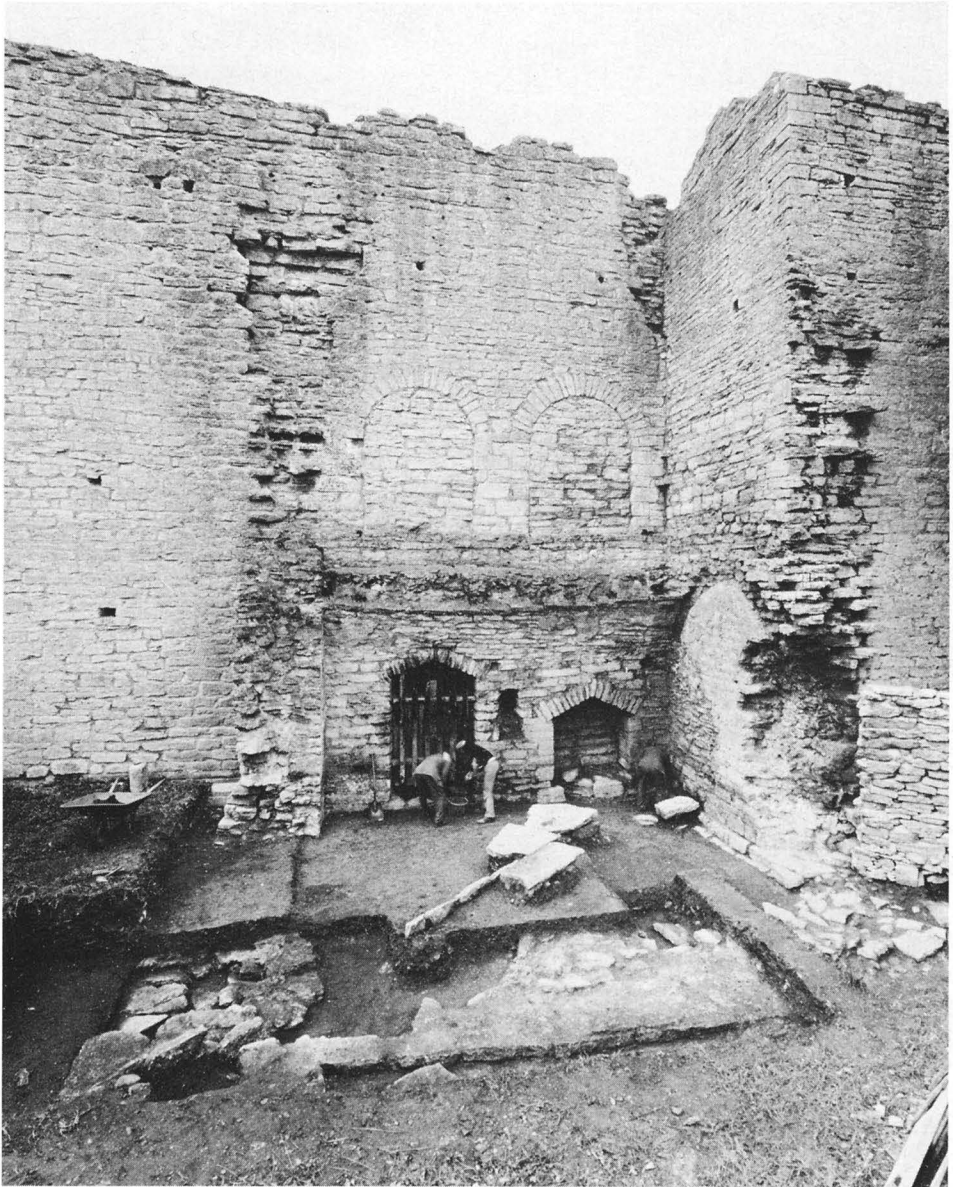


Fig 186. Lämningar av sakristian på korets norra sida i hörnet mot långhuset. Närmast grunden till sakristians norra mur. Till höger och till vänster förtagningar för västra och östra muren samt för övervåningens kryssvalv. I bildens mitt lämningar av nedervåningens tunnvalv. Foto W Falck 1976.

*Remains of the vestry on the north side of the chancel. In the foreground the foundation of the N wall of the vestry. Right and left toothings for the W and E walls and for the cross-vaulting of the upper storey. In the centre of the picture the remains of the barrel-vault of the ground floor.*

I korsarmens östra och södra väggar finns ett antal kraftiga bjälkhål, troligen senare upptagna (fig 153). Bjälkhålens antal är tre i östra väggen och ett i den södra. Därjämte torde ytterligare ett bjälkhål ha funnits i östväggen. Överkanten på bjälkhålet i södra väggen

ligger på samma höjd som underkanten på bjälkhålen i den östra. Bjälkhålen kan tyda på att även här funnits en läktare, som dock ej varit ursprunglig. (En annan och kanske mera trolig förklaring är att bjälkarna burit en arbetsplattform vid byggandet av de senare fönstren

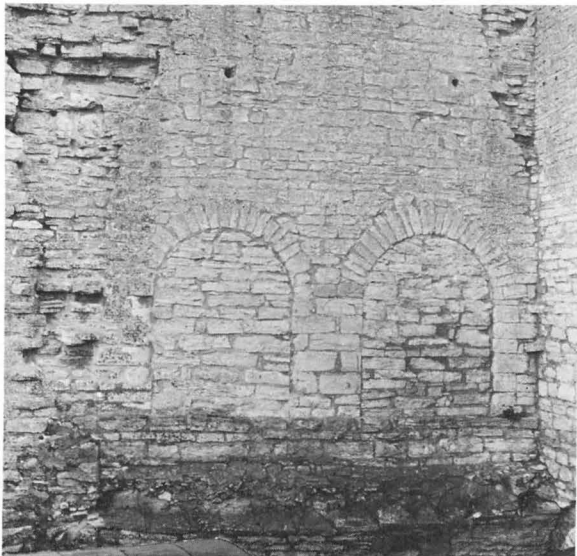


Fig 187. Utsidan av korets norra mur med de två igenmurade öppningarna in mot koret och till vänster förtagningar för sakristians östra mur; till höger en ursparning för kryssvalvet i sakristians övre våning. Foto S Hallgren 1972.

*The outside of the N wall of the chancel with the two blocked-up openings to the chancel, and left, toothings for the E wall of the vestry and right, a recess for the cross vault of the upper floor of the vestry.*



Fig 188. Grunden i sakristians sydvästra hörn samt nisch i dess södra mur. Foto W Falck 1972.

*The foundation in the SW corner of the vestry and a niche in the S wall.*

i korsarmens södra vägg, en invändig motsvarighet till den utvändiga plattformen, som omtalas på s 134.)

Bjälkhål på andra av kyrkans innerväggar, ofta med kvarsittande bjälkändar, torde utgöra bomhål för byggnadsställningar. Deras avsevärda höjd över golvet gör en dylik tolkning trolig. Sådana hål finns på ett par olika nivåer på norra väggen i långhuset samt på långhusets östvägg norr om triumfbågen.

### Sakristian

Sakristian har varit byggd i förband med både långhuset och koret, vilket framgår av förtagningar såväl i korväggen som i långhushörnet. Den har sålunda tillhört den ursprungliga byggnadsensemblen. Yttermurarna är helt nedbrutna så när som på en rest av östmuren närmast intill koret. Grunden är emellertid till största delen bevarad (fig 186). Byggnaden har liksom flera sakristior till Visbykyrkor omfattat – eller planerats för att omfatta – två våningar. Bottenvåningen har varit välvd med spetsigt tunnvalv med vederlag i norr och söder. En ränna har i långhusväggen murats för valvets anslutning till väggen. När tunnvalvet murades har det dock lagts utanför – ovanför denna ränna, då sakristian uppenbarligen togs till något bredare än vad som från början avsågs. Av tunnvalvets anfang i kor-

väggen återstår vissa rester (fig 186). Lämningar av puts kvarsitter i valvresterna samt på västra väggen. I sydväggen är en stor nisch med triangulärt valv (fig 188). Den har varit putsad. Invid och öster om denna nisch finns dels en liten nisch, nu skadad men ursprungligen tydligen rakavtäckt, dels ingången till kyrkans kor. Ingången, som är smal och oansenlig, har triangulärt valv. Inåt kyrkan är öppningen rektangulär med enkel omfattning, bestående av poster, bildade genom omväxlande stående och liggande block (fig 189 och 197). Det översta liggande blocket på ömse sidor är halvrunt utkragat. Ovanpå dessa utkragningar vilar det block som bildar dörröppningens överliggare. Det övre gångjärnet för dörren har bevarats på västra posten. Efter det nedre gångjärnet återstår endast hålet. I östra posten finns en märkla för stängselanordningen. Dörren har på detta sätt kunnat låsas från kyrkan. Även från sakristian har den emellertid kunnat stängas, att döma av två hål för intappning av järn av något slag på insidan av posten, ett ungefär mitt för märklan och ett längre ned. Dörröppningens smyg vidgar sig något in mot sakristian.

Ovanvåningen har öppnat sig mot kyrkan med två stora rundbågiga öppningar, vilka nått ned till golvnivån (fig 187 och 189). Öppningarna har såväl inåt kyrkan som inåt sakristian släthuggna enkla omfattningar utan anfangslistor. Förtagningar anordnade i korväggen invid sakristians östmur samt invid hörnet mot långhuset tyder på att ovanvåningen haft – eller planerats att få – kryssvalv. Kryssvalvet har legat stumt emot långhusväggen och bör ha haft förtagningar för sitt nordvästra anfang i norra sakristimuren.

Efter sakristians yttertak har inga spår bevarats.

I de Visbykyrkor, som ägt sakristior i två våningar, är trappan till ovanvåningen normalt inlagd i kyrkmuren med nedre dörröppningen vettande in mot kyrkan. I S Clemens kyrka har trappan emellertid uppenbarligen gått i sakristians norra mur, vilken ovanför sockeln med utgångspunkt från den bevarade grunden kan beräknas ha varit 240 cm tjock. Det har sålunda funnits plats för en bekväm trappa i muren. Att döma av en murbruksrand, som obruten löper längs grunden till norra muren och anger läget för sockelns nedre ytterkant, har man nått trappan inifrån sakristian.

Ekhoff vill göra gällande,<sup>18</sup> att sakristians ovanvåning aldrig blivit byggd. Han stöder denna sin uppfattning på två skäl, dels att igenmurningen av de två öppningarna mot koret i ovanvåningen är så omsorgsfullt gjord – i kalksten – att det tyder på ett utförande medan kyrkbygget ännu var i gång, dels att inga valvspår återstår på långhusväggen. Ekhoff räknar emellertid då med att även ovanvåningen skulle ha haft tunn-

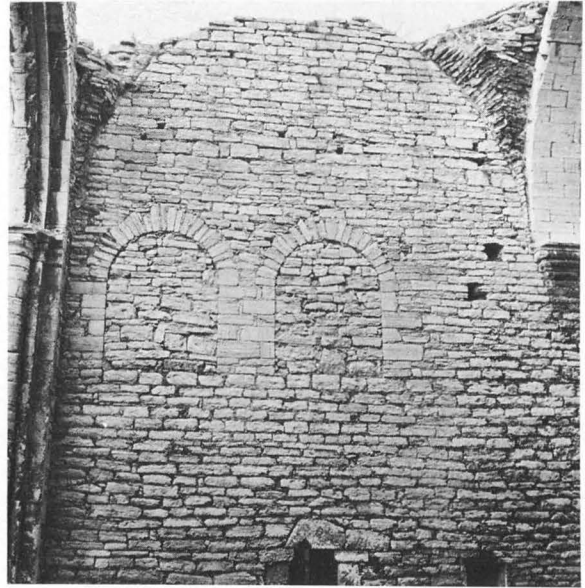


Fig 189. Insidan av norra kormuren med de två igenmurade öppningarna in mot sakristians övre våning. Foto S Hallgren 1972.

*The inside of the N wall of the chancel with the two block-up openings leading to the upper floor of the vestry.*

valv, ett tunnvalv med vederlag i öster och väster. Anfängen för ett kryssvalv i sydväggen tycks han inte ha observerat. Problemet ter sig svårlöst. Att man planerat för en tvåvåning sakristia, vars ovanvåning – av allt att döma kryssvälvd – genom två vida och höga bågar skulle öppna sig in mot koret, är säkert. Å andra sidan saknas alla spår efter yttertaket; möjligheten av att ovanvåningen aldrig blivit fullföljd kan därför inte uteslutas. Att en trappa planerats och eventuellt också utförts i sakristians norra mur, utgör icke något absolut säkert bevis för att sakristians ovanvåning verkligen kommit till utförande.

### Tornet

Tornet är byggt senare än långhuset men har varit planerat då det senare uppmurades, vilket – förutom av den stora tornbågen, som är ursprunglig och samtida med långhusets västvägg, liksom av den påbörjade men ej fullföljda torntrappan norr om tornbågen (jfr ovan s 150) – framgår av att förband mellan tornet och långhuset anordnats genom förtagningar i långhusets västmur, gjorda då denna murades. Tornets östvägg ovanför tornbågen ligger något väster om långhusets västra gavelvägg (fig 150).

Som tidigare nämnts har tornet omgivits av gallerier på tre sidor. Bjälkhål efter galleriernas takkonstruktion har bevarats, liksom rännor i fasaderna för luttakens anslutning mot tornväggarna. Bjälkhålen är fyra på norra fasaden, fem på den västra samt fem (ev sex) på den södra. Dessutom finns ett diagonalställt bjälkhål i nordvästra resp sydvästra hörnet. Av galleriernas bågararkitektur återstår intet.

Av tornets ovanvåningar har den första bevarats helt, den andra till sina nedre delar. Hur högt tornet en gång varit – eller planerats bli – är omöjligt att säga. I den mån man vågar dra slutsatser av liknande landskyrkotorn bör stora ljudgluggar ha funnits i två eller tre våningar. Om man räknar med en total tornhöjd motsvarande kyrkans totala längd, blir höjden 48 m.

Bottenvåningen – ringkammaren – öppen mot långhuset genom en hög båge, har i vardera norra och södra väggen en väldig spetsbågig besparingsnisch (fig 184 och 185). Om läktaren i ringkammaren se s 150. På sydväggen invid sydvästra hörnet är ingången till torntrappan. Då kyrkan planerades, avsåg man att dra torntrappan från långhuset upp genom tornets norra vägg. Den stora besparingsnischen som anordnades när tornet sedermera byggdes omöjliggjorde detta och trappan fick i stället sin plats i södra och västra tornväggarna. Dubbeltrappor i stil med dem som finns i Mariakyrkan, Drotten och S Olof har aldrig varit planerade i S Clemens, uppenbarligen därför att man ej avsett att anordna ett emporium i tornet. Ingången till trappan är rundbågig (fig 150 och 184). I rundbågen kvarsitter puts på undersidan. Innanför dörröppningen är ett brädgolv, som döljer en ett par dm djup grop. Trappan svänger in i tornets västmur och därifrån in i nordmuren, där den mynnar i norra galleriet. Förutom

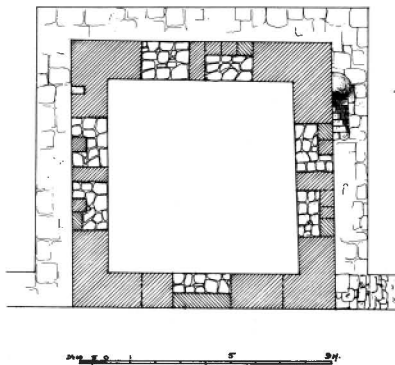


Fig 190. Plan av tornet på gallerihöjd. Skala 1:300. Efter Ekhoﬀ.

*Plan of the tower at a level with the gallery. After Ekhoﬀ.*

från det stora rundfönstret, genom vars smyg trappan passerar, får den ljus genom två smala rektangulära gluggar upptill och nedtill i västväggen. I trapploppets nedre del ingår äldre stenmaterial, bestående av huggna kvadrar av smått format, uppenbarligen härstammande från den nuvarande kyrkans föregångare. I trappans tak, nedre delen, återfinns även två hällar med skråfasad kant, varav den ena har skråkant på två varandra mötande sidor. Det rör sig uppenbarligen om gravhällar av samma typ som de som bl a inlagts i grunderna till triumfbågens vederlagsmurar. Övre ytan på den ena hällen är skadad genom avspjälkning och vittring.<sup>19</sup>

En rundbågig dörröppning utan spår av gångjärn leder från norra galleriet in i tornets första ovanvåning (fig 144). En liknande dörröppning finns i väggen mot västra galleriet. Rummet öppnar sig mot långhusvinden genom en mycket vid och hög, lätt spetsad valvbåge, en avlastningsbåge (fig 151 och 143). Långhusvinden och tornets första ovanvåning har alltså haft en mycket god förbindelse sinsemellan. Rummet har haft plant trätak, vilande på bjälkar i nord-sydlig riktning och belägna tätt under andra ovanvåningens stora ljudgluggar (fig 190). Direkt dagsljus har rummet fått endast genom en enda liten rektangulär glugg med stickbågig inre avtäckning, belägen i södra väggen alldeles under taket. Att den placerats så högt beror på galleriets yttertak: fönstrets underkant ligger alldeles ovanför galleritaket anslutning mot tornväggen. Spår efter snedstöttor finns i väggarna på såväl norra som södra och västra sidorna. Möjligen har dessa stöttor varit sekundärt anbringade som stöd för yttertaket över det stympade tornet.

Till tornets andra ovanvåning (och vidare uppåt) måste man ha kommit genom invändiga trätrappor eller stegar, nu givetvis sedan länge försvunna. I söder, väster och norr finns lämningar av stora ljudgluggar, två på varje sida. Gluggarnas botten ligger i nivå med golvet. På östra sidan saknas gluggar. I stället finns här en bred nisch – denna del av tornväggen har ju nämligen ej varit synlig ovanför långhusets yttertak.

Tornet är avrivet i jämn nivå runt om ca 1,5 m ovan golvet i gluggarna. Gluggarna har därefter igenmurats utvändigt, varvid ursparingar skett så att ett antal små gluggar bildats på varje sida, tre i söder, en nu synlig i väster (kan ha varit tre) samt två i norr. I några av de små gluggarna har tegelvalv bevarats.

Tornets jämna krön runt om samt förändringen av de stora gluggarna till små fönstergluggar tyder på att tornet vid något tillfälle med avsikt sänkts till sin nuvarande nivå. När detta skett är svårt att säga. Sannolikt har det utförts under senmedeltiden.



## Vapenhuset

Vapenhuset framför långhusets sydportal är en både svårtolkad och svårdaterad byggnad. Den har länge – långt efter det att kyrkan övergivits som kyrka – tjänat som magasin. Men har denna funktion inbegripits i primärfunktionen, som rimligtvis bör ha varit vapenhusets? Att vapenhuset är medeltida står klart, men vilket århundrade tillhör det? Bristen på gotländskt jämförelsematerial gör dessa frågor vanskliga att besvara.

Sedan länge är byggnaden sammanfogad med en stor rödfärgad magasinsbyggnad i skiftesverk, vars yttertak är draget in över vapenhuset (jfr ovan s 125). Dettas gavelröste har i samband härmed rivits. Vapenhusets södra yttervägg är inbyggd i magasinet och f n svår att iakttaga. Detsamma gäller västra ytterväggen, som döljes av en modern verkstadsbyggnad.

Byggnadsmaterialet är kalksten. Murverket är grovt och rått. Det synliga sydöstra hörnet saknar huggen hörnkedja (fig 147). Även sockel saknas. Byggnaden är oputsad. Om den alltid varit detta är svårt att säga utan närmare undersökning framför allt av de ytterväggar som f n är dolda. Exteriören visar på östra sidan en ilagning efter en mycket stor, oregelbunden urrivning, utgörande spår efter en vid något tillfälle uppbruten ingång. En liknande ilagning syns även invändigt.

Invändigt är vapenhuset välvt med ett valv i kalksten med skiften gående i bågar från söder till norr, så att valvet nästan får karaktär av kupol. Mitt på södra väggen är en stor, spetsbågig portal med raka smygar och utan dörrfals. Portalen är igenmurad. I det omgivande murverket (murens insida) finns på var sida spår efter två gångjärn. Det övre av dem sitter på ungefär halva portalhöjden. Högre upp syns inga gångjärnsspår. Dörrarna har slagit direkt mot väggens insida. Ovanför portalen sitter ett fönster med svagt spetsbågigt valv och rektangulär karm med järngaller i ytterlivet. Fönstrets yttre omfattning har ej kunnat undersökas. Fönsterbänken sluttar inåt i en kupad form. Portalen omges av två triangulärt välvda nischer. I östra väggen finns en stor, rundbågig nisch, lika hög som portalen på sydväggen. I mitten av densamma ses spår efter den ovan omtalade stora urrivningen, igenmurad med mindre sten och tegelskärv. Därövan ett inåt svagt spetsbågigt fönster med järngaller i rektangulär tråkarm i ytterlivet. Fönstrets yttre omfattning och karm är ej ursprungliga. Ännu en stor och bred, triangelvälvd nisch finns i västra väggen. Vid dess murande har man i botten på norra sidan lagt in en äldre, profilerad sten. Ovanför denna sistnämnda nisch finns i väggen en liten, fönsterliknande nisch av samma typ som de båda ovan beskrivna fönstren men med träbe-



Fig 191. Golv innanför vapenhusets södra ingång.  
Foto W Falck 1972.

*Floor inside the S entrance to the porch.*

lagd plan botten. Denna nisch sitter lägre än de båda fönstren.

Golvet utgöres av ett singelbelagt jordgolv. Detta är ej ursprungligt. Vid en grävningsundersökning 1972 har ett äldre golv påträffats, stenlagt, beläget ca 50 cm under det nuvarande (fig 191). Ej heller detta golv är ursprungligt. Det äldsta golvet har legat på ungefär samma nivå som det nuvarande, vilket framgick av undersökningen 1972.

Väggar och valv är putsade. Delvis kan ett par lager puts urskiljas. Av spår i putsen framgår, att vapenhuset vid något tillfälle entresolerats.

I vapenhusets historia kan fyra skeden urskiljas.

1. I första skedet förmedlas entrén till vapenhuset genom den spetsbågiga portalen på sydväggen. Golvet låg ungefär i sin nuvarande nivå, vilket framgår av en kvarsittande rest av en bottenflisa invid portalens östra smyg, påträffad vid undersökning av murverket 1972. Golvets höjd sammanfaller med nivån för ett utskjutande grundmursparti i västra väggen.

2. Vid något tillfälle har golvet sänkts ca 0,5 m. I samband med sänkningen inlades ett stengolv. Samtidigt blev det nödvändigt att fördjupa portalens botten på insidan, väl för att en trappa skulle kunna göras utifrån. Inga spår efter trappan finns dock kvar i den östra smygen – den enda hittills undersökta. De nya golvstenarna tilläts skjuta in i portalens försänkta bot-

ten. Efter dessa förändringar blev kyrkans stora sydportal inte längre möjlig att använda.

3. Vapenhusets sydportal igenmuras och vapenhuset entresolerar. I samband härmed upptages en ny port i östra väggen. Den trappa som kan ha funnits i sydportalen försvann. Igenmurningens nedre del är klumpigt gjord: en rad stående hällar närmast golvet, därbakom och ovan flis, skärv och bruk, lagt i lutning inåt rummet. Entresolen har burits av bjälkar, för vilka upplag beretts dels genom upptagna hål i kyrkans mur, dels genom stående stolpar. Entresolvåningen putsades. Putsen kvar sitter ännu. Den har vid något tillfälle kalkats. Den övre nischen på västväggen sitter på lagom höjd i relation till entresolens golv.

4. Entresolen rivs, ingången till vapenhuset i östra väggen muras igen och golvet återfylls till ungefär ursprunglig nivå. Därefter blev vapenhuset tillgängligt endast inifrån kyrkan.

Tredje och fjärde stadierna i vapenhusets historia tillhör säkert tiden efter kyrkans övergivande.

Vapenhuset är som ovan nämnts svårt att datera. Innerarkitekturen med valv och nischer skulle med hänsyn till sina former i och för sig kunna tillhöra 1200-talet. Portalens form liksom det råa murverket och avsaknaden av sockel och huggna hörnkedjor talar dock häremot. En jämförelse med vapenhuset på Drot-

tens södra sida är talande nog. På 1300-talet utvidgades detta vapenhus till kapell, väl under inflytande av Swertingska (stora) kapellet vid Mariakyrkan. S Clemens' vapenhus är i jämförelse med vapenhuset/kapellet vid Drotten så rustikt att man vill tro att det tillhör en ännu senare epok, i så fall sannolikt 1400-talet. Något direkt jämförbart objekt på Gotland finns veterligen inte.

Golvsänkningen – som troligen betingades av vapenhusets entresolering – måste bero på ett behov att utnyttja vapenhuset som förvaringsbod. Det är frestande att se en förändring inne i kyrkan såsom företagen i anslutning till vapenhusets förändring, nämligen genombrytningen av långhusets östra vägg mot korsarmen med den nuvarande stora och höga spetsbågiga bågöppningen (fig 152 och 170). När långhusets sydportal blir omöjlig att använda efter vapenhusets ombyggnad återstår endast den stora sydportalen till korsarmen som lämplig huvudentré. Då tillträde till långhuset via koret och tiumfbågen inte gärna var möjlig för lekmän, erbjöds en lösning genom upptagande av den nyssnämnda bågöppningen.

Är slutsatserna ovan riktiga, tillhör även period två i vapenhusets historia medeltiden, ehuru ett sent skede, kanske först 1500-talets första eller andra decennium.

## Byggnadshistoria

Åren 1907–1909 blev S Clemens kyrkoruin föremål för en stor grävningundersökning under ledning av antikvarien Emil Ekhoﬀ. 1912 framlade denne resultatet av sina undersökningar i en omfattande publikation, utgiven i Kungl Vitterhetsakademiens monograferiserie.

Vissa kontrollgrävningar, utförda sommaren 1971, gav vid handen att en förnyad och fördjupad grävningundersökning borde företagas i ruinen. Denna undersökning genomfördes det närmast följande året av riksantikvarieämbetets Gotlandsundersökningar i samråd med författaren och med antikvarie Waldemar Falck som teknisk arbetsledare, biträdd av fil kand Ragnar Engeström. Arbetena bekostades i sin helhet av Arbetsmarknadsstyrelsen. Mindre undersökningar på vissa punkter har även gjorts senare.

Resultatet av de förnyade undersökningarna har blivit att Ekhoﬀs slutsatser ej i allo har stått sig. Den av honom rekonstruerade tredje Clemenskyrkan, med stort absidkor och tvåskeppigt långhus med pelare av trä, har sålunda överhuvudtaget ej existerat. Ekhoﬀs rekonstruktion i denna del beror dels på en feltolkning av vissa murdelar, dels på att han inte förde grävningarna tillräckligt djupt. Ekhoﬀs undersökning är dock detta oaktat för sin tid ett märkligt arbete, och hans stora monografi över S:t Clemens kyrka har utgjort den självfallna utgångspunkten för nu föreliggande beskrivning.

De grunder som anträffades vid de nämnda grävningarna återges i fig 192.

## Äldsta kyrkan, Clemens I (fig 193 och 194)

Mitt inne i S Clemens kyrkas nuvarande långhus och med utsträckning ända in i tornet ligger grunden till en liten romansk kyrka, som bestått av kor med absid, långhus och torn. Koret är relativt litet i förhållande till långhuset och dess längd är mindre än bredden. Detta är den äldsta Clemenskyrkan. Spår av en ännu äldre kyrka – av trä – har ej anträffats. Inte heller har lämningar efter annan äldre bebyggelse på platsen påträffats – om man dit inte vill räkna den stenåldersbo-plats, som omnämns ovan.

### Byggnadsmaterial

Byggnadsmaterialet i den äldsta kyrkan är kalksten. Murverket är på de flesta ställen bevarat t o m skiftet närmast under sockeln. Undergrunden (fig 195–205), nedförd till ett djup av ca 1 m, motsvarande tre à fyra skiftgångar, skjuter på bägge sidor ut två à tre dm utanför det egentliga murlivet. De bevarade murarna är uppförda av ca 15–20 cm höga stenblock, tuktade eller behuggna. Även lägre blockhöjder (8 cm) förekommer i utjämnande syfte. Undergrunden är ojämnt lagd av råa block. Rester av puts kvarsitter här och var. Murarna är lagda i skalmursteknik med mindre sten och skärv inuti murarna. Kvadrarna i murlivet varierar i längd

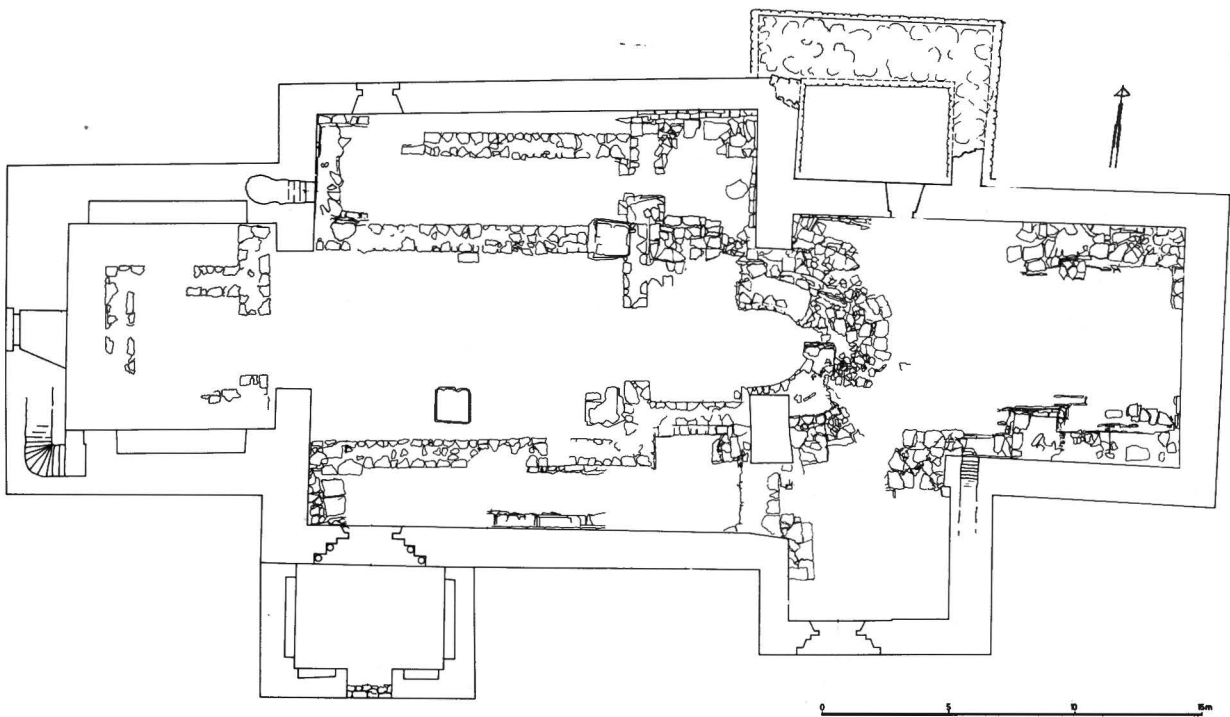


Fig 192. Plan med framgrävda grunder efter äldre byggnadsdelar. Skala 1:300. W Falck och P O Westlund 1970–73.

*Plan with excavated foundations of older parts of the building.*

Fig 193. Plan av äldsta kyrkan, Clemens I. Skala 1:300. Efter sammanställning av E Bohrn 1976.

*Plan of the oldest church, St Clement's I.*

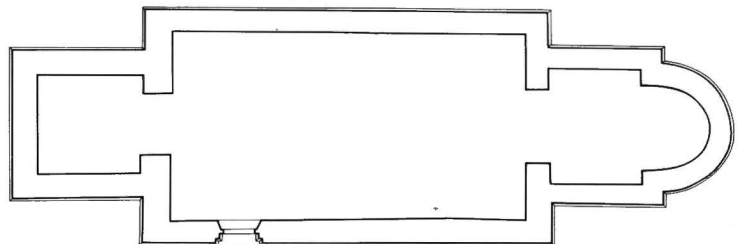


Fig 194. Rekonstruktion av äldsta kyrkan, Clemens I. Efter Ekhoff.  
*Reconstruction of the oldest church, St Clement's I. After Ekhoff.*

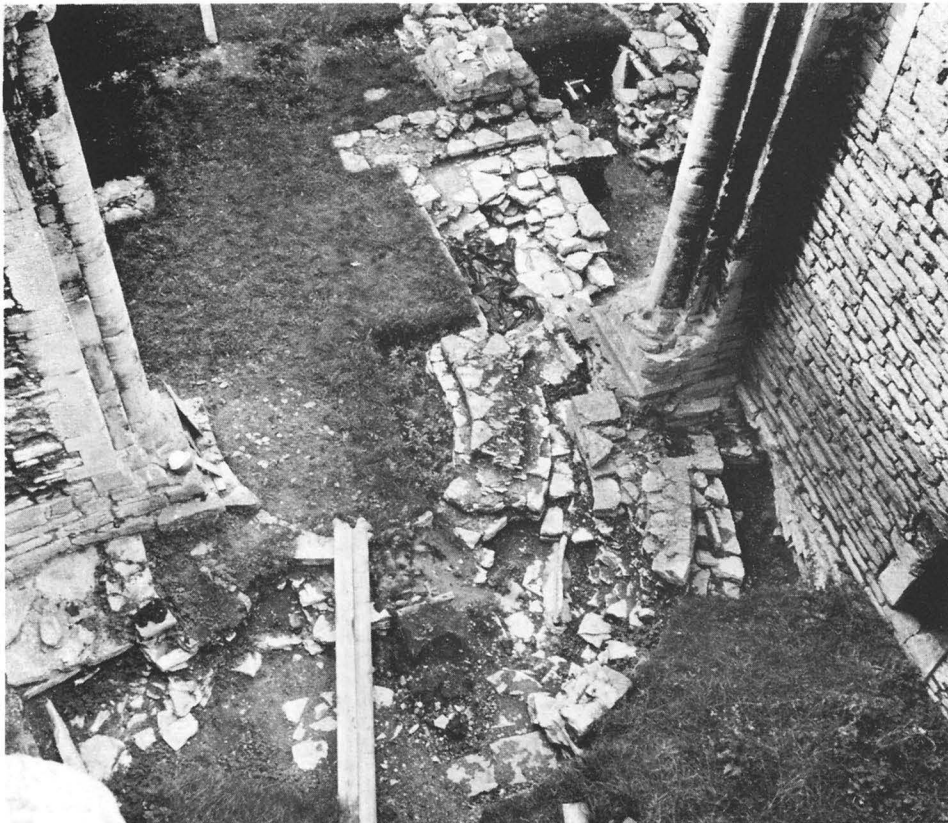


Fig 195. Grunder i långhuset och korets västra del. Foto W Falck 1972.

*Foundations in the nave and the W part of the chancel.*



Fig 196. Norra delen av grunderna till absiderna, den äldsta kyrkans längst bort. Foto W Falck 1972.

*N parts of the foundations of the two apses, that of the oldest church farthest away.*



mellan 25 och 65 cm. Murbruket är fint, gulgrått, rätt mörkt och utan kalkklumpar.

### Sockel

Sockeln är bevarad på tornets norra mur invid hörnet mot långhuset samt angränsande del av långhusmuren, på en sträcka av södra långhusmuren på ömse sidor om sydportalen samt slutligen på ett litet stycke av norra långhusmuren, inbakat i postamentet till nordöstra pelaren i det nuvarande långhuset (fig 206 och 207). Den är tunn, skråkantad och lätt hålkälad. Den totala sockelhöjden ovan undergrunden – bottenkift plus det fasade skiftet – utgör i genomsnitt något mer än 40 cm. Bilden visar det primitiva sättet för hopfogning i murvinklar av de fasade sockelstyckena, utan gering eller förkroppning. Liknande socklar finns på ett antal landskyrkor, bl a Fröjel och Västergarn (den äldsta kyrkan, varav grunden bevarats norr om den nuvarande kyrkan).

### Murverk

Av fasaden ovanför sockeln återstår blott ett enda litet stycke som bakats in i det ovannämnda nordöstra pelarfundamentet (fig 206). Detta visar att fasadlivet legat ända ut i sockelkanten, sålunda utan någon indragning. Den enda synliga kvaderbiten är skadad och säger därför inte mycket om murverket ovanför sockeln. Av allt att döma har murarna varit uppförda av sten i smått format. Härför talar även det äldre stenmaterial, som utnyttjats vid uppförandet av de nedre delarna av den nuvarande torntrappan och som med all sannolikhet härrör från den nuvarande kyrkans föregångare.

Murarnas tjocklek är: i koret 93 cm, i långhuset 103 cm, i tornet 111 cm.

Absidens grundmur (fig 196 och 197), som på Ek-hoffs tid var tämligen hel,<sup>20</sup> är numera starkt skadad och har innerliv bevarat endast i norr och söder förutom ett litet parti nära mitten (fig 198), Norra kormuren är nästan helt raserad (fig 202), vilket skett i sam-



Fig 197. Norra delen av grunderna till de två absiderna. Den äldsta kyrkans absidgrund nederst. Foto W Falck 1972.

*N parts of the foundations of the two apses. The foundation of the apse of the oldest church at the bottom.*



Fig 198. Grunden till insidan av äldsta kyrkans absid, södra och östra delen. Foto W Falck 1971.

*The foundation of the inside of the apse of the oldest church, S and E parts.*

band med att en grav här upptagits sedan kyrkan rivits. Av korets sydmur finns emellertid betydande lämningar, såväl av ytterlivet som innerlivet, liksom också av triumfbågen både i norr och söder (fig 199–200).

#### Långhusportalen<sup>21</sup>

Rester har bevarats av en enda ingång, nämligen långhusets sydingång. Huruvida ingångar funnits även på andra ställen, t ex i korets södra vägg, är omöjligt att säga, då inga som helst spår efter sådana bevarats.

Av långhusportalen var på Ekhooffs tid nedersta delen av västra smygen bevarad (fig 208). Denna har utåt varit tvåsprängig. Kyrkans vanliga hålkälade sockel har följt med in i portalen. Även en rest av tröskeln med spår av västra posten var bevarad. Sättet för hopfogningen av socklarna i portalens mursprång avviker från förhållandet i tornet. Här har socklarna lagts stumt intill varandra, och öppningen, som uppstår mellan skräfaserna utfyllts med murbruk. Den inre posten har av de ovannämnda bevarade spåren att döma haft en bredd av 18 cm och tjocklek av 25 cm. Svaga spår av den västra inre smygen återstod vid Ekhooffs undersök-

Fig 199. Långhusets sydöstra hörn med grunder till äldsta kyrkans sydöstra långhushörn och till södra kormuren i samma kyrka samt invid denna den bevarade delen av grunden till det större absidkorets södra mur. Längst ned grunder i öppningen mellan långhuset och korsarmen. Foto W Falck 1972.

*The SE corner of the nave with foundations of the SE corner of the nave of the oldest church and of the S wall of the chancel in the same church. Close to this are the remains of the foundations of the S wall of the larger absidal chancel. Bottom, foundations in the opening between the nave and the transept.*



ning och visade att den varit sneddad. Numera syns inga spår därav. Dörröppningens bredd mellan posterna har enligt Ekhoﬀ varit ca 115 cm. Måttet kan inte längre verifieras. Det som fanns bevarat av portalen var tillräckligt för att tillåta en principrekonstruktion (fig 209). Om rakt tympanonfält funnits eller ej kan givetvis inte längre avgöras.

### Fönster

Av fönsteromfattningar, äldre än den nuvarande kyrkan, har ett par lösa fragment bevarats, bildande själva det rundbågiga överstycket. Bredden på fönsteröppningen har varit 40 cm. Fals för glasning finns jämte hål för ett stående järn i fönstrets mittlinje. Det är emellertid ovisst om dessa fragment härrör från den äldsta kyrkan eller från dess närmaste efterföljare (Clemens II).

Kyrkans ursprungliga höjd och takvinkel kan ej bestämmas på grundval av bevarade lämningar. Här är endast gissningar möjliga. Ett förslag till rekonstruktion av kyrkans exteriör enligt Ekhoﬀ lämnas i fig 194.

### Interiör

För bedömningen av frågan om hur kyrkans interiör sett ut saknar man praktiskt taget alla utgångspunkter



Fig 200. Grunderna till södra murarna i de bägge absidkoren, det äldsta längst till vänster. Grunden till det större absidkoret har till största delen brutits bort för en begraving. Foto W Falck 1972.

*Foundations of the S walls of the two apsidal chancels, the oldest to the far left. The foundation of the larger apsidal chancel has mostly been broken down for a burial.*



Fig 201. Upp till grunden till östra pelaren i norra raden. Till höger om denna grunden till östra långhusmuren norr om triumfbågen i äldsta kyrkan. Till höger därom grunder till norra kormurarna i det mindre absidkoret (nederst) och till det större därovan. Foto E Swanström 1972.

*Top, the foundation of the E pier in the N row. To the right of this is the foundation of the E wall of the church N of the chancel arch of the oldest church. To the right of this is the foundation of the N chancel wall in the smaller apsidal chancel (bottom) and of the larger one above.*



Fig 202. Grunder till de två absidkorens nordmurar, den äldre grunden nederst. Till höger grunden till det nuvarande långhusets östra mur norr om triumfbågen. Foto E Swanström 1972.

*Foundations of the N walls of the two apsidal chancels, the older foundations at the bottom. To the right is the foundation of the E wall of the present nave, N of the chancel arch.*





Fig 203. Västra delen av grunden till äldsta kyrkans södra långhusmur med rester av portal. Foto E Swanström 1973.

*The W part of the foundation of the S wall of the oldest church with remains of the portal.*

på monumentet självt. De relativt tunna murarna gör det troligt att hela kyrkan haft öppen takstol eller plant inntak av trä. Absiden bör dock på övligt sätt ha haft



Fig 204. Västra delen av södra långhusmuren i den äldsta kyrkan med rester av denna kyrkas södra portal.

Foto E Swanström 1973.

*The W part of the S wall of the oldest church with remains of the S portal of this church.*

hjälmvalv. Golvet har, i varje fall i långhuset, enligt uppgift hos Ekhoﬀ,<sup>22</sup> utgjorts av en murbruksbeläggning av några centimeters tjocklek. Under de år som förflutit sedan Ekhoﬀs utgrävning har detta murbruksgolv helt vittrat sönder. Intet återstår av detsamma. Av golven i kor och torn återfann Ekhoﬀ inga rester. I absiden finns på södra sidan en obetydlig rest av ett golv av oregelbundna kalkstensflis (fig 198). – Inga spår av altaren har anträﬀats.

Den sålunda påträﬀade äldsta Clemenskyrkan visar i sin planform med det lilla korta absidkoret frändskap med nordvästtyska kyrkor från tidigt 1100-tal. Till tiden kan den hänföras tidigast till detta århundrades mitt. Den hör sålunda utan tvivel till de äldre stenkyrkorna på Gotland och till de äldsta i Visby. Erik Lundberg har antagit<sup>23</sup> att kyrkan uppförts av en gotländsk lantbyggmästare samt att den "måhända ursprungligen varit danskarnas faktorikyrka".<sup>24</sup> De gotländska landskyrkor, vilka har samma sorts hålkälade skråkantsockel som S Clemens är dock veterligen allesammans byggda av välhuggna, stora och höga kvadrar med tunna och fina fogar.



Fig 205. Norra sidan av tornbågen. I förgrunden lämningar av grunden till tornbågen och tornets norra mur i Clemens I. Foto J W Hamner 1906.

*The N side of the tower arch. In the foreground are remains of the foundation of the tower arch and the N wall of the tower.*



Fig 206. Östra sidan av grunden till östra kolonnen i norra raden i långhuset. I bildens mitt synes en bit av sockeln och en därovan liggande sten på norra sidan av långhuset i Clemens I. Foto S Hallgren 1972.

*The E side of the foundation of the E column in the N row in the nave. In the middle of the picture is a piece of the plinth and above it a stone on the N side of the church in St Clement's I.*

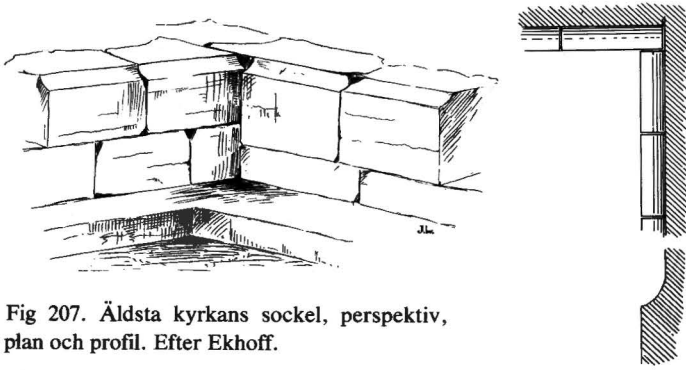


Fig 207. Äldsta kyrkans sockel, perspektiv, plan och profil. Efter Ekhoﬀ.

*The plinth of the oldest church. After Ekhoﬀ.*

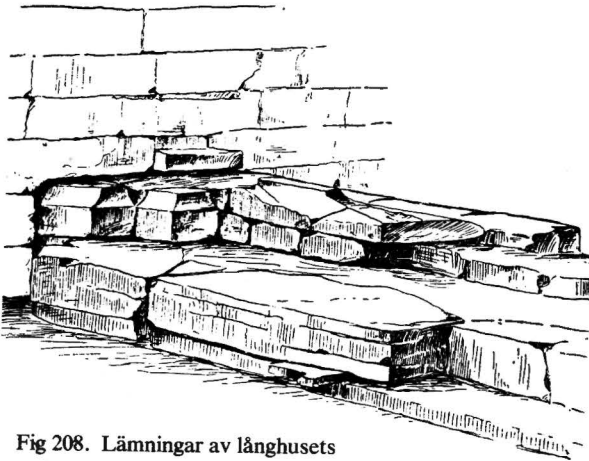


Fig 208. Lämningar av långhusets sydportal i äldsta kyrkan. Efter Ekhoﬀ.

*Remains of the S portal of the oldest church. After Ekhoﬀ.*

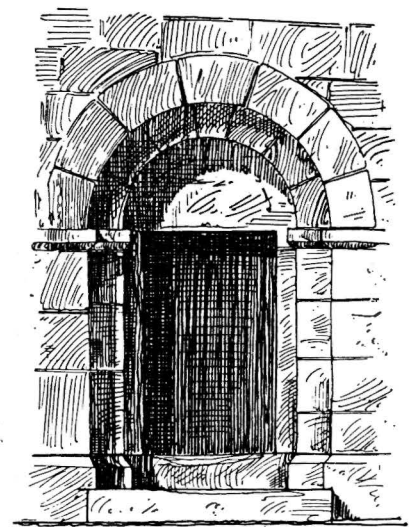


Fig 209. Rekonstruktion av äldsta kyrkans sydportal. Efter Ekhoﬀ.

*Reconstruction of the S portal of the oldest church. After Ekhoﬀ.*

## Första om- och tillbyggnaden, Clemens II (fig 210–211)

Efter några decennier har kyrkan erhållit ett nytt och större kor, vars nord- och sydväggar legat omedelbart utanför nord- och sydmurarna till det äldre koret (fig 199–202). Även det nya koret har försetts med en vid absid (fig 195–197). Åt norr och söder har koret vidgats med korsarmar, båda med rak östvägg (fig 217 och 218). Det gamla långhuset och tornet bibehölls. Kyrkans plan fick alltså formen av ett T med en stor absid mitt på tvärmens östsida (fig 210). Den norra korsarmen har troligen fungerat som sakristia. Långhusets bibehållande kan endast ha avsetts som ett provisio-

rium. Det nya korets utformning gör det nästan ofrånkomligt att anta att man avsett att framdeles tillfoga ett nytt och större långhus, sannolikt treskeppigt och kanske med basilikalt snitt. Inga grundmurar till ett sådant finns dock bevarade.<sup>25</sup> När man sedermera skulle fortsätta om- och tillbyggnaden av kyrkan frångick man det befintliga och byggde som i fortsättningen skall visas helt nytt.

Gränsen mellan Clemens I och II ligger i triumfbågsväggen till Clemens I. Huruvida triumfbågen bibehölls eller vidgades framgår ej av bevarade spår.

De tillbyggda delarna har varit uppförda i kalksten. Endast undergrunderna är bevarade, utom i fråga om absiden, i vars norra del korta stycken av såväl ytter- som innerliv återstår (fig 195 och 196) samt ett murparti med en smal fönsterglugg ingående i den nu stående

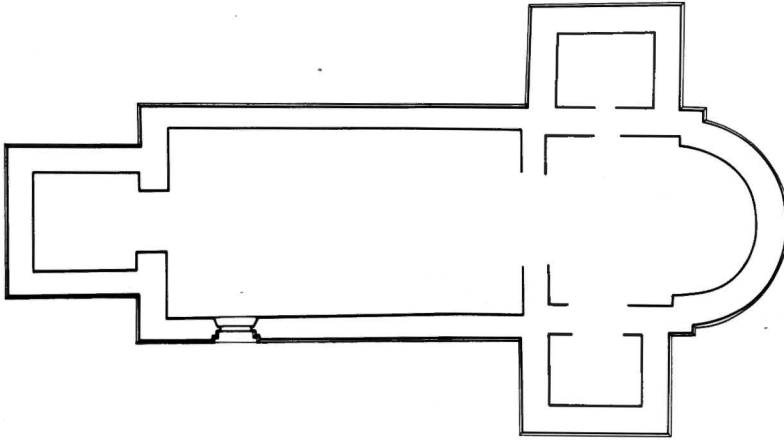


Fig 210. Plan av Clemens II. Skala 1:300.  
Efter sammanställning av E Bohrn 1976.  
*Plan of St Clement's II.*

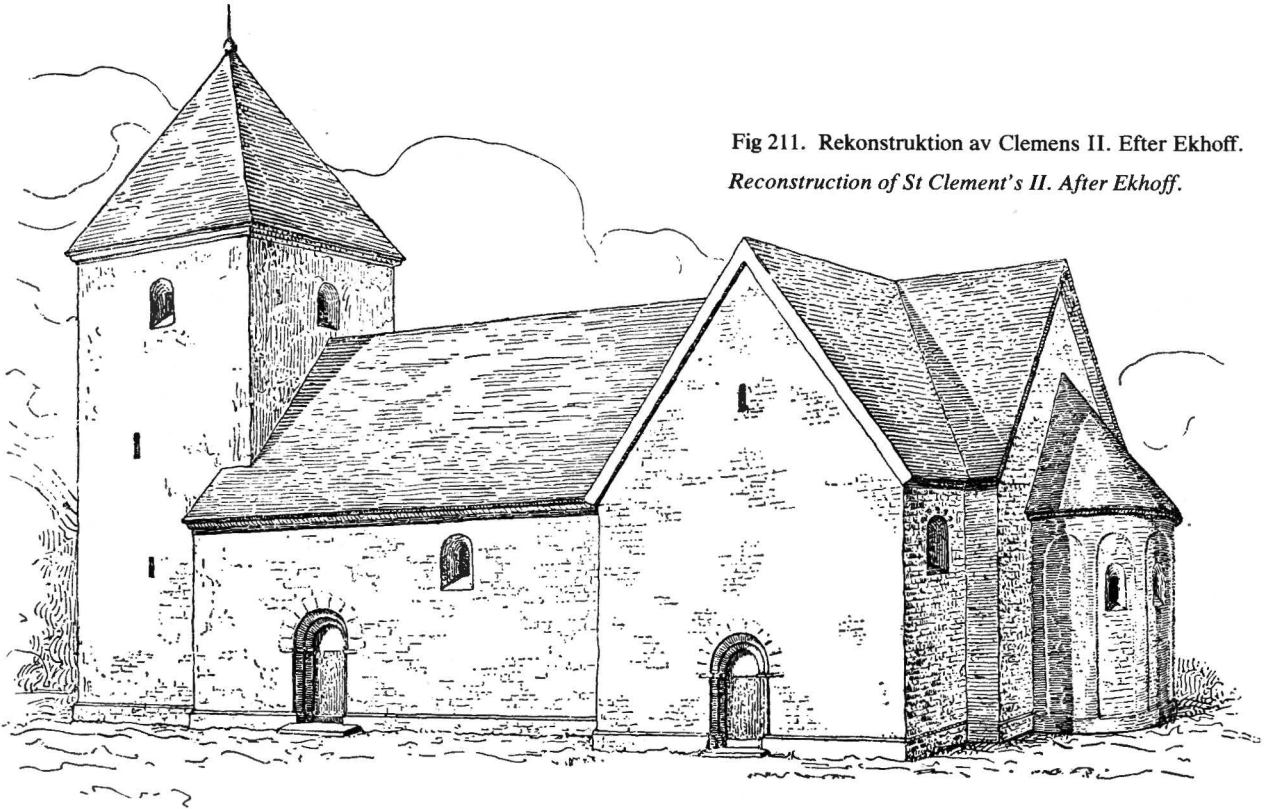


Fig 211. Rekonstruktion av Clemens II. Efter Ekhoff.  
*Reconstruction of St Clement's II. After Ekhoff.*

kyrkans östra långhusmur norr om triumfbågen (fig 225).

Det visar sig att tillbygget varit försett med skråkantad, lätt hålkälad sockel av samma utseende som den äldre kyrkans. Absiden har ägt lisenser, vilket framgår av att skråkantssockeln ej löper obruten, utan uppvisar avbrott. Två sådana avbrott finns, det ena ej långt från

absidens anslutning mot östmuren, fullt tydligt, det andra på grund av stenens vittring mera otydligt, dock tillräckligt klart för att tillåta en tydning. Lisenerna har att döma härav legat på ett avstånd från varandra, räknat från kant till kant, av ca 110 cm. Höjden hos de bevarade sockelstenarna är 18–20 cm.

Av absidens innerliv återstår norra hörnet till en höjd



av tre skift samt av södra hörnet ett skift. Stenkvadrarna är fint huggna med särskilda kantslag i hörnen. Stenarnas höjd är 15–16 cm.

Absidmurens tjocklek har varit 122 cm. Undergrunden är kraftigt utskjutande och har en tjocklek av inte mindre än ca 240 cm.

Kyrkans östfront – korsarmarnas östmurar – sammanfaller med triumfbågsmuren i den nuvarande kyrkan (Clemens III). Triumfbågsmuren ifråga är emellertid tjockare än den östra murfronten i Clemens II, vilket medfört att dennas grund för att kunna användas som grund för den nuvarande kyrkans triumfbågsvägg måst breddas. Detta kan tydligt iakttagas i den sekundärt uppbrutna bågöppningen söder om triumfbågen (fig 217). Norr om triumfbågen kan förtjockningen ej iakttagas då den äldre grunden här tycks ha rivits djupare ned. Samtidigt har hela nordöstra ytterhörnet av koret till Clemens II försvunnit. Även korets sydöstra ytterhörn har rivits.<sup>26</sup>

Korsarmarna och koret har, i varje fall på grundmursnivå, avgränsats från varandra genom murar. Södra korsarmens nordmur (= sydmuren till koret) är bevarad endast på ett stycke intill triumfbågsmuren

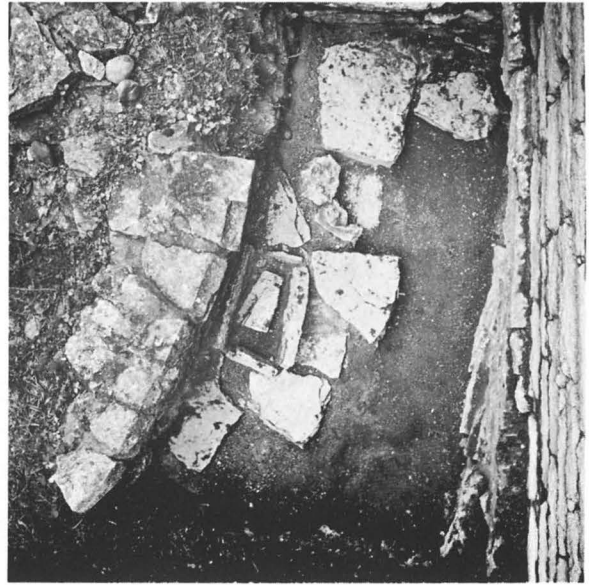
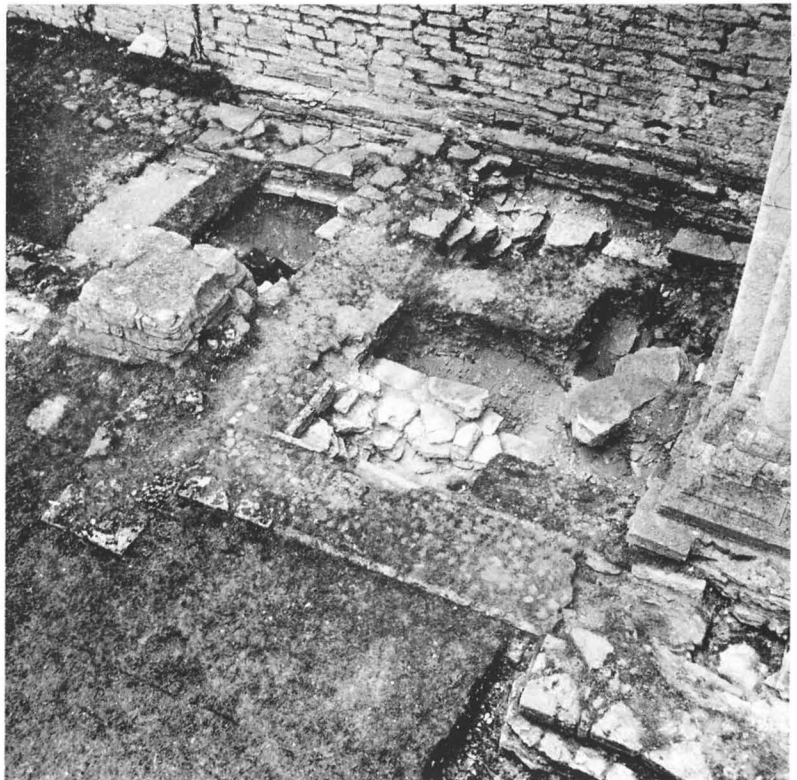


Fig 212. Norra yttre delen av den större absiden.  
Foto W Falck 1971.

*The outer N part of the larger apse.*

Fig 213. Grunder i långhusets nordöstra del. Nedtill till höger börjar grunden till den äldsta kyrkans absid.  
Foto W Falck 1972.

*Foundations in the NE part of the nave.  
Below, to the right, begins the  
foundation of the apse of the oldest  
church.*



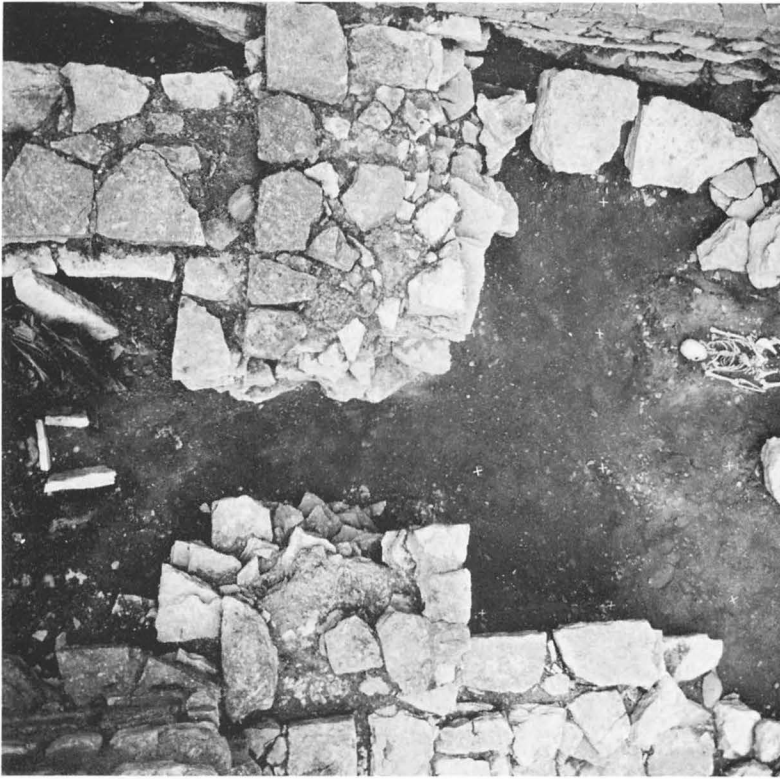


Fig 214. Grunden till norra korsarmens västra mur i Clemens II och till norra muren i det större absidkoret (nederst). Upp till till vänster grunden till bodbyggnaden vid norra långhusmuren. Foto E Swanström 1973.

*The foundation of the W wall of the N transept of St Clement's II and of the N wall of the larger apsidal chancel (bottom). Above, left, the foundations of an outhouse by the N wall of the church.*



Fig 215. Grunden till det nuvarande långhusets södra mur, insidan inom den östligaste travén. Längst ned till höger syns grunden till långhusets sydöstra hörn i den äldsta kyrkan. Foto W Falck 1972.

*Foundations of the S wall of the present church, the inside, in the easternmost bay. At the bottom can be seen the foundations of the SE corner of the nave of the oldest church.*

(199–200). Resten har bortschaktats vid upptagandet av en grav. Muren har lagts så tätt intill södra kormuren på Clemens I att de översta skiften vilar på dennas undergrund. Mot östra långhusmuren i Clemens I har muren stött stumt.

Korsarmens sydmur uppvisar en grov undergrund och därovan – indraget ca 20–25 cm – ett relativt slätt murverk av grova, enkelt tillhyfsade block, ca 20–30 cm höga, ej behuggna men med spår av murbruk utanpå (fig 199, 215 och 216). Det förefaller som om detta murparti skulle kunna utgöra nedersta – dock knappast ovan golvet synliga – skiftet i södra korsarmsväggens innerliv. Korsarmsmuren ifråga är i övrigt helt dold under den nuvarande kyrkans södra långhusmur och omöjlig att iaktta.

Undergrunden till korsarmens västra mur har en tjocklek av omkr 160 cm. Endast en obetydlig rest av densamma i södra hörnet är bevarad. I innerhörnet mot Clemens III har en enda sten i innerväggen bevarats, indragen ca 30 cm från undergrundens murliv. Även om stenen anger läget för murens innerliv torde den dock knappast ha varit synlig ovan golvet. Mot Clemens I (långhusets sydöstra hörn) har grunden legat an stumt. Den är här helt försvunnen, bortbruten i samband med upptagandet av en grav.

Insidan av norra korsarmens östmur visar en undergrund, som endast obetydligt skjuter ut framför östra långhusmuren till Clemens III (fig 218). Den totala tjockleken av undergrunden är här inte mindre än ca 2,5 m eller ungefär lika mycket som vid södra triumfbågmuren. Det är möjligt att de i murytan synliga stenskiften tillhör en för den nuvarande kyrkan gjord förtjockning av grunden till den äldre kyrkan, vars mur kan ligga ett par dm längre in – att skilja de olika grundpartierna från varandra är svårt eftersom det rör sig om grova och oregelbundet lagda undergrunder. En omständighet som kan tala för det gjorda antagandet är en grav, belägen mitt framför den stora nischen på långhusets östvägg. Den dödes fötter ligger under grundmuren till triumfbågväggen. Graven är alltså äldre än den nuvarande kyrkan och tillhör sannolikt den äldre kyrkan, dvs Clemens II.<sup>27</sup> Härtill kommer att några säkra förband ej existerar mellan grunden till korsarmens östra mur och grunderna till dess norra och södra murar.

Liksom fallet var i södra korsarmen ligger norra korsarmens sydmur (dvs korets nordmur) alldeles intill norra kormuren till Clemens I. Den totala bredden på undergrunden är här ca 180 cm. Murverket är starkt spolerat och endast i väster återstår ett stycke, som



Fig 216. Hörnet mellan grunderna i öppningen mellan långhuset och korsarmen samt – till höger – grunden till det nuvarande långhusets södra mur. I förgrunden hållkistor för begravningar. Foto W Falck 1972.

*The corner between the foundations in the opening between the nave and the transept and, right, the foundation of the S wall of the present church. In the foreground stone coffins.*

Fig 217. Grunden i bågen mellan långhuset och korsarmen. Att grunden är dubblerad syns ganska tydligt. Foto W Falck 1972.

*The foundation in the arch between the nave and the transept. It can be seen rather clearly that there are double foundations.*



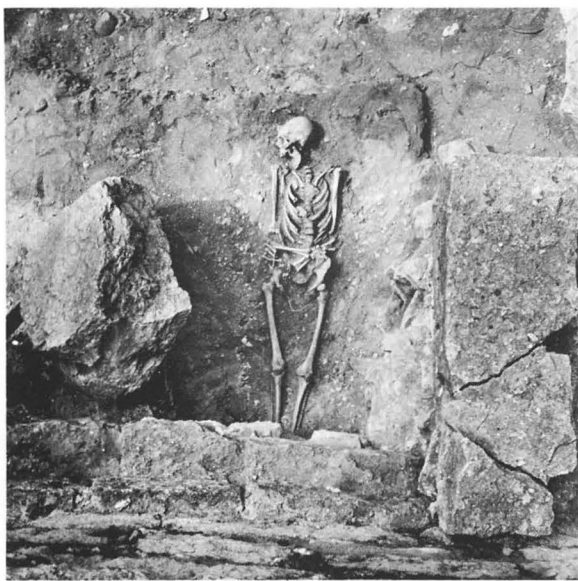


Fig 218. Grav väster om långhusets östra mur norr om triumfbågen. Observera att skelettets fötter går in under grunden. Foto W Falck 1972.

*A grave W of the E wall of the nave, N of the chancel arch. Note that the feet of the skeleton go under the foundation.*

ligger i förband med västra korsarmsmuren (fig 202).

Korsarmens västra undergrund har på mitten blivit helt nedriven (fig 214) vid upptagningen av en grav (träkista). Den ligger som nyss nämndes i förband med södra undergrunden. Tjockleken är ca 190 cm. De översta skiften är indragna på bägge sidor. Den synliga muren har alltså varit endast ca 122 cm tjock. – Väst-muren är ej inriktad lika klart mot det äldsta långhusets nordöstra hörn som södra korsarmens västmur var mot det äldsta långhusets sydöstra hörn. I stället är den förskjutet ett litet stycke mot öster, varför den tangerat såväl långhuset som koret till Clemens I. Denna omständighet kan tyda på att triumfbågen till Clemens I vid uppförandet av Clemens II blev riven och att en ny triumfbåge murades.

Norra korsarmens nordmur är riven praktiskt taget ända ner i botten. Endast några stora stenblock, nu liggande lösa ovanpå bottengruset, återstår, förutom ett litet grundparti längst i väster liggande i förband med västra korsarmsmuren (fig 214 och 219).

Man måste räkna med att en bred bågöppning existerat i varje fall mellan det egentliga koret och södra korsarmen. Om den norra korsarmen haft karaktär av sakristia, har det givetvis icke funnits någon bågöppning på denna sida. Några spår av bågöppningar finns dock inte i behåll, eftersom inga innerliv till murarna

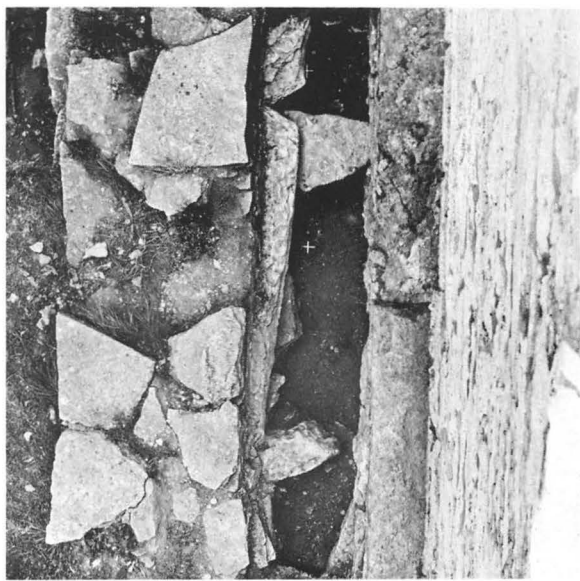


Fig 219. Grundmurar i norra sidoskeppets östra travé. Till höger grunden till nuvarande norra långhusmuren och till vänster en söder därom belägen grund. Foto W Falck 1972.

*The foundations of the E bay of the N aisle. The foundations of the present N wall to the right, and a foundation S of this.*

bevarats. Självfallet finns heller inga spår efter ingångar utifrån till korsarmarna.

Hela det nya koret har varit mera regelbundet i plan än vad Ekhsoffs rekonstruktion utvisar. Jämför fig 210 och Ekhsoff fig 39. På Ekhsoffs huvudplan, fig 15 i hans bok har norra korsarmens sydmur placerats för långt mot norr. Det breda mellanrummet mellan muren ifråga och norra kormuren till Clemens I har ej funnits.

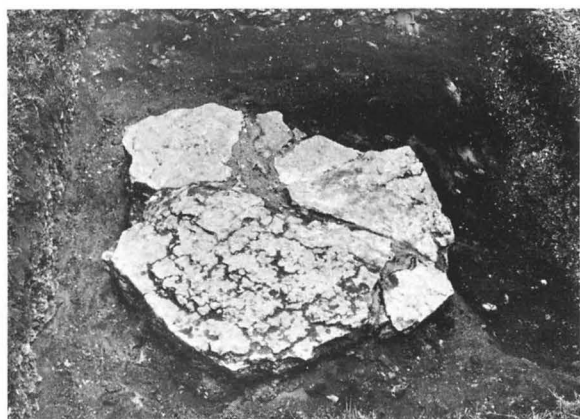


Fig 220. Grund i långhusets mitt, enl Ekhsoff avsedd att bära en träpelare. Foto W Falck 1971.

*Foundation of a wooden post, according to Ekhsoff.*



Den sålunda undersökta andra Clemenskyrkan har bestått av ett nyuppfört absidförsett kor med korsarmar samt långhus och torn, bibehållna från Clemens I, och slutligen på norra sidan av långhuset en bod. Det är sannolikt, att det nya korsarmsförsedda koret uppförts med den i slutet av 1100-talet byggda Mariakyrkan i Visby som förebild. Till sitt formspråk (sockeln) har kyrkan tydligen nära anslutit sig till föregångaren. Såsom Ekhoﬀ framhållit, kan användbart material av huggen sten ha övertagits från det rivna koret i Clemens I. Sannolik dateringstid: omkring 1200.<sup>28</sup>

## Muren norr om långhuset till Clemens I

Norr om långhuset till Clemens I, mitt i norra sidoskeppet i den nuvarande kyrkan, Clemens III, ligger i öst-västlig riktning en ca 90 cm bred kalkstensgrund (fig 192) som i öster stöter intill grunden till norra korsarmen till Clemens II (fig 214) samt därifrån sträcker sig ungefär fram till nordportalen på Clemens III, där den är avriven. Hur långt åt väster den ursprungligen sträckt sig kan ej avgöras, då alla spår har utplånats. Inom grundens västligaste parti fanns enligt Ekhoﬀ<sup>29</sup> en rest av tröskeln till en ingång. Stenen ifråga

är numera starkt vittrad och kan knappast i nuvarande skick identifieras som en tröskelsten.

Tidigare har allmänt antagits att denna mur utgjort norra långmuren i ett vidgat långhus. Ekhoﬀ har hänfört den till *sin* tredje Clemenskyrka, Erik Lundberg m fl till Clemens II.<sup>30</sup> Emellertid har det vid en närmare undersökning – någon sådan torde knappast ha företagits tidigare – utförd 1972, visat sig, att muren har en mycket klen grund, nedförd endast ett par skiftgångar i marken samt ca 130 cm bred. Hela muren synes vara alltför klen konstruerad för att ha kunnat duga som mur i ett stort långhus. Den skiljer sig också till sin beskaffenhet från alla andra grundmurar, som tillhör kyrkan i dess olika skeden. I öster sluter den tätt intill korsarmsmuren och vilar med sina yttersta stenar på korsarmens utskjutande undergrund. Den har alltså byggts senare än korsarmen men självfallet innan det nuvarande långhuset uppfördes.

Vad kan det nu ha rört sig om för en byggnad? Då det inte gärna kan vara fråga om en hägnadsmur för en kyrkogård – något som murens läge synes omöjliggöra – är enda rimliga förklaringen att muren tillhört en lång och smal bod, som varit uppförd intill långhuset på Clemens II, en bod som bl a kunnat tjänstgöra som

Fig 221. Grunden till norra muren i det ej utförda koret, från sydöst.  
Foto W Falck 1972.

*The foundation of the N wall of the chancel, which was not erected, from SE.*



lagerlokal för handelsvaror. Om bodens storlek, ingångar och utseende i övrigt kan inget sägas, då alla spår härav försvunnit. En jämförelse erbjuder i viss mån Martebo kyrka, som på långhusets norra sida har en bod, tillbyggd som en förlängning av sakristian. Denna bod är dock ej medeltida (SvK Go I, s 58, fig 53).

## Den nuvarande kyrkan uppföres, Clemens III

### Det första koret

Någon längre tid har inte förflutit efter färdigställandet av Clemens II, förrän tiden är mogen för en ny ombyggnad. Denna gång har man både vilja och resurser att ta till i större skala. Man börjar därvid med ett stort rektangulärt, rakavslutat kor öster om den äldre kyrkan.<sup>31</sup> De uppgjorda planerna omfattade inte bara en avsevärd förlängning av kyrkan utan även en kraftig breddning. Denna breddning sker mot norr och innebär alltså att hela den nya kyrkans längdaxel förskjuts mot norr. Gränslinjen mellan det nya koret och den gamla kyrkan ligger i den senares östfront.

Delvis väl bevarade grundmurar till det nya koret återfinns såväl i norr som i öster och söder (fig 221–224). Förband existerar mellan grundmurarna såväl i nordöst som i sydöst.

Grunden smalnar något mot öster. Byggnadsmaterialet är kalksten. Av grunden, som är rustik och rätt ojämn, återstår i allmänhet fyra skiftgångar. I norr och söder är grundklackar utlagda för kraftiga pilastrar. Öster om pilastrarna är grunden ca 20 cm bredare, vilket antyder att korets östra travé varit något smalare än den västra. Östra travén är bara hälften så lång som den västra.

Norra grunden ligger stumt emot undergrunden till Clemens II. Skevningen i relation till det nuvarande koret kan här tydligt iakttagas. Längst in i nordvästra hörnet ligger den sålunda en aning norr om den nuvarande kormurens fasadliv.

Södra murens pilastergrund är välbevarad (fig 222). Här återstår t o m det understa skiftet av själva pilastern. Bredden på pilastern är ca 170 cm.

Av korets södra grundmur inom korsarmens område återstår endast ett mindre parti närmast korsarmens östra vägg. I övrigt är muren nedriven så att endast den mycket breda utbottningen återstår.

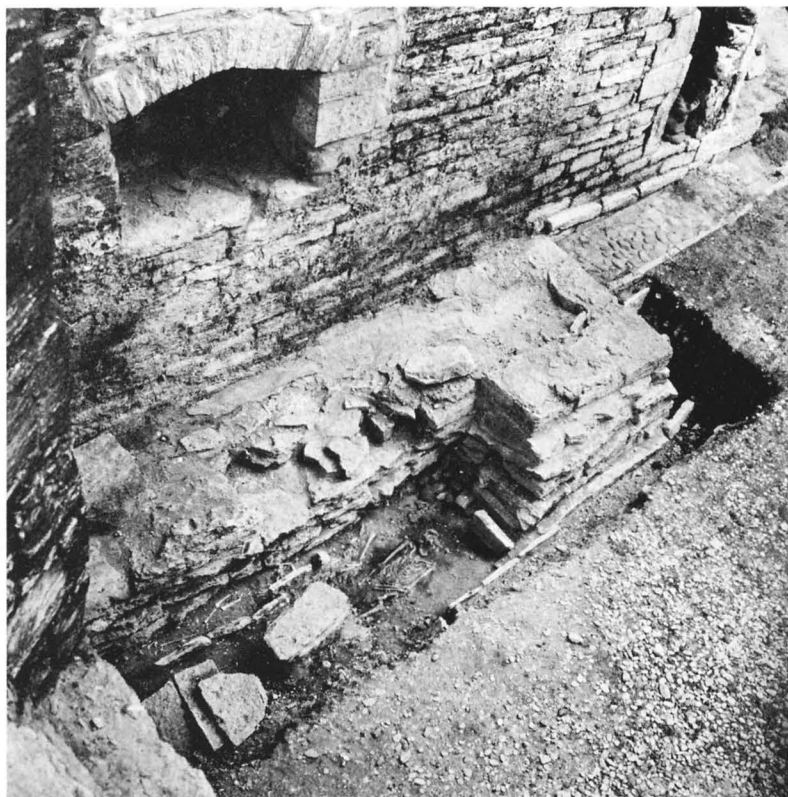


Fig 222. Grunden till det aldrig utförda koret från nordost med grundklacken för dess pilaster. Upp till det nuvarande korets södra mur. Foto W Falck 1972.

*The foundations of the chancel, which was not built, from NE, with the foundation stone of its pilaster. Above the S wall of the present chancel.*

I södra vederlagsmuren till triumfbågen i den nuvarande kyrkan finns på östra sidan grunda förtagningar (fig 167 och 168), vilka markerar anslutningen mellan denna mur och den ovan beskrivna södra kormuren. Förtagningarna kan följas uppåt till ca 1–1,5 m nedom triumfbågens kapitäl nivå. Att de tillkommit med tanke på detta äldre kor och inte på det nuvarande (i så fall utan korsarm), framgår därav att detta senare kor är bredare. Murpartiet med förtagningarna passar däremot för ett något smalare kor. Det kor, som sålunda utlades, betecknar igångsättandet av en total nybyggnad av S Clemens kyrka, utmärkt av helt andra och större ambitioner än den tidigare ombyggnaden. Koret har omfattat två, genom breda pilastrar åtskilda travéer, av vilka den östra är något smalare samt endast ca hälften så lång som den västra. För bedömningen av pilastrarnas detaljutformning saknas ledtrådar. Den bäst bevarade pilastergrunden, den södra, är tillräckligt bred för att ha kunnat bära en pilaster med framförliggande halvkolonn av i princip samma sort som i nuvarande triumfbågen eller i S Marias kor. Men självfallet kan pilastern likaväl ha varit slät. Korets höjd går ej att säkert avgöra. Det torde dock ha varit lägre än nuvarande kor (jfr ovan). Av detaljer sådana som portaler och fönster, baser och kapitäl återstår intet, ej heller av den valvarkitektur, som kan förutsättas.

Koret tillhör tiden framemot mitten av 1200-talet. Dateringsfrågan, som givetvis sammanhänger med tillkomsthistorien för hela den nu stående kyrkan (Clemens III), kommer att utförligare behandlas i det följande.

Finns det några bevis för att det nu beskrivna koret verkligen blivit uppfört och fungerat? Det viktigaste vittnesbördet är de ovan omtalade förtagningarna i triumfbågväggens östra sida söder om triumfbågsöppningen, vilka måste sammanhänga med det första korets sydvägg. Fö skulle den menighet, som byggt och utnyttjat kyrkan, utan tillgång till det nu aktuella koret, ha stått utan kyrka medan det nuvarande långhuset uppfördes. Långhusbygget förutsätter nämligen rivning av hela den gamla kyrkan utom tornet. Det förefaller mindre troligt att man skulle ha ordnat det så illa för sig.

### Långhuset

Det stora kor, som sålunda anlagts förutsätter ett häremot svarande stort långhus. Det blev det ännu stående långhuset som nu tillkom, en stor och luftig treskeppig hall, täckt av nio valv, burna av fyra runda pelare. Stilen i de arkitektoniska detaljerna, portal- och pelarkapitäl, följer med sin mjuka, knappa växtornamentik

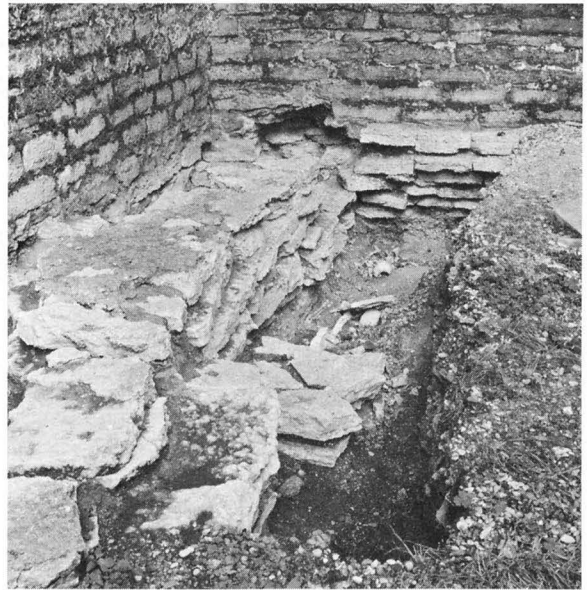


Fig 223. Grundrester på insidan av korets norra mur. Foto S Hallgren 1972.

*Remains of foundations on the inside of the N wall of the chancel.*

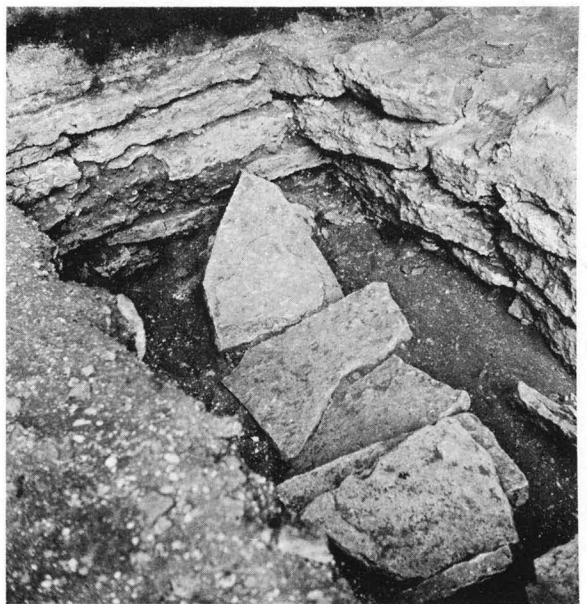


Fig 224. Hörn mellan grunderna till östra och södra muren i ej utförda koret. Foto W Falck 1972.

*A corner between the foundations of the E and S walls of the chancel that was never built.*

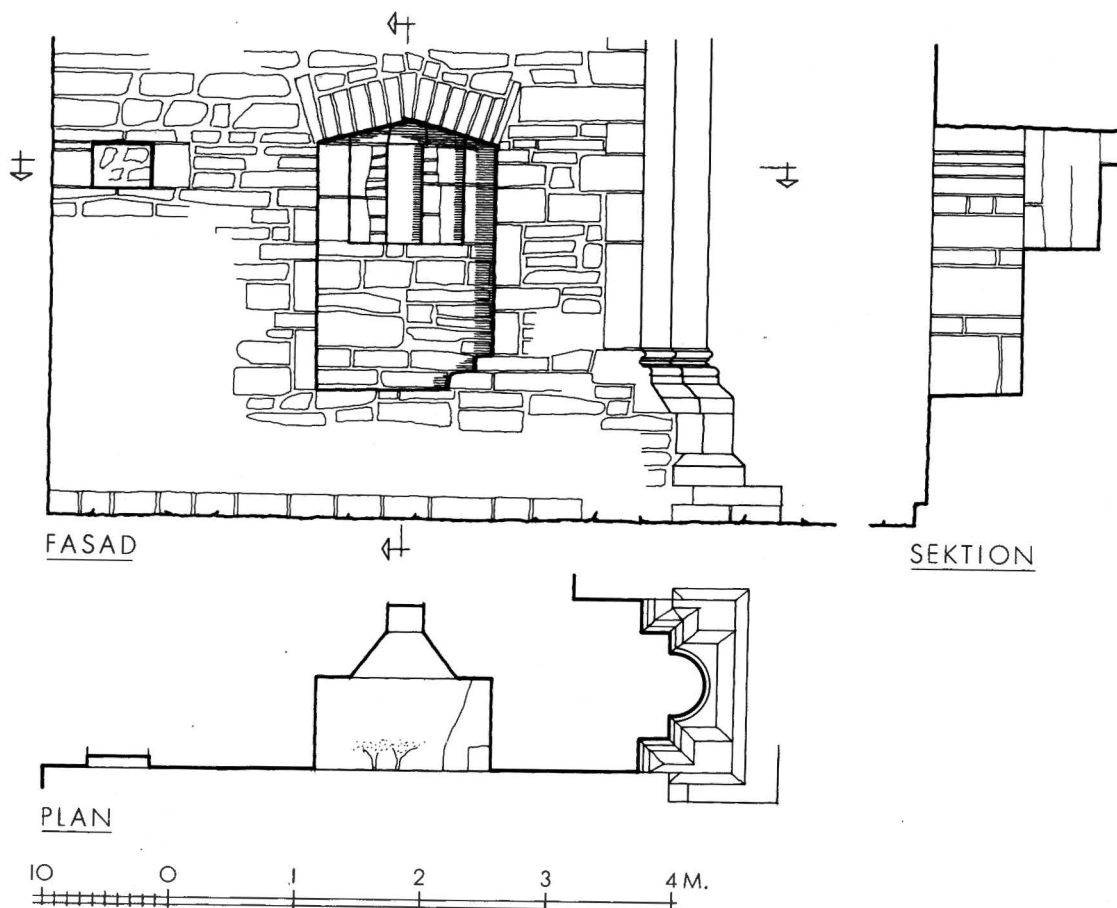


Fig 225. Uppmätning av nischen i långhusets östra mur norr om triumfbågen. Skala 1:60. J Söderberg 1976.

*Scale drawing of the niche in the E wall of the nave, N of the chancel arch.*

den stil, som utvecklats i S Maria kyrkas långhusbygge från tiden omkr 1200-talets mitt. Detta ger dateringen för långhuset.

Själva kyrkotypen, den treskeppiga hallen med runda pelare, följer dock inte Mariakyrkan, utan utgör en skapelse av en fristående byggmästare, som genom att i den resliga hallen som valvstöd upptaga den äldre gotländska rundpelaren (i Visby tidigare utnyttjad bl a i S Pers kyrka och i varje fall planerad för varannan pelare i S Nicolaus) skapade ett långhus, som skulle vinna stor popularitet på den gotländska landsbygden, där den vunnit efterföljd i en rad kyrkor, såsom Dalhem och Lau. Kyrkotypen är i sig ingen import – den finns inte i de tyska områden som eljest stått som mönstergivare för de gotländska mästarerna – utan är skapad på Gotland.

Vid långhusets uppförande lät man, som ovan omnämnts, triumfbågsmuren sammanfalla med den förut-

varande kyrkans östmur. Den nya triumfbågsmuren gjordes emellertid tjockare än den äldre muren. Denna undergrund bibehölls men förtjockades på östra sidan (fig 192). Förtjockningen kan iakttagas i sidoväggen till en grav, vilken tagits upp öster om den sekundära bågöppningen mellan långhusets södra sidoskepp och den nuvarande korsarmen. Vid öppnandet av graven avlägsnades det förtjockade murpartiets mittparti för gravens huvudända men bibehölls på sidorna, där förtjockningen alltså tydligt kan iakttagas.

Möjligen sparades av den föregående kyrkans östmur utom undergrunden även – som ovan förmodats – ett stycke av innerlivet till den norra korsarmens östmur med en altarnisch, försedd med ett litet smalt fönster (fig 225).

Långhusets sydmur är 40 cm tjockare än nordmuren (185 resp 145 cm inklusive socklarna). Sydmuren, som i sin östligaste del sammanfaller med södra korsarmens



sydmur i den andra Clemenskyrkan, vilar på en mycket kraftig grund, i vilken bl a ingått ett par stora gravhällar, varav den ena – Botrefstenen – uttogs 1924 och ersattes med en ny håll av samma dimensioner.<sup>32</sup> Grundvalarna är ovanligt kraftigt utskjutande. Samma förhållande gäller nordmuren.

### Det andra koret

Till det ovan skildrade långhuset fogades i snabb följd ett nytt kor samt det stora tornet. Av dessa bägge är sannolikt koret äldst och detta av skäl, som närmare skall utvecklas i det följande.

Vad kan orsaken ha varit till att man rev ett så nyligen uppfört stort och rymligt kor för att ersätta det med ett nytt, vars planmått – bortsett från korsarmen, som ju lätt hade kunnat fogas till det första koret – inte var nämnvärt större än det första korets? Förmodligen tar man inte fel om man antar, att det nya korbygget framtvingades av att det första koret inte var tillräckligt högt för att medge den höga triumfbåge, som då långhusbygget väl kom igång, befanns vara önskvärd. Tornbågen anlades lika hög, och genom de bägge monumentalå öppningarna förlänades hela interiören med kor, långhus och tornkammare en storslagen helhetsverkan.<sup>33</sup>

Koret torde redan från början ha varit försett med korsarm på södra sidan. Härpå tyder det förband som existerar mellan korets sydvägg och korsarmens östvägg.<sup>34</sup>

I korsarmens västvägg synes invändigt en tydlig skarv, som uppkommit då man rev långhusets sydöstra hörn för att åstadkomma förband mellan korsarmen och långhuset. Hopfogningen av de båda byggnadsdelarnas murverk ligger inte fullt i liv med varandra, utan en svag försänkning kan iakttagas i långhusväggen. Såsom ovan nämnts (s 124) finns ej heller utvändigt förband mellan långhusets södra mur och korsarmens västra, vartill kommer att sockeln ändrar form vid övergången mellan de bägge byggnadsdelarna.

Vilken tillbyggnad till långhuset är äldst, koret eller tornet?

Korbygget måste ur liturgisk synpunkt ha tätt sig särskilt angeläget och det ligger av denna orsak närmast till hands att anse koret vara äldre än tornet. Den mot koret öppna ovanvåningen i sakristian, varom mera nedan, pekar i samma riktning. Även murverkets utseende, som i koret är nära överensstämmande med långhusets murverk, tyder på detta. Murverket i tornet är grövre och rustikare.

Tvårskeppets portal överensstämmer nära med nordportalen i S Nicolaus. De har redan av Johnny Roosval hänförs till Maria-Nicolaimästaren,<sup>35</sup> vilken



Fig 226. Grunder väster om pilastern för bågen mellan koret och korsarmen. Foto E Swanström 1973.

*Foundations W of the pilaster for the arch between the chancel and the transept.*

enligt vad namnet antyder, varit sysselsatt vid bägge dessa stora kyrkobyggen. S Clemens kyrkas kor är det tredje av hans Visbyarbeten. Som en starkt förenklad efterbildning kan S Lars kyrkas nordportal betecknas. Tiden för S Clemens korbygge kan anges även det till 1200-talets mitt.

Ett speciellt problem utgör den dubbla bågöppningen mellan koret och sakristians ovanvåning. Man finner liknande detaljer i Rhenområdet samt t ex i domkyrkan i Tallinn.<sup>36</sup>

Till koret sluter sig organiskt sakristian, som, liksom så ofta i Visby, är uppförd i två våningar. I vanliga fall brukar uppgången till sakristians övre våning ske genom en trappa från långhuset. Så är ej fallet i S Clemens. Här har trappan gått i sakristians norra mur. Det kan dock ej anses vara oomtvistligt säkert att ovanvåningen blivit fullbordad.

### Tornet

I och med uppförandet av det magnifika, på tre sidor galleriförsedda tornet var byggnadsprogrammet för S Clemens kyrka genomfört. Till tiden torde tornet böra föras till 1200-talets tredje fjärdedel. Murverket är som ovan vid skilda tillfällen framhållits grövre och rustikare än i kyrkan i övrigt. Det förefaller som om bygget skulle ha bedrivits med en viss brådska. Anmärkningsvärd är den anspråkslösa västportalen, vittnande om att denna sida ej utgjorde en naturlig entrésida.



Fig 227. Ruinen från öster. Efter akvarell av I W Gerss (ATA).

*The ruin from E.  
After a watercolour  
by I W Gerss.*

## Senare förändringar

Ett rundfönster har redan på 1200-talet, väl efter förebild av S Nicolai kyrkas rundfönster, upptagits på korsarmens sydfasad. Därvid igensattes trappan upp till korsarmens vind. På 1300-talet har detta rundfönster ersatts med ett spetsbågigt fönster med masverk av kalksten (fig 142 och 155).

En betydande förändring har vid något tillfälle under medeltiden vidtagits i interiören, därigenom att den östra, mot korsarmen vettande långhusväggen genombrutits med en spetsbågig öppning, vilken gjorts så hög och vid som förhållandena överhuvudtaget medgivit. Bågöppningens hörn har genom behuggning fasats. Upp till och ned till jämnas faserna ut i spetsiga snibbar.

Att närmare ange tidpunkten för förändringen är vanskligt. Sannolikt är att uppbrytningen av bågen sammanhänger med den ovan omtalade förändringen av vapenhuset, innebärande igenmurning av sydportalen och sänkning av golvet. Härigenom kunde långhusets stora sydportal icke längre brukas. I stället måste den stora portalen på korsarmens sydfasad tas i bruk som huvudentré till kyrkan. En genombrytning av väggen blev därvid nödvändig för att undvika att menighe-

ten passerade koret på sin väg ut i långhuset. Dessa åtgärder torde ha utförts först under medeltidens senare del.

Huruvida någon förändring av kyrkans yttertak skett, vilket Ekhoft velat göra gällande, är högst ovisst. Däremot har otvivelaktigt en sänkning av tornkroppen företagits. Tidpunkten härför är för närvarande omöjlig att ange. Att den skett före kyrkans övergivande förefaller dock troligt.

### Konserveringsarbeten på 1800- och 1900-talen

Konserveringar utfördes på S Clemens liksom på övriga kyrkoruiner i Visby under åren 1884 och 1885 under ledning av arkitekten V Langlet. Arbetena dessa år var tämligen omfattande och gällde bl a portaler och nischer, fönsteröppningar, skadade fasadpartier och murkrön. I stort sett är dessa arbeten väl utförda, även om vissa felaktigheter här och var blivit begångna. Även under 1900-talet har smärre konserveringsarbeten utförts.

1974 utfördes konserveringsarbeten omfattande fogning av murarna, behandling av murkrönen och rensning och tätning av valven.

Fig 228. Ruinen från nordöst. Efter akvarell av M G Anckarsvärd (UUB).

*The ruin from NE. After a watercolour by M G Anckarsvärd.*



## Inventarier

### Gravstenar

En bildsten och flera medeltida gravstenar har påträffats i och omkring kyrkoruinen. Bland dem kan nämnas:

1. Bildsten (HW 427) vittrad och sprucken (fig 118 hos Ekhoﬀ). Av den inristade bilden urskiljs endast en del av ett rutformigt segel. Bildstenen påträﬀades i långhusets norra sidoskepp. Nu SHM (inv nr 14360). Mått: höjd 150, bredd 80 resp 75 cm.

2. Gravsten endast känd genom en teckning av J G Klingwall (HW 429; fig 229), av 1100-talstyp och med inskrift av runor, endast delvis möjliga att tyda. På ena långsidan läses: tan botuidr: lit: kiira: (=Botvid lät göra stenen). Nu försvunnen.

3. Kistlocksformig gravsten med inskrift längs kanten och på östra delen av mittfältet (HW 430; fig 230). Inskrift: V NONA MAI – BOTREF IN CHRISTO SECLO MIGRAVIT AB I ISTO PRO QVO QVISQVIS ADES FVNDITO CORDE PRECES (=den tredje maj lämnade Botref denna värld i Kristus. Vem du än är som står här, utgjut ur ditt hjärta böner

för honom). Stenen härrör från 1100-talet. Nu upprest mot en mur i ruinen. Mått: 167×66 cm.

4. Kistlocksformad gravsten med processionskors i relief (HW 435; fig 117 hos Ekhoﬀ). Anträﬀad 1907 i



Fig 229. Gravsten med runinskrift, 1100-talet. Stenen är endast känd genom denna teckning av J G Klingwall i Visby läroverks bibliotek. Foto i ATA.

*Gravestone with runic inscription, 12th century. This drawing by J G Klingwall is the only record of this stone.*

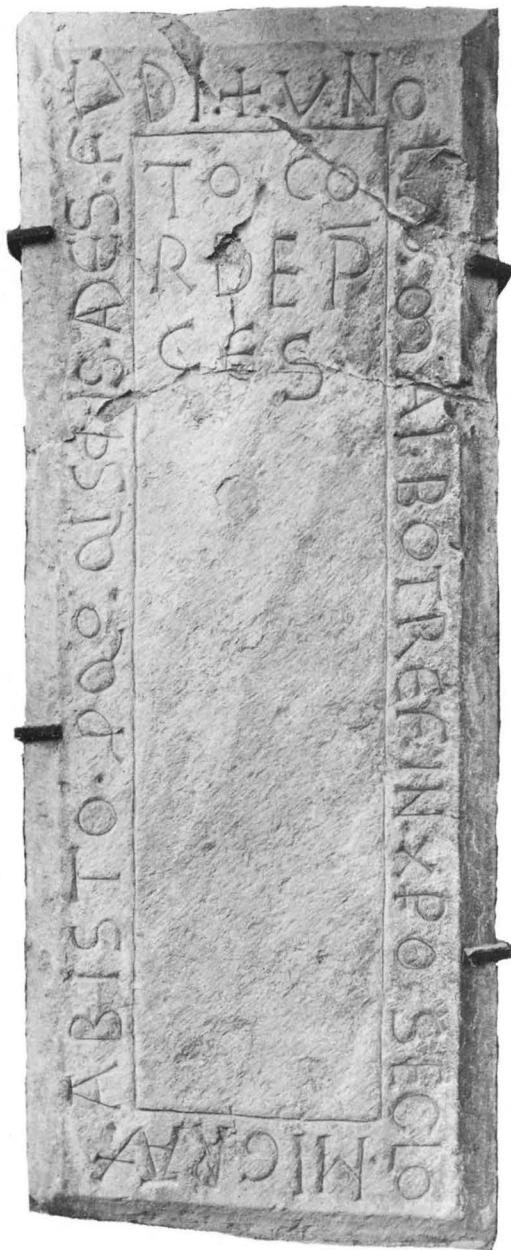


Fig 230. Gravsten med inskrift längs kanten och på östra delen av mittfältet. Stenen härrör från 1100-talet. Foto A Edle 1924.

*Gravestone with inscription along the edge and at the right part of the centre, 12th century.*

ruinen och nu därstädes förvarad. 1100-talet. Mått: 110×45 cm.

5. Fragment av gravsten – nedre vänstra hörnet (HW 572; fig 231). Ytterligare ett fragment av samma sten x – övre högra hörnet – har ritats av P A Säve. Stenen har haft rundlar med evangelistsymbolerna i hörnen



Fig 231. Fragment av gravsten (nedre vänstra hörnet), daterad 1463. Efter teckning av P A Säve, ATA.

*Fragment of gravestone (the lower left corner), 1463.*

och runt kanterna inskrift samt på mittfältet två "vildmän" som hållit i en sköld. Inskriften lyder kompletterad och översatt till svenska: 1463 efter Kristi födelse på den helige Gallus dag (20.2) dog herr Gerwen Brendesche(den) ----. Det bevarade fragmentet förvaras i ruinen. Mått: 97×90 cm.

#### Förteckning från 1531

Enligt en i KB Köpenhamn befintlig förteckning utförd på uppdrag av den danske länsherrn i Visby Henrik Rosenkrantz år 1531 hade S Clemens kyrka följande föremål av ädel metall.<sup>37</sup>

"Item vth sannt Clemenths kerckenn dem Roth gedaenn Petter Hessnitz vnd schijperTheus.

Item xv Loth allerley hannth klen sullffer.

Item j kronne, j kelich mit der patenn, ij patifical, hefft thohopenn gewogenn iij lodige mrg.

Item noch hebben sij Enntfanggen ij kelich mith denn pattenne, j krone von maria bijld vnnnd anddere klenn spangen, alle vergolth hefft gewogenn thohope viij lodige mrc.

Item noch j olye busse (oljeflaska) vann ix lothenn, noch x kalzidoenn sten dorop, v loth sullffer vnnnd j goldenn Ringe ock vj mrc Rede geldt.

Item so hebbe ijck petter Hesznitz bij mij x mr geldes iij t:e solthes (tre tunnor salt) vnnnd j t:e solth hefft schijper Theus.

Item vnnnd anddere schuld als dath Reckenboch mit-brynngeth.

Item noch iij glockenn vnnnd annder klen glocken vann denn altaren."



# Noter

1. *E Ekhoﬀ*, S:t Clemens kyrka i Visby, s 124 ff.
2. *J W Hamner* och *H Widéen*, Die Grabsteine der Ruinenkirchen in Wisby (Gotlands gravstenar II).
3. *Ekhoﬀ*, s 160 f – *Hamner* o *Widéen* s 53 – *S Lindqvist*, Gotlands Bildsteine II, s 145, fig 565.
4. *Ekhoﬀ*, s 94 not 2.
5. *Ekhoﬀ*, s 112 f, anser fönstret vara senare upptaget på platsen för ett äldre fönster av obekant form och storlek. Avgörande bevis för en sådan uppfattning saknas visserligen men förekomsten av tegel i omfattningen kan tyda på att fönstret tillkommit samtidigt med rundfönstret i korsarmens gavel.
6. *Ekhoﬀ*, s 96 not 1.
7. *Ekhoﬀ*, s 97 not 1.
8. *Ekhoﬀ*, s 107 not 1.
9. Smygens norra inre hörn är lagat på 1880-talet. Därvid har man nöjt sig med att laga själva hörnet men ej brytt sig om att fylla igen ett bortfallet murparti därinvid.
10. *Ekhoﬀ*, s 120 ff.
11. *Ekhoﬀ*, s 93.
12. *Ekhoﬀ*, s 94 och s 122.
13. *Ekhoﬀ*, s 99.
14. *Ekhoﬀ*, s 83 ff, anser, att trappan betjänat ett för övrigt helt försvunnet torn, av samma planstorlek som det nuvarande, som skulle ha tillhört den av honom rekonstruerade tredje Clemenskyrkan. Denna uppfattning är ohållbar. Ekhoﬀs tredje kyrka har, som av byggnadshistorien närmare kommer att framgå, aldrig funnits.
15. Jfr *Ekhoﬀ*, s 122.
16. *Ekhoﬀ*, s 108.
17. *Ekhoﬀ*, s 109.
18. *Ekhoﬀ*, s 117 f.
19. *Ekhoﬀ*, s 82, har tolkat hållarna som sockelstycken härstammande från (hans) kyrka nr tre – den som icke existerat. Enbart skräfasade socklar – saknande hålkälning – finns dock ingenstans på någon av Clemenskyrkorna.
20. *Ekhoﬀ*, s 35.
21. Beskrivningen följer *Ekhoﬀ*, s 48. En undersökning företagen 1972 har visat, att portalresterna sedan Ekhoﬀs utgrävning lidit skador av vittring och inte längre är bevarade i den utsträckning som Ekhoﬀ redovisar.
22. *Ekhoﬀ*, s 48 f.
23. *E Lundberg*, Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden 1000–1400, s 424.
24. *Lundberg*, a a, s 423. Det torde vara kyrkans namn, S Clemens, som inspirerat Lundberg till detta antagande.
25. Jfr s 171 ang muren norr om långhuset till Clemens I.
26. Det murhörn som *Ekhoﬀ* tolkat som korets sydöstra hörn består av ett par på varandra lagda flisor, som vilar på fyllning, i vilken bl a ingår ett fragment av en medeltida taktegelpanna. Hela anordningen verkar snarast tillfällig. Någon medeltida murgrund utgör den i varje fall inte. – Den förtjockade undergrunden, som är påvisbar söder om triumfbågsöppningen, har iakttagits av *Ekhoﬀ* (s 63 f) men av honom missförstått, sannolikt därför att grävningen ej förts tillräckligt djupt. Ytterligare en bidragande orsak kan vara att Ekhoﬀs huvudplan över kyrkan, fig 15, ej är korrekt i måtten.
27. Den döde har varit begravd i träkista, av vilken ett antal spikar återstår.
28. *Ekhoﬀ*, s 80.
29. Ett av skälen till Ekhoﬀs skildring av Clemens II med ett absidförsett tvärskepp utgjorde det förhållandet att en sådan utformning skulle ha funnits i Mariakyrkan. År 1973 utförda undersökningar har emellertid visat, att domkyrkan aldrig haft denna utformning. I stället för den stora absiden i mittskeppets förlängning har funnits ett ordinärt kor av mittskeppets bredd och med raka murar i norr och söder. Huruvida absid funnits i öster kunde icke fastställas. Sedan sålunda ett av de viktigaste skälen för Ekhoﬀs framställning av Clemens II bortfallit kunde det synas ligger nära till hands att göra gällande att den södra korsarmen i Clemens II aldrig funnits och att detta skede i kyrkans byggnadshistoria – förutom av tornet och långhuset från Clemens I – utgjorts av det större absidkoret med en sakristia vid norra sidan. Ekhoﬀ har emellertid andragit åtskilliga skäl för den södra korsarmens existens, bland vilka dubbleringen av grunden mellan det nuvarande långhusets södra sidoskepp och den nuvarande södra korsarmen får anses ha ofrånkomligt bevisvärde. Det torde därför få anses vara säkert, att södra korsarmen i Clemens II verkligen existerat.
30. *Lundberg* a a, s 430. Ekhoﬀs tredje Clemenskyrka, vilken som ovan nämnts aldrig existerat, skulle ha bestått av ett stort absidkor, ett tvärskeppigt långhus samt ett kraftigt västtorn av ungefär samma planstorlek som det nu stående tornet. Absidkoret har emellertid, som nedan närmare skall beskrivas, i själva verket varit rektangulärt och utgör en föregångare till det nu befintliga koret. Södra långhusmuren till Ekhoﬀs tredje Clemenskyrka ansågs av honom sammanfalla med sydmuren till det nuvarande långhuset, västmuren och tornet med den nu stående kyrkans västmur och torn. På grund av den nu aktuella norra murens tunnhet antog Ekhoﬀ att långhuset i hans tredje kyrka måste ha varit täckt med plant innertak av trä. Det stora breddmättet på långhuset gjorde att Ekhoﬀ förutsatt att två mittstöd av trä borde ha funnits. Vid företagen grävning påträffade han också några flisor som han ansåg vara lagda som grundval för en träpelare, närmare bestämt den västra av de bägge pelare han förutsat-

te. (På den plats där den östra pelaren borde ha funnits anträffades en grav. Ekhoﬀ ansåg att pelarfundamentet bortschaktats, då graven anlades.) De av Ekhoﬀ anträﬀade ﬂisorna, som ännu ﬁnns kvar, saknar emellertid djupare fundament – under dem ﬁnns endast smärre stenar – och kan ej gärna ha fungerat som grundval för en pelare (fig 220). Vilket ändamål de kan ha tjänat, är numera svårt att säga. *Ekhoﬀ*, s 83. Se vidare ovan s 150 ang den påbörjade torntrappan.

31. *Ekhoﬀ* anser sig här ha iakttagit en stor och djup absid. Någon absid har emellertid aldrig funnits. Orsaken till Ekhoﬀs misstag torde vara att han inte fört ned grävningen tillräckligt djupt utan stannat vid de övre skiften i muren. Några av stenarna här är snett lagda och kan mycket väl tolkas som början till en absidial rundning. Djupare ned är muren dock rak. På sydsidan är muren alltigenom rak. *Ekhoﬀ*, s 81.
32. *J W Hamner och H Widéen, a a, s 56.*

33. Här i skiljer sig S Clemens kyrka från landsbygdens kyrkor av samma typ, som i de flesta fall har relativt låg triumfbåge. S Clemens följer här Mariakyrkan.
34. *Ekhoﬀ* (s 105 ff) anser sig kunna påvisa en invändig skarv i murverket strax öster om trappan i korsarmens östvägg och har härigenom kommit att dra den slutsatsen att korsarmen ej tillhör det ursprungliga korbygget utan tillkommit först sedan detta kommit ett stycke på väg. Vid den i detta sammanhang företagna rivningen av västra delen av korets sydvägg skulle de ojämnheter i murverket ha uppstått, vilka av honom tolkas som en skarv. De påtalade ojämnheterna torde bero på sättningar i muren.
35. *J Roosval, Den kyrkliga konsten under medeltiden, s 293.*
36. *V Raam, Die Domkirche zu Tallinn und ihre baugeschichtliche Bedeutung, i: Konsthistorisk Tidskrift 1967, s 77.*
37. *G Lindström, Anteckningar om Gotlands medeltid II, s 391.*

## Källor och litteratur

### OTRYCKTA KÄLLOR. S NICOLAUS.

#### Stockholm

RA: ED:s konseljakter 1883 12/10 (1315), 1885 12/1 (1854:83), 1908 13/1 (2381:7); ÖIÄ skr 1801, 1810–12 (handlingar ang konservering av ruinerna i Visby).

KB: Kyrkorna i Visby (avb). Nescher 82, s 261. H Spegel, Gottlands goodhet, eller i Kort beskrifning om then öön ... 1683, kap 11; Kyrkorna i Visby (avb). Nescher 82, s 261.

ATA: J Gardell m fl, Ödmiuk Rapport; J W Gerss, Beskrivning 1807; N J Ekdahl, Reseberättelse 1826; PA Säve, Beskrivning av teckning (interiör mot väster) 1850; Hospitalsdirektionen i Visby, skrivelse till VHAA 1869 och 1880; E V Langlet, utlåtande (No 6) rörande St Nikolaus ruin (i Visby); E Ekhoﬀ, Anteckningar vid utgrävning av kyrkoruinen 1912–15; Handl rörande ras av valvresten 1926; Besiktning av Bst 1928; E Bohrn, Rapport om utgrävning i kyrkan 1934–35; A Edle, Berättelse om undersökning av hållgrav 1942; G Svahnström, Redogörelse för verkställda konserveringsåtgärder 1958; Uppmåtningsritningar och fotografier. Raä, K-byråns arkiv: 7 bl ritningar av J W Gerss 1807.

#### Uppsala

UUB: PA Säve, Gotland 1864 I–III; dens, Ritningar, Aquarellskitser och handskrifna utkast om Gottländska fornföremål.

#### Visby

G F:s arkiv: Teckningar, uppmåtningsritningar, fotografier samt handlingar rörande kyrkoruinens skötsel.

### OTRYCKTA KÄLLOR. S CLEMENS.

#### Stockholm

RA: ED:s konseljakter 1883 12/10 (1315), 1885 12/1

(1854:83), 1908 13/1 (2381:7); ÖIÄ:s skr 1801, 1810–12 (handlingar ang konservering av ruinerna i Visby).

KB: H Spegel, Gottlands goodhet, eller i Kort beskrifning om then öön ... 1683, kap 11; Kyrkorna i Visby (avb). Nescher 82, s 261.

ATA: J Gardell m fl, Ödmiuk Rapport 1736; J W Gerss, St Clemens kyrka, 1808; N J Ekdahl, Reseberättelse 1826; PA Säve, Teckningar från Gotland 1850–56, (interiör mot väster); PA Säve, Förklaringar till planscherna 1850–56 (No 22); Hospitalsdirektionen i Visby till VHAA, sammanträdesprot 1871–72; E V Langlet, Utlåtande (no 4) rörande St Klemens ruiner (i Visby), 1883; E Ekhoﬀ, Anteckningar från grävningundersökning 1907; E Lundmark, Rapport, 1914; S Brandel, Förslag till renovering av kyrkoruinen 1925; Handlingar rörande reparationsarbeten 1939–40; H Gustavson, Rapport om fynd av runristad gravhäll; Uppmåtningsritningar, teckningar och fotografier.

Raä, K-byråns arkiv: 3 bl ritningar av J W Gerss 1807.

#### Uppsala

UUB: PA Säve, Gotland 1864 I–III; dens, Ritningar, Aquarellskitser och handskrifna utkast om Gottländska fornföremål.

#### Visby

G F:s arkiv: Teckningar, uppmåtningsritningar, fotografier samt handlingar rörande kyrkoruinens skötsel.

### TRYCKTA KÄLLOR OCH LITTERATUR S Nicolaus och S Clemens

*Andersson, A., Corpus vitrearum medii aevi Skandinavien. Die Glasmalereien des mittelalters in Skandinavien. Sthlm 1964.*

- Areen, E E*, Gustavianska konstnärsbref, C F Sundvall till A U Wertmüller. Sthlm 1916.
- Bergman, C J*, Visby. Korta anteckningar om stadens topografi, historia, statistik, fornlemningar och nejder. Visby 1913.
- Bohman, L*, Stadsbilden, i: 1800-talets Visby. En bilderbok utgiven med anledning av Sällskapet D.B.V:s 150-åriga tillvaro. Sthlm 1964.
- Brilioth, Y*, Medeltiden, i: Handbok i Svensk kyrkohistoria 1. Sthlm 1948.
- Brunius, C G*, Gotlands konsthistoria 1. Lund 1864.
- Ekhoff, E*, S:t Clemens kyrka i Visby. Sthlm 1912.
- Gallén, J*, La province de Dacie de l'ordre des frères precheurs. Helsingfors 1946.
- Gotland*, red Noreen, S E, Holmström R och Svensson, S A. Malmö 1959.
- Hamner, J W* och *Widéén, H*, Die Grabsteine der Ruinenkirchen in Wisby (Gotlands gravstenar II), VHAA, Sthlm 1940.
- Hildebrand, H*, Sveriges medeltid III. Sthlm 1898–1903. – *Densamme*, Wisby och dess minnesmärken. Sthlm 1893.
- Karling, S*, Gotland och Estlands medeltida byggnadskonst, i: Rig 1939.
- Klingwall, J G*, Fornlemningar i Wisby. Sthlm 1823.
- Lagerlöf, E* och *Svahnström, G*, Gotlands kyrkor. Uddevalla 1966 och 1973.
- Lindqvist, S*, Gotlands Bildsteine II. Sthlm 1942.
- Lindström, G*, Anteckningar om Gotlands medeltid II. Sthlm 1895.
- Linnerhielm, J C*, Bref under nya resor i Sverige. Sthlm 1806.
- Lundberg, E*, Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden 1000–1400. Sthlm 1940. – *Densamme*, *Andersson, I* och *Nihlén, J*, Visbybilder. Sthlm 1939.
- Raam, V*, Die Domkirche zu Tallin und ihre Baugeschichtliche Bedeutung, i: Konsthistorisk tidskrift 1967.
- Roosval, J*, Den gotländske ciceronen. Sthlm 1926. – *Densamme*, Den kyrkliga konsten under medeltiden, i: Boken om Gotland I. Sthlm 1945. – *Densamme*, Die Kirchen Gotlands. Sthlm 1911.
- Schmid, T*, Om klosterkult och klosterliv på Gotland, i: Boken om Gotland I. Sthlm 1945.
- Svahnström, G*, Kyrkorna i Visby. Sv Fornminnespl 22. Uppsala 1971.
- Thümmeler, H*, S:t Nicolai in Visby, eine Hallenkirche mit Stützenwechsel nach westfälischem Vorbild, i: Gedenkschrift Ernst Gall. München Berlin 1965.
- Tidmark, N P*, Romantik och vetenskap i S:t Nikolaus och S:ta Katarina i Visby. Visby 1943. – *Densamme*, S:t Nikolai och S:ta Katarina predikarekyrkor i Visby. Visby 1942.
- Westlund, P O*, Byggnadsminnen, i: Ad patriam illustrandam. Hyllningsskrift till Sigurd Curman 30 april 1947. Uppsala 1946.

#### Tidningsartiklar

- S Nicolaus: Go 16/9 1911 (utgrävning), Upsala Nya Tidning 20/9 1911 (utgrävning), GA 3/8 1911 (utgrävning), SvD 3/11 1911 (utgrävning), DN 20/1 1917 ("En pietetslös hedersplatta").
- S Clemens: GA 13/7 1907 "Undersökning i S:t Clemens" av *E Ekhoff*, Gotlands Posten 25/9 1911 (utgrävning), DN 17/9 1911 "Märkliga minnen från forna tiders Visby", Dagen 20/9 1911 (utgrävning), GA 19/11 1914 "Bortrefs sten i S:t Klemens" av *E Lundmark*.

# Förkortningar

ATA	Antikvariskt-topografiska arkivet i VHAA, Stockholm.
Bst	K Byggnadsstyrelsen, Stockholm.
GA	Gotlands Allehanda.
G Arkiv	Gotländskt Arkiv, Meddelanden från Föreningen Gotlands Fornvänner, Visby.
GF	Gotlands Fornsal, Visby.
G Folkbl	Gotlands Folkblad.
Go	Gotlänningen.
HW	Hamner – Widéen, Die Grabsteine der Ruinenkirchen in Wisby, Sthlm 1940.
KB	Kungliga Biblioteket, Stockholm.
RA	Riksarkivet, Stockholm.
RAGU	Riksantikvarieämbetets Gotlandsundersökningar, Visby.
Raä	Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
SHM	Statens Historiska Museum, Stockholm.
SvK	Sveriges Kyrkor, Konsthistoriskt inventarium utg på uppdrag av VHAA, Stockholm 1912–.
UUB	Uppsala universitetsbibliotek.
VHAA	K Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm.
ViLA	Visby landsarkiv.
ÖIÄ	Överintendents Ämbetet (efter 1918 Bst), Stockholm.

## LANDSKAPSNAMNENS FÖRKORTNINGAR

Bl	Blekinge	Nä	Närke
Bo	Bohuslän	Sk	Skåne
Dr	Dalarna	Sm	Småland
Ds	Dalsland	Sö	Södermanland
Go	Gotland	Up	Uppland
Gä	Gästrikland	Vb	Västerbotten
Ha	Halland	Vg	Västergötland
Hr	Härjedalen	Vr	Värmland
Hs	Hälsingland	Vs	Västmanland
Jä	Jämtland	Ån	Ångermanland
La	Lappland	Ög	Östergötland
Me	Medelpad	Öl	Öland
Nb	Norrbottnen		

## Planutveckling (fig 232 I–III)

### 1. Clemens I.

Den äldsta kyrkan bestod av kor med absid, långhus och torn. Sockel med kälad skråkant, portal på långhusets sydsida, små rundbågiga fönster. 1100-talets mitt. Invändigt plant trätak eller öppen takstol.

### 2. Clemens II.

Koret rivs och ersätts med ett större även det med absid. Norr och söder om koret fanns tillbyggnader, bildande ett tvärskipp. Den norra tillbyggnaden fungerade troligen som sakristia. Sockel som Clemens I. Absiden försedd med lisener. Invändigt plant trätak eller öppen takstol. Omkring år 1200. – På norra sidan av långhuset tillfogades en långsträckt förvaringsbod.

### 3. Clemens III.

Clemens II rivs praktiskt taget helt och ersätts med den nu stående anläggningen. Man började med ett rakslutet kor, vars grunder återfinns inom det nuvarande, uppför därefter långhuset omkring 1200-talets mitt, river så det nya koret och ersätter detta inom kort med det nuvarande och dess korsarm och sakristia samt tillfogar slutligen under 1200-talets tredje fjärdedel, ett torn vars övre delar rivs under medeltidens slutskede, då också ett vapenhus uppförs utanför långhusets sydportal. Clemens III var helt välvd.

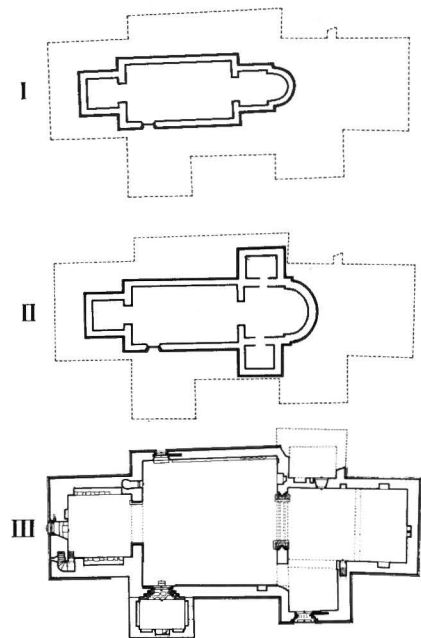


Fig 232. Kyrkans planutveckling. Skala 1:1000. Efter sammanställning av E Bohrn.

*Development of plan of church.*



# Summary

## *Situation and churchyard*

The church is situated in the middle of a block in the northern part of central Visby (fig 136), on the site of a Stone Age settlement extending southwards to Stora torget. There was once a churchyard round the church, enclosed in powerful limestone walls (fig 137).

A number of gravestones, most of them dating from the time of the oldest church, were used as building material in the present church (fig 138). A so-called "picture stone" has been found, too.

## **Description of building**

The church consists of a chancel, nave and tower, with a transept south of the chancel, a porch on the south side of the church (figs 139, 140), and a vestry, now mostly in ruin, north of the chancel. The tower has had galleries on three sides (figs 143, 144 and 156).

The church is built of dressed or slightly tooled limestone (figs 145, 146). In plinths, quoins, portals, window surrounds, pilasters and so on, is tooled stone. None of the external plaster is preserved. The profiles of the plinths are shown in figures 148 and 149.

All the windows are tall and narrow, and round-headed (figs 150, 154), the south window of the transept excepted; this window has Gothic limestone tracery (fig 155), and was preceded by a round one. There was also a round window in the west wall of the tower (fig 156). The porch had windows with wooden frames (fig 147).

There were portals in the south wall of the nave inside the porch (figs 157–163), in the south wall of the transept (figs 142, 165 and 166), in the north wall of the nave (fig 164), and the west wall of the tower (fig 156). All these portals are original in the walls and are equipped with holes for bars.

The chancel had a saddle-back roof, the angle of which can be seen on the east gable (fig 141). The transept, too, had a saddle-back roof, but the angle of this cannot be determined. The vestry, if built in two floors, had a saddle-back roof, otherwise probably a lean-to roof.

Emil Ekhoft has claimed that the church roof had two pitches, separated by a vertical wooden wall, one on each side (observe the large holes for beams on the east side of the tower, figs 143, 151). Most likely, however, the roof had only one uninterrupted pitch on each side.

Grooves and beam holes in the tower walls show clearly where the roofs of the galleries were situated (figs 143, 144 and 156). We have no knowledge of what the tower spire looked like—horizontal wall copings or gables.

The porch had a saddle-back roof.

By means of the large chancel and tower arches, the parts of the interior—the chancel, nave and tower room—were combined to make a uniform, rather grand, interior (figs 167–171).

The church had a nave and two aisles, covered with nine vaults, supported by columns with capitals decorated with carved leaves (figs 172 and 173). The chancel had two vaults and the transept and tower room one each.

The chancel arch, the tower arch and the arch leading to the transept are slightly pointed, while the wall arches of the vaults are almost round-headed. The chancel arch is richly moulded with semi-columns and right-angled offsets.

The vault in the east bay of the chancel (figs 178 and 179) and that in the tower (fig 181) may be described as pyramidal vaults. In the vault of the transept the courses of chips form a four-pointed star (fig 180).

There are several wall niches, some close to the sites of the altars. Neither altars nor foundations of altars have been found, however. A large niche in the east wall of the church north of the chancel arch and a small window in the rear wall (fig 183) may be the remains of a vestry belonging to St Clement's II.

There have been wall staircases in the walls in two places. One led from an entrance in the south wall of the chancel into the east and south walls of the transept up to the attic, and the other from an entrance in the south wall of the tower through the west and north walls to the upper parts of the tower. In the west wall of the church is the beginning of a staircase which became useless when the tower was built.

In the interior are considerable remains of yellowish-white plaster. It is said that there was once a painting of St Clement on the north wall of the church.

During excavations inside the ruin, fragments of stained glass were found, which indicates that the church had stained-glass windows.

Holes for beams show that there were galleries in the south-west corner of the church and the bottom floor of the tower. There was probably a gallery in the transept, too.

The vestry was connected to the nave and the chancel by openings in the walls. It had, or was intended to have, two floors, the lower one with a barrel vault and the upper with a cross vault. The staircase to the upper floor went in the north wall. The upper floor communicated with the chancel by two large, round-headed openings, which, as far as can be judged, were blocked up at an early stage.

The tower was built later than the rest of the church, but was planned at the same time. Of the upper floors of the tower the first and the lower parts of the second still exist. It cannot be determined now how high the tower was.

In the south and north walls of the ground floor of the tower are large niches. The staircases to the upper parts of the tower have been mentioned earlier.

Doorways lead from the first floor of the tower to the gallery. This floor opened to the garret of nave by way of a large relieving arch (fig 143). The room had a wooden ceiling resting on beams running from south to north. On the second floor of the tower were large sound-holes in the south, west and north, two on each side. The tower was demolished down

to about 1.5 m above the bottoms of the holes, which were then blocked up. The tower was lowered intentionally to its present level, probably during late medieval times.

The porch is bonded into a storage building in the south, a half-timbered building dating from 1729. The masonry of the porch is heavier and coarser than that of the rest of the church. In the south is a pointed-headed doorway, blocked up since the Middle Ages. The chips in the vault form almost horizontal rings. In the east wall is a large, round-headed niche, in which there is a now blocked-up opening, visible on the outside wall. Walls and vaults are plastered. Originally the large portal in the south was open, and access to the church was by way of the porch and the south portal of the church. After the south portal had been blocked up and the floor lowered, the room was made into a mezzanine and a new entrance was made in the east wall. Finally, the mezzanine was demolished, the east entrance was closed and the floor raised to its original level. The measures described must have been intended to make the porch into a storehouse.

#### *Building history*

During the years 1907–1909, Emil Ekhoﬀ made a comprehensive study and excavation of now demolished parts of the church. The study resulted in a large work, *St Clemens kyrka i Visby*, Stockholm 1912. New excavations were made in 1971 and later under the supervision of the present author P O Westlund (fig 192).

The oldest church, St Clement's I (fig 193), whose well-preserved foundations remain under the floor of the present church, consisted of a chancel with an apse, a rectangular nave and a tower. The masonry was of tooled or dressed blocks of limestone in courses 15–20 cm thick. Traces of plaster were found. Parts of the plinth are preserved. It had a concave bevelled edge (fig 207), and the corner joints were primitive ones. The outer side of the wall was in line with the edge of the plinth.

The condition of the foundations is shown in the photographs in figures 195–206, and the scale drawing in figure 192.

During Ekhoﬀ's study the remains of a south portal were found, which made the reconstructions in figures 208 and 209 possible. The windows were undoubtedly small, narrow and round-headed, with the top pieces cut out of single blocks of stone.

Inside, the church probably had a flat wooden ceiling or open roof-trusses. The apse was vaulted. The floor consisted of a layer of mortar a few centimetres thick.

This church was probably built—in the mid-eleventh century at the earliest—by some association of foreign merchants, judging by the name, possibly Danish, as a chapel for their trading centre.

The first extension and rebuilding, which followed a few decades later, resulted in a new, larger chancel, also with an apse (fig 210). The walls and the apse of the new chancel were immediately outside those of the old chancel (figs 195–199 and 202). At the north and south walls of the new chancel were square erections, forming a transept-like construction. The

northern extension, judging by a small window preserved in the east wall of the present church (fig 225) was used as a vestry.

The new chancel was built of limestone, and had a weakly moulded plinth of the same type as that of the older church. In any case, the apse was decorated with pilaster-strips (fig 212).

There are foundations between the chancel and the transept arms. An arched opening, of which no traces remain, however, must have existed, at any rate on the south side.

A foundation wall between the north wall of St Clement's I and the north wall of the present building (figs 192 and 214) was interpreted by Ekhoﬀ as the foundation of the north wall of a church he assumed to have existed, called St Clement's III in his system. This church has never existed, however. The foundation probably belonged to a building erected north of St Clement's I, after the building of St Clement's II, and used as a storehouse for merchandise.

It seems likely that the new chancel was influenced by the chancel of St Mary's at Visby, built towards the end of the twelfth century, probably around 1200.

Shortly before the middle of the thirteenth century a start was made to replace almost the whole of the church by a new one, St Clement's III, the present one. In this the longitudinal axis of the church was shifted northwards.

First a rectangular straight-ended chancel was erected in the east; the foundations are preserved within the north and south walls of the present chancel (figs 192, 221 and 222). This chancel had two bays, the eastern one narrower and only half as long as the western one.

The next building phase was the nave, which was influenced in its details by the style of St Mary's Church, dating from around the middle of the thirteenth century. The type of church, however, is an innovation by the builder of St Clement's Church, who, by introducing tall columns into the church, created a type of church that has influenced several other churches on the island.

After the first straight-ended chancel had been demolished, a new, somewhat larger one was built, the present one, with a transept to the south and a vestry to the north. The large west tower was also erected, probably somewhat later than the chancel.

The first straight-ended chancel was demolished probably because it was too low to be incorporated in the new grand plans, with three monumental spaces connected by tall, wide arches.

With the erection of the tower, St Clement's Church was finished. The masonry of the tower is somewhat rougher than that of the rest of the church, and the building seems to have been done hastily.

For liturgical reasons, the chancel must have been needed urgently, and was therefore probably built before the tower. The transept portal has been ascribed to the so-called "Master of Maria-Nicolai", who also made the north portal of St Nicholas' Church. If so, the chancel and transept may be dated to the middle of the thirteenth century. The tower was probably erected during the third quarter of the same century.

Among later alterations mention must be made of the repla-

cement of the original window in the front of the transept first by a round one and later—in the fourteenth century—by a pointed-headed window with limestone tracery. The large pointed-headed arch between the nave and the transept, which became necessary when the south portal of the church could not be used, due to the conversion of the porch into a storehouse, must be mentioned. This was probably made towards the end of medieval times.

Like the other church ruins in Visby, much work of conservation was performed on St Clement's during the years 1884 and 1885 under the supervision of V Langlet, architect. In the 1970's, the outhouses that had been built on the south side were demolished, and in 1974 repairs were made, including pointing the wall joints, treatment of the crowns of the walls and cleaning and strengthening the vaults.









*Fortsättning från omslagets andra sida*

Klinte, band III, volym 54  
Kräklingbo, band IV:4, volym 84  
Källunge, band II, volym 42  
Lau, band VI:7, volym 165  
Lokrume, band I:3, volym 31  
Lummelunda, band I:1, volym 3  
Lye, band V:1, volym 105  
Lärbro, band II, volym 42  
Martebo, band I:1, volym 3  
Mästerby, band III, volym 54  
Norrlanda, band IV:1, volym 61  
Othem, band II, volym 42  
Roma sockenkyrka, band I:5, volym 35  
Rone, band VI:5, volym 150  
Rute, band II, volym 42  
Sanda, band III, volym 54  
S Olofsholms kap, band II, volym 42  
S Äulas kap, band II, volym 42  
Sjonhem, band IV:3, volym 68; tillägg  
i band IV:6, volym 101

Stenkumla, band III, volym 54  
Stenkyrka, band I:1, volym 3  
Stånga, band VI:2, volym 125  
Tingstäde, band I:2, volym 21  
Tofta, band III, volym 54  
Träkumla, band III, volym 54  
Vall, band III, volym 54  
Vallstena, band II, volym 42  
Viklau, band IV:3, volym 68  
Visby, S Clemens, volym 169  
Visby, S Nicolaus, volym 169  
Vänge, band IV:3, volym 68; tillägg  
i band IV:6, volym 101  
Västergarn, band III, volym 54  
Västerhejde, band III, volym 54  
Västkinde, band I:3, volym 31  
Väte, band III, volym 54  
Östergarn, band IV:5, volym 97

UNDER UTARBETNING: Eksta, Fardhem, Linde, Lojsta, När samt Domkyrkan och S Göran i Visby.

# Sveriges Kyrkor KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

VOLYM 169

GOTLAND

Visby

